ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU

ISSN 0041-4255

BELLETEN

Cilt : XXI Sa. 83

Temmuz 1957

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA

1995

Sahibi : T. T. K. adına Başkan Ord. Prof. Şemseddin Günaltay.
Yazı İşlerini fiilen idare eden Mes'ul Müdür : Uluğ İğdemir.

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler : **Sayfa**

ALKIM, U. BAHADIR : Yesemek Taşocağı ve heykeltraşlık atelyesi (31 resim, 1 harita ile birlikte) 359

———— : Steinbruch und Skulpturatelier von Yesemek (Mit 31 Abb. und 1 Karte) 377

MANSEL, ARİF MÜFİT : İstanbul Tersanesinde bulunan bir lâhit ve bir İstanbul lâhitler grupu hakkında araştırmalar (16 resimle birlikte) 395

———— : Untersuchungen über einen Sarkophag aus dem Arsenal von İstanbul und über eine İstanbuler Sarkophaggruppe (Auszug). (Mit 16 Abb.)..... 421

SÜMER, FARUK, Âzerbaycan'ın Türkleşmesi tarihine umumi bir bakış .. 429

GÖKBİLGİN. PROF. M. TAYYİB : Arz ve raporlarına göre İbrahim Paşa'nın Irakeyn seferindeki ilk tedbirleri ve Fütuhati (40 tıpkı basımla birlikte) 449

UNAT, FAİK REŞİT : Atatürk'ün toplamak istediği "Meclis-i Müessisan". 483

Tebliğler :

SAYILI, DR. AYDIN : Kuuhî'nin sınırlı zamanda sonsuz hareket hakkındaki yazısı 489

———— : Al Qûhî on the Possibility of infinite motion in finite time. 491

Bibliyografya :

EYİCE, DOÇ. DR. SEMAVİ : Alfons-Maria Schneider. *Konstantinopel, Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole* 497

İNALCIK, H. : David Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a challenge to a Mediaeval Society* 501

———— : J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, a documentary record* 512

———— : C. B. Mclean, J. B. Christopher, R. L. Wolff, *A History of Civilization* 513

———— : Richard E. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien, Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte* 514

TEMİR, A. : Aslanbay, Muhiddin, *Eskişehirdeki Alâiddin Câmisi*.. 517

BELLETEN

ISSN 0041-4255

Birinci baskı : 1957
İkinci baskı : 1995

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLETEN

Cilt: XXI Temmuz 1957 Sayı: 83

YESEMEK TAŞOCAĞI VE HEYKELTRAŞLIK ATELYESİ

U. BAHADIR ALKIM

Eski Dünyanın plâstik sanatlarında nasıl bir kısım milletler mermeri, bazı kavimler ise alabaster, porfir, granit, kalkeri v. s. tercihen kullanmışlar ve bu malzemeyi temin için icabında uzak mesafelerden nakil külfetinde bulunmaya katlanmışlarsa, Hititler de bilhassa mimarî skülptürlerinin ve monumental plâstiklerinin vücude getirilmesinde umumiyetle bazalti, bazı ahvalde porfiri, ender olarak da kalkeri seçmişlerdir. Bazaltin, —teknik deyimi ile doleritin—, Anadolu'nun ve bilhassa güney-doğu Anadolu'nun jeolojik bünyesinde yer yer kabaran tabakalar halinde mevcut olması [1], sertliği dolayısiyle ufacık yongalar çıkartılarak işlenmeye müsait bulunması, hava tesirlerine karşı büyük bir mukavemet göstermesi, bu volkanik taşın, yakın bazen ise uzak mesafelerden getirilerek kullanılmasını âmir sebepler arasındadır.

Meselâ Büyük Hitit Devri plâstik sanatında mühim örnekler vermiş olan Alacahöyük mimarî skülptürlerinin malzemesini teşkil eden gri porfir Alacahöyük'ün 3 km. kadar kuzeyindeki Kalınkaya'dan nakledilmiştir [2].

[1] Türkiye'nin tafsilâtlı jeolojik haritası henüz tamamlanmadığı için şimdilik bk.: *Türkiye Jeoloji Haritası*, 1/800.000 ölçeğinde, 8 paftalık, Ankara 1944 (Yayınlıyan: *Maden Tetkik ve Arama Enstitüsü* - Ankara).

[2] H. H. von der Osten : *Explorations in Central Anatolia. Season of 1926* (=*OIP* 5), Chicago 1929, s. 98-99; ayn. mll.: "Explorations in Hittite Asia Minor",

Boğazköy'ün (= Ḫattuša-) yine Büyük Devlet çağına ait mimarî skülptürlerinde (Yerkapı'daki çifte sfenks, Arslanlı Kapıdaki kapı-arslanları, Kıral Kapısındaki koruyucu Tanrı kabartması), 1952'de hafredilen Eski-Hitit kabartması[3] ve tapınakların rölyefsiz ortostatları için malzeme olarak kullanılan kalker, bizzat Boğazköy'ün içinden Kesikkaya (Mektepkaya)'daki ve Kızlarkayası'nın hemen güneyindeki taşocağından temin edilmiştir[4]. Boğazköy'de daha 1907 yılında H. Winckler tarafından bulunan granitten yapılmış stel kaidelerine ve Nişantepe yanındaki arslan-taslağına gelince[5]: bunların da, tıpkı I. Tapınağın iç-yapısının kuzey-doğu kesiminde bulduğumuz basit granit ortostatlar gibi, —en müsait imkâna göre— Boğazköy'ün 25 km. kadar güney-doğusunda Yozgat'dan itibaren başlayıp güney-batı istikametinde takriben 42 km. gelişen granit sahasından taşındıkları anlaşılmaktadır[6].

Gâvurkale'de —kaya kabartmaları müstesna— şimdiye kadar her hangi bir heykeltraşlık eseri bulunmamış olmasına rağmen büyük bazalt yapı taşı bloklarının uzak mesafelerden güç arazi şartları altında nakledilmiş olması ayrıca zikre değer[7]. Boğazköy'ün I.

American Journal of Semitic Languages and Literatures (=*AJS*) XLIII, sayı 2 (Ocak 1927), s. 143-144; R. Oğuz Arık : *Alaca Höyük Hafriyatı* I, 1935, Ankara 1937, s. 21 ve s. 22-23, res. 29-31.

[3] K. Bittel : *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* (=*MDOG*) 86 (1953), S. 25-29, 32, res. 9a - 9b.

[4] Boğazköy taşocakları ve taş çıkarma tekniği için bk. K. Bittel : *MDOG* 74 (1936), s. 57-62 ve res. 43-48; K. Bittel - R. Naumann: *Boğazköy - Ḫattuša I*, Stuttgart 1952 (*WVDOG* 63), s. 126-127 ve lev. 53a-b, 54a-b.

[5] H. Winckler: *MDOG* 35(1907), s. 57, res. 6-7; bu stel kaidelerinin üzerindeki Hitit hiyeroğlif yazıtının tercümesi için bak. H. Th. Bossert: *Belleten* XVI, sayı 64 (1953), s. 514-516 ve res. 6-8; ayrıca krş. M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, 2. baskı, Stuttgart 1955, s. 247 ve lev. 95 üst. Granit arslan taslağı için bk. H. Th. Bossert: *Archiv für Orientforschung* (=*AFO*) IX (1933 - 34), s. 174-175 ve res. 4-5.

[6] bk. M. T. A. : *Türkiye Jeoloji Haritası* (Ankara paftası). Gerek, Boğazköy'ün takriben 63 km. güney-batısında Çiçekdağ'ın hemen batısından itibaren başlayıp batı istikametinde 33 km. kadar devam eden granit damarı ve gerek yine Boğazköy-'ün 95 km. güney-batısında Keskin dolaylarından itibaren başlayıp 55 km. kadar kuzey-doğu istikametinde gelişen granit sahası, ağır blokların taşınması için önemli bir uzaklıkta bulunmaktadır.

[7] H. H. von der Osten: *Discoveries in Anatolia* 1930-1931, Chicago 1933 (=*OIC* 14), s. 67.

Tapınağında kutsal bölümü tebarüz ettirmek amaciyle uzak yerden nasıl granit getirtilmiş ise, Gâvurkale'deki yapıda mahallî taşın yerine sağlam bazaltin taşınma külfetine katlanılması, buradaki yapının da muhtemelen kutsallığını belirtmektedir; jeolojik imkânlar, Gâvurkale'ye volkanik taşın, 15-20 km. kuzey-batıdaki volkanik damardan nakledilmiş olmasını gerektirmektedir[8].

M. ö. I. binyılı güney-doğu Anadolu ve kuzey-batı Mezopotamya'da mimarî skülptür veren Tell Halaf[9], Karkamış[10], Zincirli[11], Sakçagözü[12] gibi kazı mevkilerindeki heykeltraşlık eserleri için kullanılan bazaltin yine oldukça uzak mesafelerden getirilmiş oldukları malûmdur. Buna mukabil Domuztepe[13] bizzat taşocağının içinde olduğundan ideal bir istisna teşkil eder; Karatepe'ye[14] ise gâyet yakın bir mesafeden, Domuztepe'den, nakledilmiş olma-

[8] M. T. A.'nın adı geçen haritasında Gâvurkale'nin çevresindeki bazalt, işaretlenmemiştir; ancak en yakın ihtimal budur, zira Gâvurkale'nin 15-20 km. güneyinde oldukça geniş bir sahada (20×35 km.) Karaca Dağ çevresinde geniş bir andezit sahası, 28 km. kuzety-batısında ise ufak trakit alanı mevcuttur.

[9] Tell Halaf'ın takriben 6 km. kuzey-kuzeybatısındaki Kebise Volkanından Tell Halaf skülptürleri için bazaltin nakledildiğini ve Kebise Volkanı yakınında eski taşocaklarını tesbit ettiğini Max von Oppenheim kaydeder (krş. *Der Tell Halaf*, Berlin 1931, s. 41; Kebise Volkanının yeri için bk. *ayn. yr.*, s. 13.'deki harita).

[10] Karkamış'da kalkerden yapılmış kabartmalar için lâzım olan taşın, Karkamış'ın hemen güney-batısında olup sonraki devirlerde de kullanılan taşocağından çıkartıldıkları anlaşılmaktadır. Buna mukabil bazaltten yapılmış heykeltraşlık eserleri için icap eden bazaltin, Karkamış'ın 35 km. kadar kuzey-doğusundaki Arappınarı İstasyonunun hemen güneyinde kâin uzun ve alçak bir tepeden getirilmesi gerektiğini ve fakat orada herhangi bir taşocağının görülmediğini Sir Leonard Woolley kaydeder *(Carchemish* II, London 1921, s. 145).

[11] Zincirli (=Sam'al) plâstik eserlerine malzeme temin eden taşocağının, Zincirli'nin 16 km. kadar güneyine rastladığını Zincirli hâfirleri yazarlar (bk. *Ausgrabungen in Sendschirli* I [=*AIS*], s. 14).

[12] Sakçagözü heykeltraşlık eserleri için gereken bazaltin Zincirli eserlerinin işlendiği taşocağından çıkarıldığı anlaşılmaktadır (aş. bk. s. 368).

[13] Domuztepe Taşocağı hakkında şimdilik krş.: U. Bahadır Alkım: "Domuztepe Kazısının arkeolojik sonuçları", *Belleten* XVI, sayı 62 (Nisan 1952), s. 231 ve lev. XXXVII - XXXVIII, res. 13-15a.

[14] Karatepe Aşağı ve Yukarı Giriş binalarına ait yazıtlı ve kabartmalı ortostatların ve Tanrı heykelinin malzemesini teşkil eden bazaltin, Ceyhan nehrinin öte yakasında ve Karatepe'nin hemen doğu karşısındaki Domuztepe'nin pek yakın çevresinde kâin taşocağndan getirilmiş olması lâzım geldiğine muhtelif vesilelerle işaret etmiştik (bk. U. Bahadır Alkım: *Karatepe Kazıları*'nda, I. Ön-Rapor, Ankara 1950, s. 27; ayn. mll.: *Belleten*'de XVI [1952], s. 231 ve nt. 34).

sına rağmen, aradaki Ceyhan nehrinin bu taşımada güçlük doğurduğu âşikârdır.

Gerek mimarî ve gerek heykeltraşlık anıtlarının hazırlanmasında ve hattâ bir kısmının vücude getirilmesinde mühim rol oynamış olmalarına rağmen M. Ö. II-I. binyıl Anadolu ve kuzey-batı Mezopotamya taşocakları hakkında özel incelemeler şimdiye kadar gayet az yapılmıştır [15], ve hele daha ziyade mimarî plâstik şeklinde görülen Hitit heykeltraşlık eserlerinin hangi safhalarının taşocağında, hangi safhalarının rekzedildikleri yerlerde işlenmiş olduğuna dair müstakil etüdler henüz kaleme alınmamıştır.

1947-1953 yılları arasında Domuztepe'de yaptığımız araştırma ve sondajlar esnasında, hem orada meydana çıkardığımız müstahkem kalenin çeşitli yapılarına ve bu yapılardaki heykeltraşlık eserlerine hem de Karatepe giriş binalarındaki mimarî skülptürlere malzeme teşkil eden bazaltin, bizatihî Domuztepe'de mevcut taşocağından çıkarılmış olduğunu tesbit ettik [16]. Domuztepe sondajlarının nihaî yayımını hazırlamakla meşgul olduğumuz bu sırada, diğer taşocaklarını da mukayese maksadiyle yakından görme lüzumunu hissettiğimizden, Domuztepe'ye en yakın Zincirli civarında Yesemek mevkiindeki taş çıkarma yerini, 1955 yazında yaptığımız tarihî coğrafya araştırmaları vesilesiyle Arslanlı-Bel ve İslâhiye bölgesinde dolaşırken [17] yakından inceleme fırsatını elde ettik. Aşağıdaki satırlarda Yesemek Taşocağı hakkında toplu bir fikir vermeğe çalışacağız.

[15] Bu vesile ile K. Bittel'in Boğazköy, R. Naumann'ın umumiyetle Eski Anadolu taşocakları hakkında yapmış oldukları toplu icmallerini sitayişle kaydetmek isteriz. Bk. K. Bittel : *MDOG*'de 74 (1936), s. 57-62; R. Naumann: *Architektur Kleinasiens*, Tübingen 1955, s. 32-42.

[16] Domuztepe sondajları ve kısmen taş çıkarma yerindeki çalışmalar hakkında kısa raporlar için bk. U. B. Alkım: *Belleten*'de XII (1948), s. 248; XIII (1949), s. 366; *Karatepe Kazıları*, s. 23-29; *Belleten*'de XIV (1950), s. 520-523, s. 650-652; *Anatolian Studies* I (1951), s. 9; Anadolu I (1951), s. 26; *Belleten*'de XIV (1950), s. 677-678.

[17] İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yaptığım bu geziye katılıp bana büyük yardımda bulunan Arkeoloji ve Prehistorya Öğrencisi Refik Duru'ya burada teşekkür etmeyi bir borç sayıyorum.

A

Yesemek Taşocağı 1890 yılında Felix von Luschan tarafından keşfedilmiştir [18]. Von Luschan burasının ayrıca tafsilâtı bir surette ele alınacağına işaret etmiş olmasına rağmen [19] kendisinin bu vaadi şimdiye kadar yerine getirilememiştir. Maamafih bu taşocağı, Koldewey tarafından çizilmiş olan 1: 200,000 ölçekli haritaya [20] bu günkü Yesemek köyünün 2 km. kadar doğusunda kâin olarak işlenmiş, ancak "Yesemek" yerine, -sonuna bir soru işareti eklenerek "Gessemek?" suretinde yazılmış ve altına ayrıca parantez içinde yine istifhamlı olarak "Hassanbeg?" adı konulmuştur.

Bundan başka gerek Zincirli'nin ve gerek İslâhiye'nin hemen yakınındaki bazalt sivrintileri keza von Luschan tarafından zikredilmiş [21] ve fakat bunlardan yalnız Zincirli dolaylarında bulunanlar Koldewey'in haritasına *Ledsche* (= bu gün: Leçe) adı altında kaydedilmiş, ancak bu sivrintilerin etraflı tasviri yapılmamış, resimleri de şimdiye kadar yayınlanmamıştır.

1947 yılında güney Anadolu'ya bir inceleme gezisi yapan Benno Landsberger ve Kemal Balkan İslâhiye ve Zincirli çevresine de gelerek Yesemek taşocağını görmüşlerdir. Bu çok enteresan ve verimli gezi hakkında şimdiye kadar, B. Landsberger tarafından H. Çambel'e gönderilip *Orientalia*'da çıkmış olan yalnız bir kaç not yayınlanmış bulunmaktadır; ancak bu taşocağının adı, Koldewey'da olduğu gibi- yine "Gesemek" suretinde kaydedilmektedir [22]; halbuki mahallinde tesbit ettiğimize göre, bu ismin doğrusu "Yesemek" tarzındadır. B. Landsberger'in *Sam'al*'ında bu taşocağı, von Luschan'a göre "Nurhanlı" olarak isimlendirilmiş [23], R. Naumannn'ın *Architektur Kleinasiens*'inde ise 'Nurkanlı" şeklinde tanıtılmıştır [24]. Bizim yaptığımız

[18] F. von Luschan: *AIS* I, 1893, s. 14 ve 53.

[19] *AIS* I, s. 14.

[20] *AIS* I, s. 84 yanındaki harita *(Routen im nordwestlichen Syrien aufgenommen im Jahre* 1890 *und* 1891*)*.

[21] *AIS* I, s. 14.

[22] H. Çambel: "Archäologischer Bericht aus Anatolien-Kurze Reisenotizen", *Orientalia* N. S. XVII (1948), s. 261.

[23] B. Landsberger: *Sam'al - Karatepe Harabelerinin keşfi ile ilgili araştırlamalar*, Ankara 1948, s. 9, nt. 19.

[24] R. Naumann: *Architektur Kleinasiens*, Tübingen 1955, s. 34 ve s. 130.

araştırmalara göre, bu gün İslâhiye yakınlarında Nurhanlı veya Nurkanlı adını taşıyan bir mevki mevcut değildir.

Yesemek Taşocağı şimdiye kadar etraflı bir incelemeye tâbi tutulmadığı için bu taşocağına dair ön-rapor mahiyetinde bilgi vermeğe çalışalım:

Yesemek Taşocağı (res. 1) Zincirli'nin (=*Sam'al*) kuş uçumu 21 km. güney-güneydoğusunda, bugünkü Yesemek köyünün (res. 2) takriben 600 m. güneyinde kâin çalılıkla örtülü tabiî bir yükseklik yamacında bulunmaktadır. Bünyesinde ince mesamatlı kesif bazalt damarı taşıyan bu yükseklik Hazil Dağ'ın eteklerinden birine rastlamakta olup köylüler tarafından "Karatepe" veya "Arslanlar tepesi" adı verilmektedir. Res. 2'nin ön plânında taşocağının bir kısmı, orta kısmında bu günkü Yesemek köyü, arka plânında ise İslâhiye Ovasının güney kesimi ve Amanos Dağları görülmektedir.

Yesemek'in önemi, burada yalnız pek zengin bir taşocağının mevcudiyetinden değil, fakat ayni zamanda bir nevi heykeltraşlık atelyesinin bulunuşundan ileri gelmektedir. Bazalt sivrintileri büyük bloklar halinde toprak yüzeyinden yukarıya doğru yükseldiği için arzu edilen parçaları çıkarmak müşkül olmamıştır. Bu kabil bloklardan birini (res. 3)'de görmekteyiz. Bu parçanın yalnız toprak üstündeki kısmının 3. 75 × 2.20 m. boyutunda oluşu cesameti hakkında bir fikir verebilir.

B

Yesemek Taşocağında heykeltraşlık işçiliğinin seyri ve muhtelif safhaları hakkında umumi bir fikir verebilmek amaciyle, kesilerek hazırlanmış yüzlerce blok arasında ancak sfenks ve arslan, mimarî parça ve kabartma taslaklarının en karakteristik örneklerinden bir kaçını burada ele almak arzusundayız.

I. SFENKS VE ARSLAN TASLAKLARI

Sfenks ve arslan taslaklarının ocaktaki işlenişlerinde üç safha tesbit ettik.

a) Birinci safha, işçiliğin ilk kademesini teşkil etmektedir. Taşocağından çıkartılmayı müteakip dik dörtgen prizması haline getirilen ve sonra da taslak halinde şekillendirilen bloklar, bu saf-

hada, plâstik tasviri yapılmak istenen figürün iki esas kısmı tebarüz ettirilmiştir. Meselâ bir sfenks bahis konusu ise, bunun baş ve ayak kısımları gayet kaba olarak biribirinden ayrılmıştır. (Res. 4)'de böyle bir bloku bulmaktayız (uz.: 1. 58 m.; gen.: o. 85 m.; kal.: o. 60 m.).

Bu safhaya ait başka bir misali (res. 5)'de görüyoruz (uz.: 1. 71; gen. o. 87; kal.: o.73 m.). Bu taslaktaki işçilik bir az daha ilerlemiş vaziyettedir.

(Res. 6) yine bu grubun diğer bir örneğini temsil etmektedir; dörtte üçü hâlen toprağa gömülüdür (boyutu: uz. 1.75; gen.: 0.95; kal.: 0.50-70 m.).

Ayni kategorinin başka bir sfenks taslağını (res. 7) canlandırıyor; burada alt kısmın işlenme vaziyeti henüz başlangıç halindedir (boyutu- uz. 1.72; gen.: 0.85; kal.: 0.76 m.).

Bu birinci safhaya ait büyük bir kapı-arslanı taslağını da taşocağında yamacın alt eteğinde, yere yatmış vaziyette gördük. Tek parça halindeki bu blokta arslanın başı ana hatlariyle işlenmiş buna mukabil ayakları ile vücut kısmının belirtilmesine henüz başlanmamıştır (res. 8). (Boyutu- uz.: 2. 70; yük.: 1.80; kal.: 0.75 m).

b) Heykeltraşlık taslaklarının ayni surette başlangıç merhalesine ait i k i n c i s a f h a d a biraz daha ileri bir işçilik kademesi müşahede edilir. Bu gruba giren bir kaç misal görelim: (res. 9)'da irili ufaklı bloklar arasında ikinci safhanın bir sfenksini buluyoruz (uz.: 1.72; gen.: 0.85; kal.: 0.68 m.). Bu sfenksin baş ve ayak kısmındaki detaylar daha ilerlemiş olup yan tarafında bir kademe işlenmiştir; blokun protom olarak kullanılmak üzere hazırlandığı bu suretle farkedilmektedir. Ayni sfenksin diğer tarafını (Res. 10)'da görmekteyiz; baştaki bazı teferrüat çizgileri işlenmiş fakat henüz taslak hali değişmemiştir.

Bu safhanın diğer bir örneğini (Res. 11) temsil etmektedir; bu resim, ayni zamanda Yesemek Taşocağının bu kesiminde işlenmiş ve işlenmemiş blokların bir birinin yanında miktar bakımından büyük kesafetini göstermektedir, (boyutu: uz. 1. 85; gen.: 0.93; kal. 0.73 m.).

Bu grubun üçüncü bir örneğini (Res. 12)'de görüyoruz; hava tesiri dolayısiyle blok ikiye bölünmüştür (uz.: 1.60 gen.: 0.95; kal.: 0.75 m.).

(res. 13). ise bugün kısmen toprak ile örtülü olan muazzam bir kapı-arslanını göstermektedir (uz.: 2.78; gen.: 0.85; mevcut yük.: 1.44; baş yk.: 0.77; baş çıkıntısı: 0.35 m.). Bu arslanın baş ve yele

kısmı oldukça işlenmiş olmakla beraber henüz taslaklık halini aşmış değildir (res. 14.)

c) Üçüncü safhaya ait örnekler, heykeltraşlık eserleri işçiliğinin biraz daha ileri durumda olduklarını göstermektedir.

(Res. 15)'deki sfenks taslağında, bundan önceki iki safhaya nazaran bir gelişmeyi açıkça ayırdedebiliriz. Meselâ baş hatları mütebariz bir şekilde işlenmiştir; Taşocağında bugün bir kısmı toprağa gömülü vaziyette sırt üstü (res. 16) yatmaktadır (boyutu, uz.: 1.65; gen.: 1.00; kal.: 0.39; baş yük:. 0.59; baş gen.: 0.45 m.).

Bu gruba giren ikinci bir parçada (res. 17) yüz hatları ve alındaki *Uraeus - Yılanı* gayet vâzıh olarak tebarüz ettirilmiş, ayrıca pençeler nispeten daha teferrüatlı bir surette işlenmiştir (res. 18= boyutu, uz.: 1.25; gen.: 0.71; kal.: 0.60 m.).

Bu vesile ile Yesemek Atelyesinde iki çeşit sfenksin hazırladığına işaret etmek isteriz. Bunlardan biri, (res. 17-18)'de görüldüğü gibi, keskin hatlarla işlenmiş olup yalnız baş, göğüs ve pençeler protom halinde mütebariz bir vaziyet arzetmektedir. İkinci tarzda hazırlanan sfenkse gelince: bu tipte de çehre hatları belirtilmiş, pençeler birbirinden ayrılmış, ancak yan çıkıntıdan vazgeçilmiş ve blok daha yumuşak bir şekilde işlenmiştir. (Res. 19)'da bu neviden bir sfenksi bulmaktayız; blok üçüncü işçilik safhasına aittir (boyutu: uz. 2.04; gen.: 0.72; kal.: 1.00-1.25 m.).

Kendisinden üç örnek verdiğimiz bu üçüncü grup parçaları, Yesemek Atelyesinde mevcut skülptür taslaklarının en ileri işçilik merhalesinde bulunanlarıdır. Bu itibarla, bu eserlerin artık burada daha fazla işlenmemiş olduklarını, bu son halleriyle rekzedilecekleri mahalle taşındıklarını ve ancak orada nihaî detaylarının ikmal edildiğini tahmin edebiliriz. Bu tahminimiz, Zincirli'nin eski hafriyatında bu kabil taslak halindeki müteaddit sfenks [25] ve arslanların meydana çıkmış olmalariyle gerçeklenmektedir; bunlardan ikisi bu gün dahi Zincirli'de toprak üstünde durmaktadır (res. 20-21). Zincirlinin bu taslaklarına bakacak olursak bunların Yesemek Atelyesindeki ikinci veya kısmen üçüncü safhada bulunan taslaklara benzerliği göze çarpar.

[25] *AIS* III, s. 235, res. 142-143.

II. MİMARLIK PARÇALARI

Yesemek Taşocağında yarı tamamlanmış mimarlık parçaları da gördük. Bunlardan iki örnek vereceğiz:

(Res. 22)'de bir sütun kaidesini bulmaktayız (çapı: 0.80; yük: 0.72 m.). Bu kaide şekil bakımından Zincirli'de de meydana çıkarılmış olan basit sütun kaidelerini hatırlatır.

Başka bir mimarlık parçasını ise (res. 23)'de görüyoruz. Bu parçayı Yesemek taşocağının 1.5 km. batısında kâin Yesemek Höyüğünün eteğinde bulduk. Bunun bir sütun kısmı, muhtemelen bir sütun veya heykel kaidesi veya bir sunak olması mümkündür (çapı: 1.07; yük.: 1.39 m.). Üzerindeki tasvirde ayni sahne iki defa tekrar edilmiştir (res. 24): iki antitetik figür, aralarında hayat ağacı. Parça, henüz tamamlanmamış olduğundan açıklanması bakımından güçlük gösterir. Kaidenin üstünde ve altında dörtgen kesitli birer delik vardır (boyutu: 0.09×0.11m.). Bu deliğin, taşın nakli esnasında işe yaradığı anlaşılmaktadır; üzerine oturacak olan heykel veya sütunun bağlanmasında da rol ve vazifesi olabilir.

Bu sütun kaidesinin taşı, Yesemek Taşocağındakinin aynidir. Buna genel olarak *bazalt* adı verilir; gerçekte ise bilimsel deyimi *dolerit*' tir (kalın habbeli, feldspat-bazalt teşkil eden minerallerin tam halitası). Bu teşhis, taşın 1893 yılında von Luschan ve R. Koldewey tarafından yaptırılan bir tahliline dayanmaktadır [26]. Zincirli'nin [27] ve İslâhiye'nin [28] güneyindeki ayni çeşit taş büyük mesamatlı oldu-

[26] *AIS* I, s. 14.

[27] Zincirli'nin takriben 8-10 km. güney - güneybatısında toprak üstünde bazalt sivrintileri 2-4 km. lik bir alanı kaplayıp (res. 25-26) burası "Leçe" adını alır. Leçe'deki bazalt iri gözeneklidir ve ufak bloklar halindedir. Mahallinde yaptığımız araştırmalarda, "Leçe" kesiminde skülptürlerin işlenmiş olduğu herhangi bir taşocağına rastlamadık. Ancak Zincirli ve dolaylarındaki hüyüklerin duvarları için, bazalt çıkarılmış olduğunu tabiî zikretmek gerekir. Nitekim Zincirli'de kalker taşının yanı başında bazalt taşından da örülmüş duvarlar mevcuttur.

[28] İslâhiye'nin güney-doğusundaki kinci bazalt sahası ise bu gün Bağlama adını taşımaktadır (res 27). Bazalt sivrintileri bu kesimde de 2-3 km.lik bir alanı kaplar. Bağlama mevkiindeki büyük gözenekli bazalt blokları Leçe'dekilerden daha büyük olmalarına rağmen Yesemek'dekilere nazaran çok daha ufaktırlar ve skülptüre elverişli değildirler. İslâhiye Ovasındaki bataklığın kurutulması için bu gün Bağlama kesiminde açılmakta olan kanal vesilesiyle bir çok bazalt blokları dinamitle uçurularak ufak parçalar haline getirilmiştir (res. 28). Civar hüyüklerdeki yerleşmenin mimârîsi için taş tedarikine elverişli olmasına rağmen Bağlama'da herhangi bir taşocağı veya skülptür altelyesi emaresine tesadüf edemedik.

ğundan ve buna ilâveten daha ufak bloklar halinde bulunduklarından dolayı ince gözenekli ve büyük bloklu dolerit parçaları ile üstün kaliteli Yesemek Taşocağı bu bölgeden çıkma heykeltraşlık eserleri için tercih edilmiştir.

Dolerit taşı Yesemek Taşocağının yakın ve uzak dolaylarında kâin şu mevkilerde (bk. Harita 1) skülptür malzemesi olarak kullanılmıştır (kuzeyden güneye doğru): Hacıbebekli [29], Sakçagözü (Coba Höyük) [30] Gerçin [31], Karaburçlu [32], Zincirli [33], Elbistan Höyük [34], Pancarlı Höyük [35] ve Ördekburnu [36].

III. KABARTMALAR

Yesemek Taşocağı ve Atelyesinde işçiliği tamamlanmamış olan kabartmalar da mevcuttur. Bunlardan üç örneği burada ele alacağız:

(Res. 29)'da, cepheden tasvir edilmiş olup elleri önden biribirine kavuşturulmuş iki figür tasviri bulmaktayız (boyutu: uz.: 1. 15; gen.: 0.80; kal.: 0.41 m.). Figürler başlarında, üst kısmı yuvarlakça silindirik bir külâh, vücutlerinde uzun bir elbise taşımaktadırlar. Başların işlenmiş olan kısımları, sakallı erkek figürlerini temsil etmekte olduklarını göstermektedir. Ayak kesimleri taslak halinde dahi işlenmemiş olduğundan durumları hakkında fazla bir şey söyliyemiyeceğiz. Elbiseleri kısa kolludur.

[29] Hacıbebekli menşeli kabartma için bk. J. Garstang: *Hittite Empire*, London 1929, s. 308, res. 45; Th.H. Bossert: *Altanatolien*, Berlin 1942, res. 817(=*Altanatolien*).

[30] J. Garstang: "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908", *Annals of Archaeology and Anthropology (=AAA)* — University of Liverpool, I (1908), s. 97-117 ve lev. XXXVIII, XL, XLI, XLII; ayn. mll.: "Second Interim Reprort on the Excavations at Sakje Geuzi in North Syria 1911", *AAA* V (1913), s. 68-72; krş. *Altanatolien*, 875-888. Sakçagözü heykeltraşlık eserlerinin büyük bir kısmı hâlen Ankara Arkeoloji Müzesindedir, bk. H. G. Güterbock: *Ankara Bedesteninde bulunan Eti Müzesi Büyük salonunun Kılavuzu*, İstanbul 1946, s. 42-44, res. 20-21.

[31] Gerçin menşeli beş skülptür parçası için bk. *AIS* I, s. 44-54.

[32] *AIS* IV, s. 328-329, res. 237-238; I. J. Gelb: *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Chicago 1939, s. 16; krş. *Altanatolien*, res. 811.

[33] Zincirli heykeltraşlık eserleri için krş. *AIS* I-IV,tür. yr. *Altanatolien*, 896-955; E. Akurgal: *Späthethitische Bildkunst*, Ankara 1949, tür. yr.

[34] *AIS* IV, s. 332, res. 241.

[35] H. H. von der Osten: *Explorations in Hittite Asia Minor* 1929, Chicago 1930 (=*OIC* 8), s. 63, res. 63; krş. *Altanatolien*, res. 818.

[36] krş. *AIS* IV, s. 329-330 ve res. 239; *Altanatolien*, res. 957.

(Res. 29)'a hemen bütün ayrıntılariyle benziyen başka bir kabartma taslağını (res. 30)'de görüyoruz (boyutu: uz. 1.15; gen.: 0.85; kal.: 0.33 m.).

(Res. 31) ise ayni giyimde, duruşta ve konuda başlarında silindirik külâhlariyle üç figürlü bir sahneyi göstermektedir (boyutu: uz. 1. 50; gen.: 0.92 m; kal.: toprağa gömülü). Bu kabartmalar her ne kadar tamamen işlenmiş değillerse de, üzerlerinde biraz durmak faydalı olacaktır.

(Res. 31)'deki üç figür baş kıyafetleriyle ve el kavuşturma tarzlariyle Hitit İmparatorluk devrinin sonlarına ait Fasıllar anıtında [37] büyük tanrının altındaki Dağ Tanrısını [38] çok andırmaktadır. Ancak ne Yesemek kabartması ve ne de Fasıllar'daki Dağ Tanrısı kendisini iyi muhafaza etmedikleri için ellerin kavuşmalarındaki teferrüat iyice tesbit edilememektedir. Boğazköy menşeli bir fildişi heykelciği (dağ tanrısı) [38a] bizi bu hususta aydınlatabilir. Maamafih Yesemek kabartmalarındaki bu el kavuşturma vaziyetine en yakın benzerliği Tarsus'da bulunmuş bir kristal figürinde [38b] görmekteyiz.

Bu karşılaştırmalar yerinde olduğu takdirde Yesemek menşeli bu üç kabartmanın, M. ö. I. binyılına ait olmayıp Büyük Hitit Devleti zamanına ve böylece M. ö. II. binyılının ikinci yarısına ait olması gerekmektedir. Bu tarihlendirme uygun olacaktır; zira ayakta *en face* tasvirler —bizim bildiğimize göre— Hitit sanatında umumiyetle Büyük Devlet zamanına ait anıtlarda görülür[39]. Meselâ yukarıda

[37] H. Swoboda—J. Keil—F. Knoll: *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, Leipzig 1935, s. 14, res. 8-9; krş. *Altanatolien* res. 565 ve 569; H.G.Güterbock: "Eski ve Yeni Eti Âbideleri" *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, cilt I, Ankara 1947, s. 51-52, res. 8; R. Oğuz Arık: *Ankara-Konya, Eskişehir - Yazılıkaya Gezileri*, Ankara 1956, s. 14-15, res. 19.

[38] krş. *Altanatolien*, s. 59; R. Naumann: *Architektur Kleinasiens*, s. 135.

[38a] Krş. K. Bittel: Boğazköy III, Berlin 1957, s. 25-28 ve Lev. 23-24; lev. 25, res. 1-2,

[38b] Krş. H. Goldman; *Excavations at Gözlükule, Tarsus II*, Princeton 1956, s. 342-344, *Plates* 946 a-d.

[39] Bu hususta bir kaç istisnayı hatırlamamız lâzımdır: Bunlardan biri Maraş menşeli olup oturur vaziyette yüksek kabartma halinde tasvir edilen bir tanrı(?) çifti sahnesidir. (Adana Müzesinde), bk. K. Bittel: "Archäologische Funde aus der Türkei im Jahre 1939-Hethitische Funde", *Jahrb. d. Deutsch. Archäol. Inst. Archäol. Anzeiger* (=*AA*), LV (1940) st. 561, res. 3 ve st. 565-566; krş. *Altanatolien*, res. 805. İkincisi Karkamış'ta bulunmuş olup arka yüzeyinde Kıral Kamanas'ın (M. ö.

adı geçen Fasıllar anıtında ve Eflâtun Pınar [40] anıtında olduğu gibi. Bu itibarla Yesemek Taşocağı ve Atelyesinin M. ö. II. binyılında da kullanılmış olduğunu zannetmekteyiz. Bu doğru olduğu takdirde, Yesemek Taşocağında kesilip işlenen skülptürleri M. ö. II. binyılında kullanmış olan yerlerden biri olarak Zincirli'nin de bulunup bulunmayacağı sorusu ile karşılaşmaktayız. Nitekim, bir müddet önce Zincirli Hüyüğü yakınında köylüler tarafından bulunup henüz yayınlanmamış olan sfenks parçası H. Th. Bossert tarafından M. ö. I. binyılından daha eskiye tarihlendirilmektedir. [41]

J. Lewy [42] ve I.J. Gelb [43] tarafından kabul edilen, E. Bilgiç [44] tarafından tartışma konusu addedilen *Sam'al*'in M. ö. XIX. yüzyıl Kappadokya Tabletlerinde kaydı geçen *Šimala* ile ayni olup olmaması konusunun bu vesile ile yeniden ele alınması kanaatındayız. Acaba Zincirli'de M. ö. II. bin yılı başlarında önemli bir yerleşme var mıydı?

takr. 760) Hitit hiyeroğlif yazıtını ihtiva eder, ön yüzeyinde ise Tanrıça Kubaba'nın yüksek kabartma halinde ayakta ve cepheden bir tasviri vardır (başı kırık), bk. Sir Leonard Woolley: *Carchemish* III London 1952, lev B 62,a. Üçüncüsüne gelince: bu da Karkamış menşeli olup "Skülptürlü uzun duvar" kabartmaları arasındadır, ayakta çıplak bir tanrıça tasvirini (kanatlı, savaşçı İştar) ihtiva eder, krş. *Carchemish* III, lev. B 40 a-b. Dördüncü örnek Kayseri'nin 35 km. kadar kuzeybatısındaki bir hüyükten çıkma olup hâlen Kayseri Müzesinde bulunmaktadır, bu da Karkamış'taki çıplak tanrıçaya benzemektedir; işçiliği tamamlanmamıştır, krş. M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, s. 242 ve lev. 43 alt. Diğer bir örnek ise Karatepe'de meydana çıkarılmış olan Tanrı *Bes*'in mükerrer tasviridir (krş. *Karatepe Kazıları*, Lev. XIV, res. 71, lev. XVI, res. 78 ve lev. XVII, res. 84, lev. XVIII, res. 89). Fakat burada hatırlattığımız bütün bu beş örnek üzerinde rastlanan önden el kavuşturma vaziyetinin, Yesemek frontal kabartmalarınınkinden farklı olduğunu belirtmek gerekir.

[40] *Altanatolien*, res. 526-527; K. Bittel: "Beitrag zu Efiâtunpınar", *Bibliotheca Orientalis* X, sayı 1-2 (Ocak-Mart 1953), s. 2-5, lev. I-III; H. G. Güterbock: *Halil Edhem Hâtıra Kitabı*'nda Ankara 1947, s. 48-51 ve lev. IV, res. 7; R. O. Arık, *ayn. esr*, s. 15-16, res. 22-24.

[41] Bu sfenks parçasının fotoğrafını bana lütfen gösterdiğinden ve onun hakkında bir konuşma fırsatı verdiğinden dolayı Prof. Dr. H. Th. Bossert'e derin teşekkürlerimi arzederim.

[42] J. Lewy—G. Eissler: *Die Altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe*, 1. ve 2. kısım, Leipzig 1930, s. 35 ve nt. b

[43] I. J. Gelb: *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago 1935 (=*OIP* XXVII), harita; ayn. mll: *Hurrians and Subarians*, Chicago 1944, s. 61.

[44] E. Bilgiç: "Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", *AFO* XV, Heft 1-6 (1945-1951), s. 13 ve nt. 99.

Zincirli kazıları henüz tamamlanmış olmadığı için bu soruya tatbikatta kesin bir cevap verebilecek durumda değiliz. Bununla beraber Zincirli'nin küçük buluntuları bizi M. ö. III binyılına kadar çıkarmaktadır. Yesemek Taşocağı dolaylarındaki bir iskân yerinin, Zincirli'nin, küçük buluntuları sayesinde M. ö. I. binyılından daha eskiye giden durumuna bu vesile ile kısaca temas etmek yerinde olacaktır.

M. ö. III. binyılının ilk yarısına ait bir Zincirli buluntusunu "Troya Kupası" adı ile tanınan bir kupa parçası [45] temsil etmektedir. Parçanın "*depas Amphikypellon*"a benzeme ihtimali von Luschan tarafından ele alınmış [46], K. Bittel bu parçayı gayet haklı olarak bir taraftan Ege bölgesinde ve güney-doğu Balkanlarda diğer taraftan da Anadolu'da örneklerine rastlanan çift kulplu kupa ile karşılaştırmıştır[47].

Von Luschan'ın kaydettiği [48] ve K. Bittel'in belirttiği [49] gibi Zincirli'nin eski parçaları arasında mahkûk süslü çanak-çömlek parçalarını da zikretmek lâzımdır. [50] K. Bittel bunları Suriye'de Tabbat el-Hamam mevkiinde meydana çıkarılmış [51] kalkolitik devre ait keramik ile —ayni olma şartını koymaksızın— karşılaştırır [52]. Bunların, Mersin-Soğuksutepe'nin XII A tabakasında [53] (Eski Bakır Çağı, hâfir J. Garstang'a göre: takr. M. ö. 2900-2500), Alaca Höyüğün

[45] Felix von Luschan: *Die Kleinfunde von Sendschirli* (neşr. W. Andrae), Berlin 1943 (=*AIS* V), s. 55, res. 60.

[46] *ayn. yr.* s. 55.

[47] K. Bittel: "Funde und Forschungsbericht-Türkei", *AA* LIX-LX(1944/1945), st. 58. Bu tip kap Anadolu'da batıdan doğuya doğru Karaağaçtepe, Troya, Bozhöyük, Kusura, Karaoğlan, Gordion, Alişar, Hashöyük, Yağmurluköy, Kültepe Soğuksutepe, Gazi Antep ve Tell Tainat'da görülür; dağılış haritası için bk.: *ayn. yr.*, st. 57-58, res. 7; ayrıca krş. K. Bittel: *Kleinasiatische Studien*, İstanbul 1942, s. 132-136. 1942'den sonraki buluntu yerleri şunlardır: Polatlı (krş. S. Lloyd: *Anatolian Studies*'de, I, 1951, s. 48 yanı, lev. IV, a), Alaca Höyük (krş. H. Z. Koşay: *Aalaca Höyük Kazısı* 1937-1939, Ankara 1951, lev. 106, res. 3 a-b), Beycesultan (krş. S. Lloyd: *Anatolian* Studies'de VI [1956], s. 127, res. 1, no. 8), Tarsus (krş. H. Goldman: *Excavations at Gözlü Kule, Tarsus II*, Princeton 1956, s. 133, 141-142.

[48] *AIS* V, s. 40.

[49] K. Bittel: *AA* (1944/45), st. 59.

[50] Meselâ krş. *AIS* V, lev. 15, d-z; lev. 16, b-c.

[51] Robert B. Braidwood: "Report on two Sondages on the Coast of Syria, South of Tartous", *Syria* XXI (1940), lev. XXII, 2.

[52] *AA* (1944/45), st. 59.

[53] J. Garstang: *Prehistoric Mersin. Yümüktepe in Southern Turkey*, Oxford 195 s. 185, res. 118.

kuzeyindeki Büyük Güllücek Hüyüğünde bulunmuş kalkolitik çanak-çömlek parçalarını da [54] andırdığını belirtmek isteriz.

Bu arada Heinz Otto'nun Filistin Orta-Bronz Devri keramiğini incelerken o zamanlar henüz yayınlanmamış olan Zincirli menşe'li müteaddit çanak-çömlek parçasını mukayese malzemesi olarak ele aldığını ve böylece Zincirli'nin bu buluntularının M. ö. II. binyılına aidiyeti konusuna temas ettiğini [55] hatırlatmak yerinde olacaktır.

Yine Bittel [56] Zincirli menşeli bazı idollerin [57], bir kaç mühürün [58] ve bazı bronz hançerlerin [59], Zincirli'nin hafredilen mimarî katından daha önceki bir devre ait olduğu fikrindedir. Zincirli'nin bazı keramik parçalariyle mühürlerinin M.ö.III. bin yılına çıktığı B. Landsberger tarafından da belirtilmiştir [60].

Yesemek Taşocağındaki M.ö. II. binyılına aidiyeti anlaşılan frontal kabartmalar, Zincirli'nin M.ö I. binyılı öncesine ait münferit buluntularının mânasını tamamlamakta ve İslâhiye Ovasındaki bu önemli mevkiin müteselsil kültür katlarına sahip bulunduğuna işaret teşkil etmektedir; bu itibarla Zincirli'de bir kontrol hafriyatının yapılması lüzumu karşısında olduğumuz muhakkaktır. İleride İslâhiye Ovasında incelemeler yaparken Zincirli'nin eski tabakalarını da aydınlatmayı plânımıza almış bulunmaktayız.

Bizzat Zincirli'de değilse bile Zincirli'nin 7 km. kadar kuzeyinde kâin Gerçin mevkiinde bulunmuş olan bir kabartma parçasını Yesemek'teki bu frontal kabartmalarla mukayese edeceğiz. Bu kabartma parçasında cepheden tasvir edilmiş, elleri göğüste kavuşturulmuş yan yana duran iki insan figürü seçilmektedir. Von Luschan

[54] H. Koşay-M. Akok: "Büyük Güllücek Araştırmaları üzerine ilk rapor", *Belleten* XII, sayı 46 (Nisan 1948), s. 475-476, ve lev. XCIV, CV, CVI.

[55] Heinz Otto: "Studien zur Keramik der Mittleren Bronzezeit in Palästina", *Zeitschrift der Deutschen Palästina-Vereins*, cilt 61, Leipzig 1938; s. 159, 177, 179, 181 ve onu takiben tür. yr.

[56] *AA* (1944/45), st. 59.

[57] krş. *AIS* V, lev. 33 a - e, kesin olarak ayni levha h.; krş. H. Th. Bossert: *Altsyrien*, Tübingen 1951, s. 43 ve res. 629.

[58] krş. *AIS* V, lev. 39 a - c, d - f(?)

[59] krş. *AIS* V, lev. 48 f ve h.

[60] E. Landsberger: *Sam'al*, Ankara 1948, s. 11 nt. 25.

tarafından bu bozuk skülptür parçasının ancak bir deseni yayınlanmıştır [61].

Yukarıdaki ekskursus bize Yesemek Taşocağı ve Atelyesindeki frontal tasvirli kabartmaların M.ö. II. binyılına ait olduğunu desteklemekte ve bu suretle Atelyenin yalnız M.ö. I. binyılında değil, ayni zamanda II. binyılında da kullanıldığını göstermektedir. Bu da bize, Zincirli hafriyatının son sezonundan itibaren geçmiş olan elli beş yıllık bir zamandan beri esaslı bir araştırmaya tâbi tutulmamış olan İslâhiye bölgesi çevresinin incelenmesi, İslâhiye ve Kırıkhan dolaylarında olup Yesemek Taşocağından faydalandıkları muhtemel bütün hüyüklerin topraküstü keramik kalıntılarının tesbiti, lüzumunda sondajlara girişilmesi ve bunu müteakip de Anadolu ile Suriye arasında mühim geçit noktası teşkil eden bu sahanın tanıtılması fikrini telkin etmektedir. Gelecekteki çalışmalarımızı bu nokta üzerinde toplamaya uğraşacağız.

C

Büyük bir sahayı kaplıyan ince mesamatlı, iri bloklu bazalt damarı ile Yesemek —bizim bildiğimize göre— Eski Ön Asya'nın en büyük ve en önemli Bazalt Taşocağını temsil etmektedir. Bilhassa heykeltraşlık eserlerinin üç işlenme safhasını göstermesi bakımından Eski Ön Asya'nın yegâne heykeltraşlık atelyesidir. Yesemek Taşocağının değerini belirtebilmek için, Eski Dünya'nın belli başlı bazalt taşocaklarını hatırlamak yerinde olacaktır [62].

Mısır'ın jeolojik bünyesinde bazalt, (Mısır hiyeroğlif dilinde: *bḫn*) [63], Nubia sınırında [64], Yukarı Mısır'da (Habeşistanda) [65], Kahire-Süveyş yolunda, Kahire'nin 10 km. kadar güney-batısındaki

[61] bk. *AIS* I, s. 53, res. 15. Yesemek Taşocağı hakkında nihaî raporumuzu kaleme aldığımız vakit bu parçanın da teferrüatlı yayınını yapmaya çalışacağız.

[62] Taşocakları hakkında genel olarak krş. Fiehn: "Steinbruch" maddesi, *Realencycl. d. klass. Altertumswissenschaft* (=*RE*), 2. Reihe, VI. Halbband (1929), st. 2241-2293.

[63] krş. J. H. Breasted: *Ancient Records of Egypt*, 3. baskı, Chicago 1927, cilt I, 675; cilt III, 246; cilt IV, 980; ayrıca bk. A. Erman - H. Grapow: *Wörterbuch der Aegyptischen Sprache*, cilt I, Leipzig 1926, s. 471.

[64] Kurt Titzler: *Steinbrüche und Bergwerke im Ptolemaischen Aegypten*, Leipzig 1910, s. 4.

[65] H. Blümner: *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, cilt III, Leipzig 1884, s. 23 (=*Technologie*).

Kerdasâ mevkiinde [66], Kahire'nin takriben 30 km. kuzey-doğusundaki Abû-Zabal'de [67] ve Karnak'ın 75 km. kadar kuzey-doğusunda Wadi-Hammamat'da [68] mevcuttur. Mısır sanat eserleri arasında bazaltten yapılmış âletler, heykeller v.s. bulunmasına ve tapınak mimarîsinde bazaltin icabında malzeme olarak kullanılmasına [69] rağmen, Yesemek çapında hem bazalt taşocağı hem de heykeltraşlık atelyesi evsafını haiz bir bazalt taşocağı Mısır'da yoktur [70].

Mezopotamya'ya ithal taşı olarak giren bazaltin (Sumerce: na-lú-a? [71]; Akkadca: *kaššurru* yahut *gaššurru*?)[72] bir Gudea (M. ö. XXI. yüzyıl) yazıtında okunduğuna göre Yukarı Fıratta'ki Til-Barsip çevresinden geldiği anlaşılmaktadır [73].

Daha sonraki devirlerde Sanḫerib (M.ö. 704-681)" kıymetli *kaššurru* (bazalt?) taşının geldiği dağın uzak" olduğunu bir yazıtında kaydeder [74].

Nabukadnezar II (M.ö. 604-562) devrine ait olup Geç Hitit-Aramî üslûbunun bâriz işçiliğini gösteren kolossal Babil Arslanı [75],

[66] S. Clarke — R. Engelbach: *Ancient Egyptian Masonry*, Oxford 1930, s. 23.

[67] S. Clarke — R. Engelbach: *ayn ersr.*, s. 23.

[68] J. H. Breasted: *ayn. esr.* I, 675 ve s. 302, not *a.*

[69] Meselâ büyük Ehramın tapınak döşemesinde bazalt kullanılmıştır; bunun kısmen olsun Cize'ye pek yakın Kerdasâ'dan nakledildiği anlaşılmaktadır (bk. Clarke - Engelbach: *ayn. esr.*, s. 23.).

[70] Aswan yakınındaki muazzam granit (krş. *ayn. esr.*, 27-29) ve Tura ve Ma'sara'daki kalker (krş. *ayn. esr.* s. 12-15) taşocakları ayni zamanda birer heykeltraşlık atelyesi değillerdir. Mısır taşocaklarında taş kesme ve çıkarma tabirleri hk. bk. A. Badawy: "Philological Evidence about Methods of Construction in Egypt", *Proceedings of the Twenty Third International Congress of Orientalists-Cambridge 1954*, London 1957, s. 64.

[71] krş. B. Meissner: *Babylonien und Assyrien* I, 1920, s. 53 ve s. 350; E. Unger: "Stein" maddesi, *Reallexikon der Vorgeschihte* (=*RV*) XII (1928), s. 394; Gudea yazıtının son tercümesinde ise bu Sumerce kelimenin anlamı kesin addedilmediği için "*nalu-stone*"(= nalu-taşı) suretinde çevrilmiştir. krş. *Ancient Near Eastern Texts relating to the Old Testament*, nâşiri: J. B. Pritchard, Princeton 1950, s. 268.

[72] bk. A. D. Deimel: *Sumerisches Lexikon* III, 2, Roma 1937, s. 75, ve s. 223; C. Bezold: *Babylonisch-Akkadisches Glossar*, Heidelberg 1926, s. 151.

[73] B. Meissner: *Babylonien und Assyrien* I s. 53; E. Unger: *RV* XII (1928) s. 394.

[74] B. Meissner: *ayn. esr.*, s. 349-350; E. Unger: "Kar-Salmanassar" maddesi, *RV* VI (1926) s. 230.

[75] H. Schmökel: *Ur, Assur und Babylon*, Stuttgart 1955, s. 288 ve lev. 117.

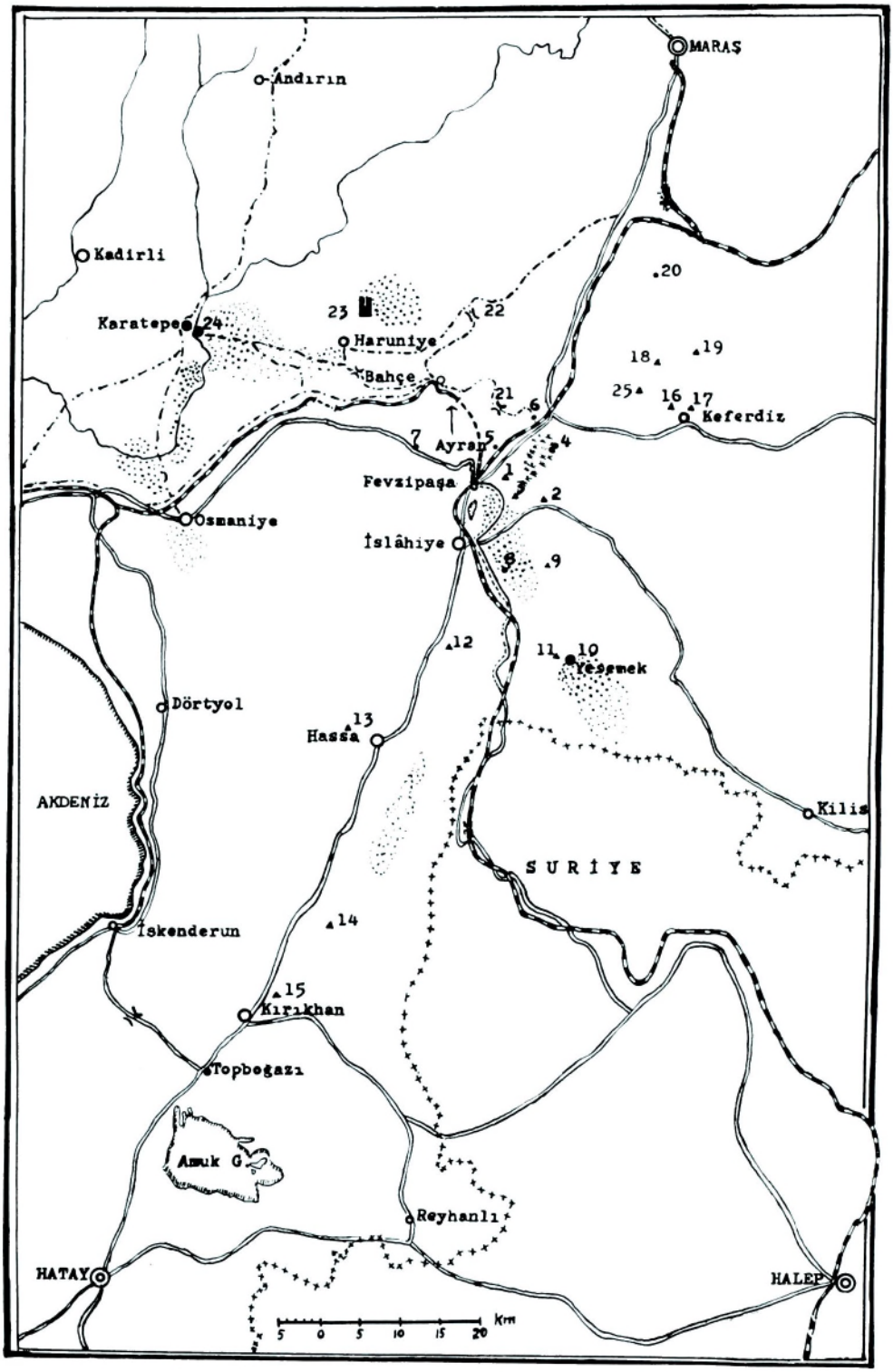

Harita/*Karte* 1

HARİTA İÇİN AÇIKLAMALAR

ZEICHENEKRLÄRUNG *

1. Zincirli	Adamanlı H.	14
2. Elbistan Hüyük (=H.)	Aktepe H.	12
3. Pancarlı H.	Arslanlı Bel	21
4. Küçük ve Büyük Gerçin	Berviyanlı H.	9
5. Karaburçlu	Coba H.	16
6. Ulucak	Domuztpe	24
7. Hasanbeyli	Elbistan H.	2
8. Ördekburnu	Hacıbebekli	20
9. Berviyanlı H.	Haç Bel	22
10. Yesemek	Haruniye Kalesi	23
11. Yesemek H.	Hasanbeyli	7
12. Aktepe H.	Karaburçlu	5
13. Tiyele H.	Kara H.	18
14. Adamanlı H.	Keferdiz H.	17
15. Muratlı H.	Kırışkal H.	19
16. Coba H.	Kuskun H.	25
17. Keferdiz H.	Küçük ve BüyükGerçin	4
18. Kara H.	Muratlı H.	15
19. Kırışkal H.	Ördekburnu	8
20. Hacıbebekli	Pancarlı H.	3
21. Arslanlı Bel	Tiyele H.	13
22. Haç Bel	Ulucak	6
23. Haruniye Kalesi	Yesemek	10
24. Domuztepe	Yesemek H.	11
25. Kuskun H.	Zincirli H.	1

Noktalı kesimler: Bazalt tabaka ve damarlarını göstermektedir.

Die Punktgruppen deuten die Basaltschichten und Adern an.

* Bu harita, müellifin yakında yayımlıyacağı "Doğu Kilikya'nın tarihî coğrafyasına dair araştırmalar" adlı kitabından alınmıştır.

Diese Karte stellt einen Vorabdruck aus dem demnächst erscheinenden Buch des Verfassers "Contributions to the Historical Geography of Eastern Cilicia" dar.

(res. 1)— Yesemek Taşocağının kuzeyden görünüşü.
(*Abb.* 1)— *Der Steinbruch von Yesemek von Norden gesehen.*

(res. 2)— Yesemek Taşocağından Yesemek Köyüne bir bakış.
(*Abb.* 2)— *Blick vom Steinbruch von Yesemek zum gleichnamigen Dorf.*

(res. 3)— Yesemek Taşocağı: Toprak üstündeki iri bazalt sivrintilerinden biri.
(*Abb.* 3)— *Der Steinbruch von Yesemek: Einer der zutagetretenden Basaltrücken.*

(res. 4)— Yesemek Taşocağı: I. işçilik safhasına ait bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 4)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine Sphinxbosse in der I. Arbeitsphase*

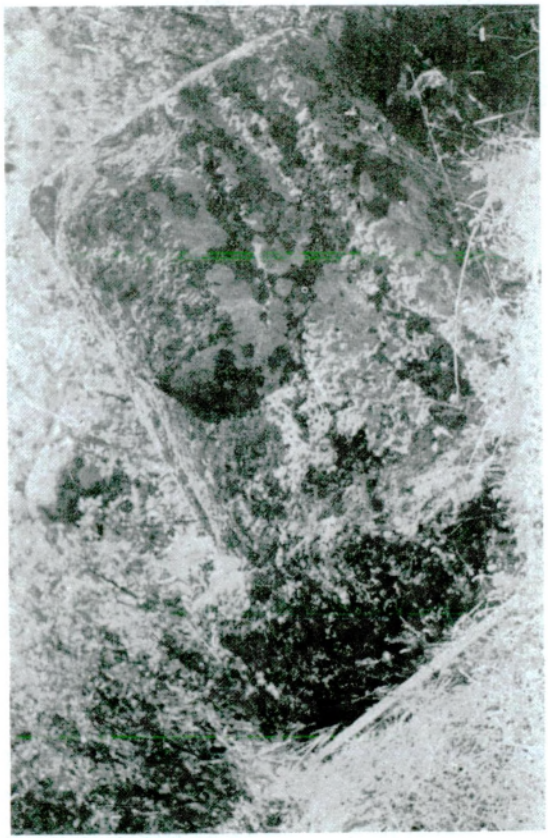

(res. 5)— Yesemek Taşocağı: I. işçilik safhasına ait bir sfenks taslağı.

(*Abb.* 5)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine andrere Sphinxbosse in der I. Arbeitsphase.*

(res. 6)— Yesemek Taşocağı. I. işçilik safhasına ait başka bir sfenks taslağı.

(*Abb.* 6)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine weitrere Sphinxbosse in der I. Arbeitsphase.*

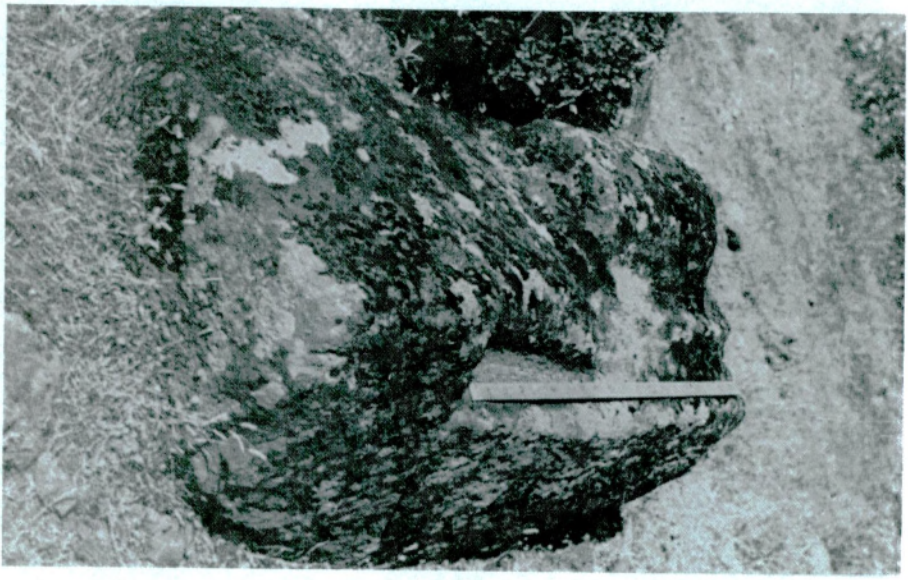

(res. 7)— Yesemek Taşocağı: I. işçilik safhasına ait sfenks taslaklarından bir başkası.

(*Abb.* 7)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine andere Sphinxbosse in der I. Arbeitsphase.*

(res. 8)— Yesemek Taşocağı: I. işçilik safhasına ait bir kapı-arslanı taslağı.

(*Abb.* 8)— *Der Steinbruch von Yesemek: Die Bosse eines Torlöwen in der I. Arbeitsphase.*

(res. 9)— Yesemek Taşocağı: II. işçilik safhasına ait bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 9)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine Sphinxbosse im II. Berarbeitungszustand.*

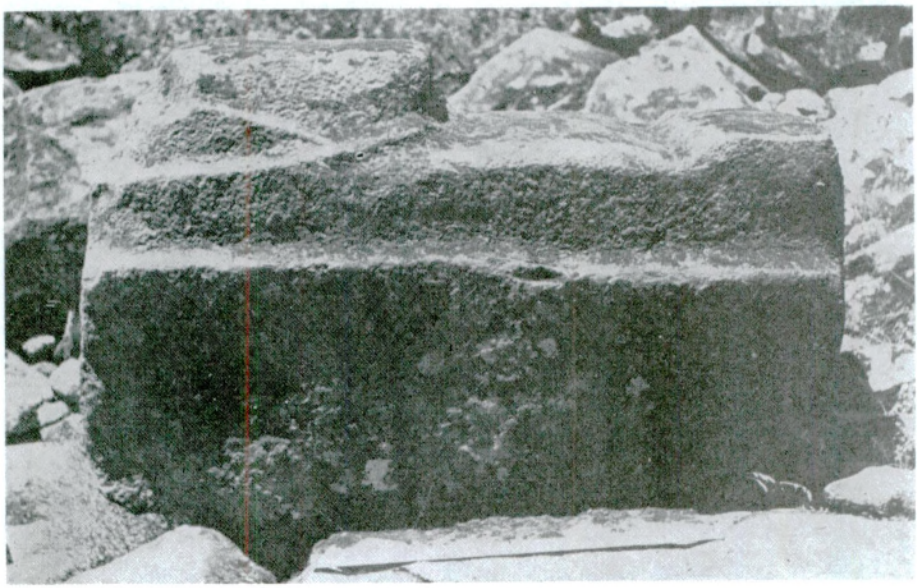

(res. 10)— Ayni sfenks taslağının öteki yüzü.
(*Abb.* 10)— *Die andere Seite derselben Sphinx.*

(res. 11)— Yesemek Taşocağı: II. işçilik safhasına ait sfenks taslaklarından biri.
(*Abb.* 11)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine andere Sphinxbosse im II. Bearbeitungszustand.*

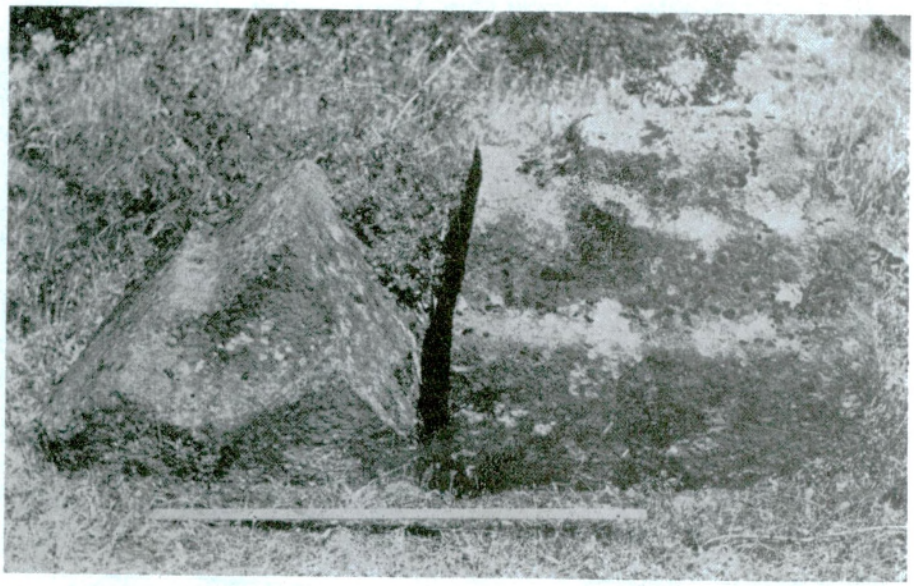

(res. 12)— Yesemek Taşocağı: II. işçilik safhasına ait başka bir sfenks taslağı
(*Abb.* 12)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine weitere Sphinxbosse im II. Bearbeitungszustand.*

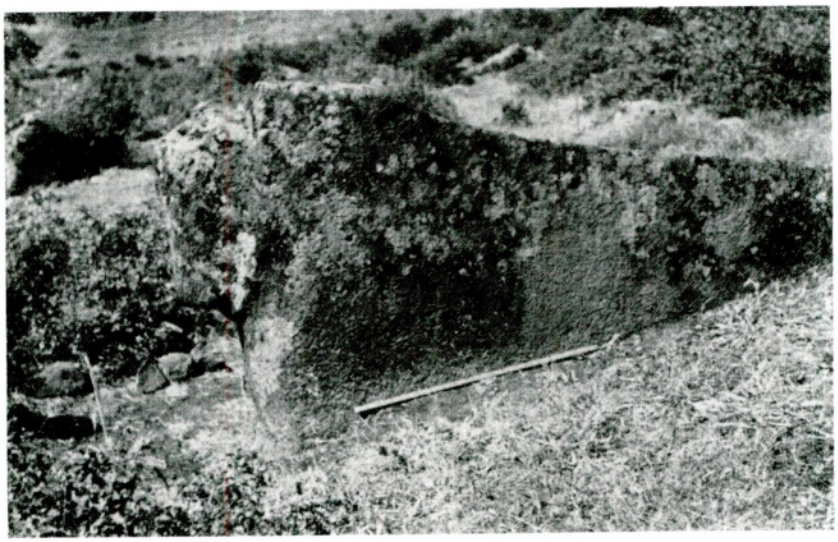

(res. 13)— Yesemek Taşocağı: II. işçilik safhasına ait bir kapı-arslanı taslağı
(*Abb.* 13)— *Der Steinbruch von Yesemek: Die Bosse eines Torlöwen im II. Bearbeitungszustand.*

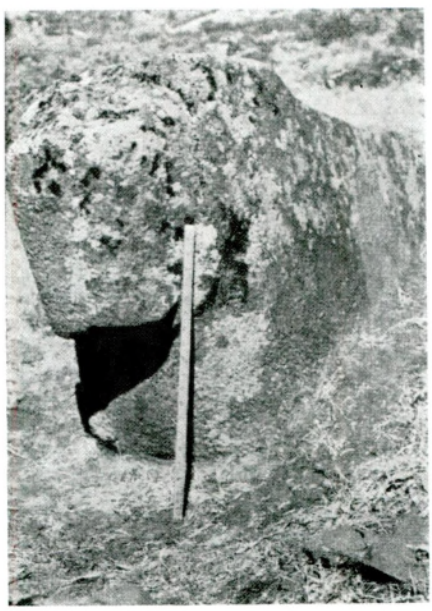

(res. 14)— Ayni taslağın önden görünüşü.
(*Abb.* 14)— *Dieselbe Bosse in Frontansicht.*

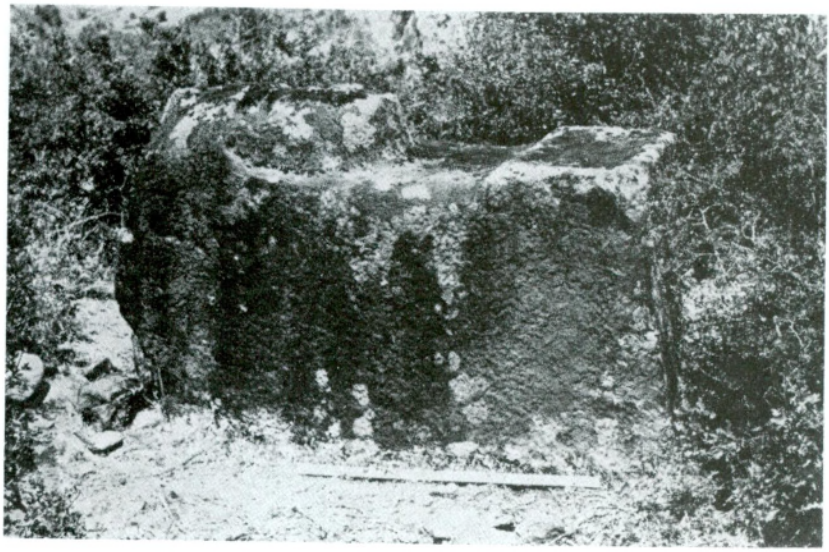

(res. 15)— Yesemek Taşocağı: III. işçilik safhasına ait bir sfenks taslağı, yere düşük vaziyette.

(*Abb.* 15)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine Sphinxbosse im III. Arbeitsstadium, auf der Erde liegend.*

(res. 16)— Ayni sfenksin alt kısmının görünüşü.

(*Abb.* 16)— *Blick auf den unteren Teil derselben Bosse.*

(res. 17)— Yesemek Taşocağı: III. işçilik safhasına ait bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 17)— *Der Steinbruch von Yesemek : Eine Sphinxbosse im III. Arbeitsstadium.*

(res. 18)— Ayni sfenksin yandan görünüşü
(*Abb.* 18)— *Seitenansicht derselben Bosse.*

(res. 19)— Yesemek Taşocağı : III. işçilik safhasına ait başka bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 19)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine andere Sphinxbosse im III. Arbeitsstadium, auf der Erde liegend.*

(res. 20)— Zincirli Hüyüğü : İşçiliği bitirilmemiş bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 20)— *Der Hüyük von Zincirli: Eine Sphinxbosse.*

(res. 21)— Zincirli Hüyüğü: İşçiliği bitirilmemiş başka bir sfenks taslağı.
(*Abb.* 21)— *Der Hüyük von Zincirli: Eine andere Sphinxbosse.*

(res. 22)— Yesemek Taşocağı: İşçiliği bitirilmemiş bir sütun kaidesi.
(*Abb.* 22)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine unvollendete Säulenbasis.*

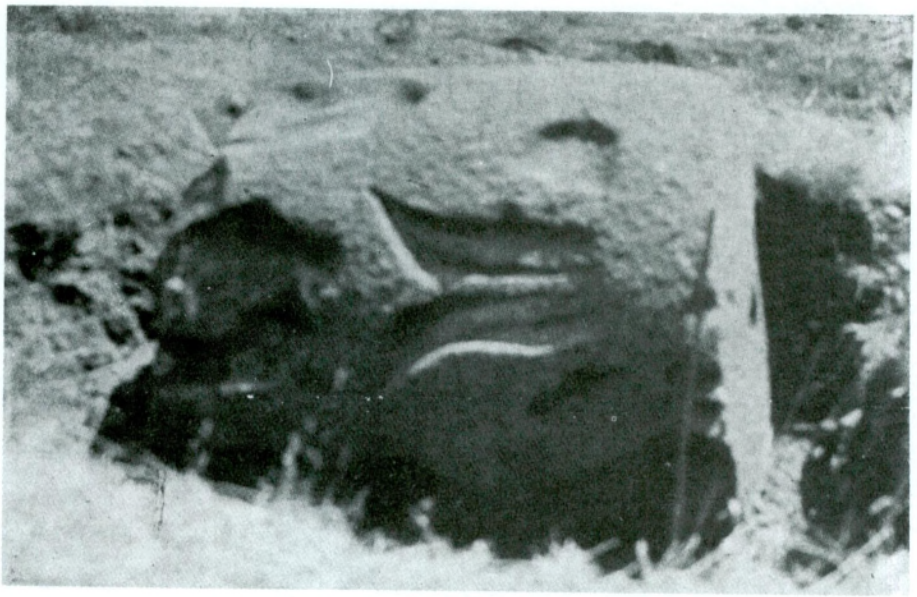

(res. 23)— Yesemek Hüyüğü yanı: İşçiliği bitirilmemiş bir sütun veya heykel kaidesi (yere düşmüş vazizette).

(*Abb.* 23)— *Am Fusse des Hüyük von Yesemek: Eine unvollendete Säulen- oder Statuenbasis, auf der Erde liegend.*

(res. 24)— Yesemek Hüyüğü yanı: Ayni kaidenin üzerinde tekerrür eden tasvirlerden biri.

(*Abb.* 24)— *Am Fusse des Hüyük von Yesemek: Eine auf derselben Basis wiederkehrende Darstellung.*

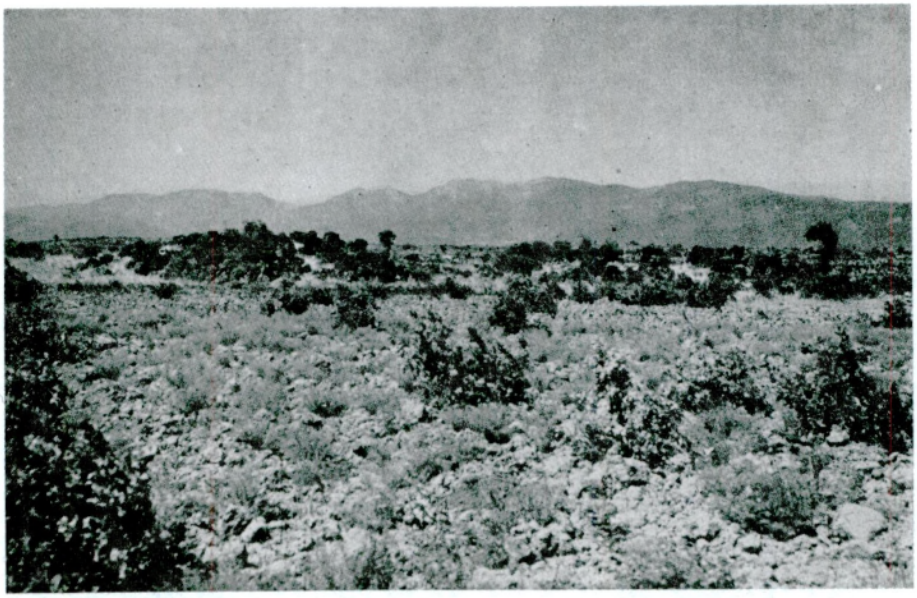

(res. 25)— Leçe kesimindeki bazalt sivrintileri (batıdan bakış).
(*Abb.* 25)— *Die Basaltrücken im Abschnitt von Leçe von Westen gesehen.*

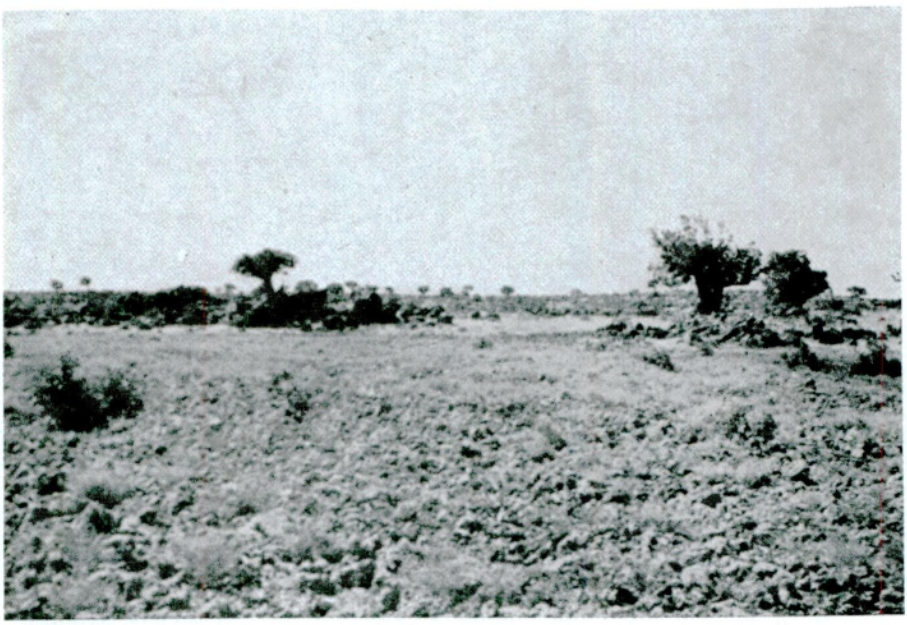

(res. 26)— Leçe kesimindeki bazalt sivrintilerinin başka bir görünüşü.
(*Abb.* 26)— *Die Basaltrücken im Abschnitt von Leçe, eine andere Ansicht.*

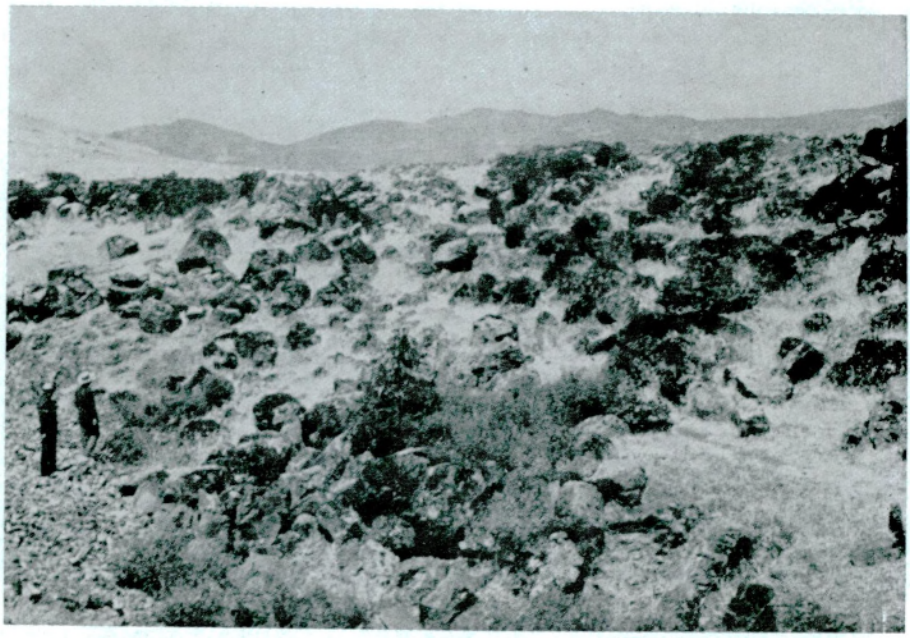

(res. 27)— Bağlama kesimindeki bazalt sivrintilerine güney-doğudan bir bakış.
(*Abb.* 27)— *Blick von SO auf die Basaltrücken im Abschnitt von Bağlama.*

(res. 28)— Bağlama kesimindeki bazalt sivrintilerinin güneyden diğer bir görünüşü.
(*Abb.* 28)— *Die Basaltrücken im Abschnitt von Bağlama, eine andere Ansicht.*

(res. 29)— Yesemek Taşocağı: Cepheden tasvir edilmiş iki figürlü kabartma taslağı.

(*Abb.* 29)— *Der Steinbruch von Yesemek: Reliefbosse mit Frontaldarstellung zweier Figuren.*

(res. 30)— Yesemek Taşocağı: Cepheden tasvir edilmiş iki figürlü başka bir kabartma taslağı.

(*Abb.* 30)— *Der Steinbruch von Yesemek: Eine andere Reliefbosse mit Frontaldarstellung zweier Figuren.*

(res. 31)— Yesemek Taşocağı : Cepheden tasvir edilmiş üç figürlü kabartma taslağı.
(*Abb.* 31)— *Der Steinbruch von Yesemek : Reliefbosse mit Frontaldarstellung dreier Figuren.*

Mezopotamya'ya yalnız bazalt taşının değil, ayni zamanda bizatihî monumental bir heykeltraşlık eseri taslağının, —kuzey-batı Mezopotamya'da ve dolayısiyle güney-doğu Anadolu'da kâin olması muhtemel— bir taşocağından (belki Karkamış'ın taşocağından veya Till-Barsip dolaylarından) nakledildiğini gösteren bir örnektir.

Anadolu'ya geçecek olursak, yukarıda zikrettiğimiz Alacahöyük yakınındaki Kalınkaya (yk. bk. s. 359) ve Domuztepe (yk. bk. s. 361 - 362) bazalt taşocakları ne çalışma kesafeti, ne miktar ve ne de müteaddit işçilik safhalarını intikal ettiren örnekler verme bakımından Yesemek Taşocağı âyarında değillerdir. Bundan başka yine ne Zincirli'nin hemen yakınındaki Leçe ve Bağlama mevkiinde oldukça geniş bir sahaya yayılmış olan bazalt sivrintileri (yk. bk. s. 367 ve not 27 - 28) ve ne de Karatepe'nin 4 km. kadar güney-doğusunda olup 1952'de tarafımızca tebsit edilen Kastal mevkiindeki bazalt damarı [76] Yesemek'de olduğu kadar iyi cins bazalt evsafını hâiz bulunmamaktadır.

Eski Dünya'nın batı çevresine, Ege Havzasına gelince: burada, bölgenin jeolojik bünyesi icabı olarak, bazalt (Yunanca bazalt— βασανίτης meselâ krş. Plinius: *Historia Naturalis* XXXVI, 147 ve 157; Ptolemeios: IV, 5, 27) [77] taşocakları yoktur. Ancak bir mermer taçocağı [78] olmasına rağmen, işçilik safhası ve anıtsal durumu bakımından Ege bölgesinde tanıdığımız iki örneği Yesemek Taşocağındaki skülptür taslakları ile karşılaştırabiliriz. Bunlardan biri Naxos adasının kuzey ucunda Komiaki köyü yakınında bir tepenin yamacında takriben 11 m. uzunluğunda Dionysos veya Zeus olarak teşhis edilen sakallı bir Tanrı heykeli taslağıdır (M. ö. VI. yüzyıl başı) [79].

Diğeri ise yine Naxos adasında Tragea nahiyesinde Fleroi mevkiinde tamamlanmamış, çıplak bir delikanlı heykelidir (uzunluk:

[76] U. Bahadır Alkım: "Sekizinci mevsim Karatepe çalışmaları", *Belleten* XVI, sayı 64 (Ekim 1952), s. 618-619.

[77] βασανίτης'in bazalte tekabül edip etmediği hakkındaki tartışma için krş. H. Blümner: *Technologie*, s. 24, not 2.

[78] Taşocağı: Yunanca=λιθομία yahut λαταομία (krş. Strabo V, par. 181, VIII, par. 367. Taşocağı: Lâtince=*lapidicina* yahut *lautumia* veya *lautomia*.

[79] C. Blümel: *Griechische Bildhauerarbeit*, Leipzig 1927, s. 48-49 ve lev. 3-4; ayn. mll.: *Griechische Bildhauer an der Arbeit*, Berlin 1943, s. 10 ve res. 2-4.

5.5 m., M.ö.VI. yüzyılın ilk yarısı) [80]; bu sonuncusu bir evvelkine nazaran biraz daha ileri bir işçilik safhasındadır.

Müteaddit Roma plâstik eserlerine ve küçük buluntularına malzeme teşkil eden bazaltin Mısır'dan idhal edilen bir taş telâkki edildiği malûmdur [81].

Gayet kısa olarak yaptığımız yukarıdaki karşılaştırma bize Yesemek Taşocağı ve Atelyesinin muhtelif bakımlardan üstünlüğünü göstermektedir.

Yesemek'de istikşaf mahiyetinde olan araştırmalarımızın ilk sonuçlarını böylece özetlemiş bulunuyoruz.

Hem M.ö. II. hem de I. binyılında kullanıldığı anlaşılan Yesemek Atelyesindeki incelemelerimizi genişletmek, burada sayıları yüzü aşan çeşitli skülptür taslaklarının ayrı ayrı desenlerini çizmek ve İslâhiye ve Kırıkhan Ovalarındaki sayıları otuzu geçen Hüyüklerde evvelâ topraküstü araştırmalarına, sonra da icabında sondajlara girişerek bu hüyüklerin hangisinde Yesemek menşeli bazalt heykeltraşlık eserlerinin bulunduğunu tesbite çalışmak ve nihayet zuhûr edecek kronolojik meselelerin çözümlenmesine uğraşmak yakın gelecekteki çalışma plânımızın amacını teşkil etmektedir.

---

[80] C. Blümel: *Griech. Bildhauerarbeit*, s. 10-11 ve s. 13'deki res. 5; ayn. mll.: *Griechische Bildhauer an der Arbeit*, s. 50 ve res. 14.

[81] Blümner: "Bazalt" maddesi, *RE* III (1899), st. 37-38.

STEINBRUCH UND SKULPTURATELIER VON YESEMEK *

von

U. BAHADIR ALKIM

Wie manche Völker in der plastischen Kunst der Alten Welt vorzugsweise in Marmor, Alabaster, Porphyr, Granit, Kalkstein u.a.m. gearbeitet und auf die Beschaffung dieser Materialien nötigenfalls grosse Mühe verwendet haben, indem sie sie über weite Entfernungen hin herbeischafften, so haben die Hethiter namentlich für die Herstellung ihrer Architekturskulpturen und Monumentalplastiken im allgemeinen den Basalt, mitunter den Porphyr und in seltenen Fällen den Kalkstein ausgewählt. Da der Basalt, technisch ausgedrückt Dolerit, in der geologischen Struktur Anatoliens, sonderlich im südöstlichen Anatolien als dichte zutageliegende Schicht vorhanden ist [1], da er wegen seiner Härte besonders in kleineren Abfällen zur Bearbeitung günstig und ferner gegen Verwitterung widerstandsfähig ist, so sind dies einige der Gründe, welche bei dem Gebrauch dieses vulkanischen Gesteines eine Rolle gespielt haben. Genannte günstige Eigenschaften des vulkanischen Gesteines, wie z.B. des Basalts oder Granits, veranlassten die Hethiter, es aus kleineren, manchmal aber auch aus recht weiten Entfernungen heranzuschaffen.

So wurde zum Beispiel der graue Porphyr, den man als Material für die Architekturskulpturen von Alaca Höyük gebrauchte, aus Kalınkaya (etwa 3 km nördlich von Alaca Höyük gelegen), herbeigetragen [2].

* Für die Durchsicht der deutschen Übersetzung dieses Aufsatzes möchte ich Fräulein Theda Entjer und Herrn Dr. Franz Fischer meinen besten Dank aussprechen.

[1] Eine neue, eingehendere geologische Karte der Türkei ist noch nicht herausgebracht worden. Vorläufig vgl. *Türkiye Jeoloji Haritası*, 1 : 800.000, 8 Blätter, herausgegeben von *Maden Tetkik ve Aarama Enstitüsü* (=M. T. A.), Ankara 1944.

[2] H. H. von der Osten: *Explorations in Central Anatolia.* Season of 1926 (= *OIP* 5), Chicago 1929, S. 98-99; derselbe: "Explorations in Hittite Asia Minor", *American Journal of Semitic Languages and Literatures* (=*AJS*), XLIII, Nr. 2 (Januar

Der Kalkstein für die Architekturskulpturen des hethitischen Grossreiches in Boğazköy (= Ḫattuša-) (=die Sphinxe von Yerkapı, die Torlöwen von Arslanlı Kapı, das Schutzgotthochrelief vom sogenannten Königstor), der Kalkstein für das im Jahre 1952 aufgefundene althethitische Relief[3] und für die Orthostaten ohne Relief des grossen Tempels wurde aus den Steinbrüchen von Kesikkaya (Mektep Kaya) und Kızlar Kaya, welche in Boğazköy selbst liegen, bezogen[4]. Ein weiteres Beispiel: Der Granit für die beiden Stelensockel und die Löwenbosse[5] —schon 1907 in Boğazköy von H. Winckler gefunden— sowie für die einfachen Orthostaten im nordöstlichen Teil des inneren Baues des grossen Tempels, wurde aus einem günstig liegenden Granitgebiet herbeigeschafft, welches etwa 25 südöstlich von Boğazköy in der Umgebung von Yozgat liegt und sich etwa 42 km in südwestliche Richtung erstreckt[6].

Es ist bemerkenswert, dass die grossen für den Bau von Gâvurkale benutzten Basaltblöcke aus einer beachtlichen Entfernung unter Geländeschwierigkeiten herbeitransportiert worden sind[7]. Auffällig ist dabei, dass dieser Basalt lediglich für den Bau der kyklopischen Mauern verwendet wurde, denn bis heute hat man dort kein Skulp-

1927), S. 143-144; R. Oğuz Arık: *Alaca Höyük Hafriyatı* I, 1935, Ankara 1937, S. 21 u. S. 22-23, Abb. 29-31.

[3] K. Bittel: *Mitteilungen der Deutschen Orientgesellschaft* (=*MDOG*) 86 (1953), S. 25-29, 32, Abb. 9a-9b.

[4] Für die Steinbrüche und die Technik des Steinbrechens von Boğazköy siehe K. Bittel: *MDOG* 74 (1936), S. 57-62 u. Abb. 43-48; K. Bittel - R. Naumann: *Boğazköy-Ḫattuša* I, Stuttgart 1952 (=*WVDOG* 63), S. 126-127 u. Taf. 53 a-b, 54a-b.

[5] H. Winckler: *MDOG* 35 (1907), S. 57, Abb. 6-7; für die Übersetzung des hieroglyphenhethischen Textes auf diesen Stelensockeln vgl. H. Th. Bossert: *Belleten* XVI, Nr. 64(1953), S. 514-516 u. Abb. 6-8; ferner siehe M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, 2. Aufl., Stuttgart 1955, S. 247 u. Taf. 95 oben. Für die Granitlöwenbosse vgl. H. Th. Bossert: *Archiv für Orientforschung* (=*AFO*) IX (1933-34), S. 174-175 u. Abb. 4-5.

[6] Siehe M. T. A. : *Türkiye Jeoloji Haritası* (Blatt Ankara). Sowohl die Granitschicht, die 63 km südwestlich von Boğazköy anfängt und sich nach Westen etwa 33 km weit erstreckt, als auch das Granitgebiet, welches etwa 95 km südwestlich von Boğazköy in der Umgebung von Keskin beginnt und sich nach Nord-Osten etwa 55 km weit ausdehnt, stellen eine beachtliche Entfernung für den Transport der schweren Blöcke dar.

[7] H. H. von der Osten: *Discoveries in Anatolia* 1930-1932, Chicago 1933 (*OIP* 14), S. 67.

turwerk aus Basalt gefunden. Wie die Hethiter Granit aus weiter Entfernung nach Boğazköy hintrugen, um den heiligen Teil des Tempels I zu kennzeichnen, so haben sie auch in Gâvurkale durch das Verwenden des festen Basalts an Stelle des am Orte vorhandenen Kalksteines auf die heilige Bedeutung des Baues hingedeutet. Die geologischen Gegebenheiten erlaubten es, dass das vulkanische Gestein von einer 15-20 nordwestlich entfernt liegenden Stelle nach Gâvurkale geschafft werden konnte [8].

Auch für die durch Grabung zutage gebrachten Skulpturen und Architekturplastiken von Tell Halaf[9], Karkamış[10], Zincirli[11], Sakçagözü[12] u.s.w. im südöstlichen Anatolien bzw. nordwestlichen Mesopotamien wurde Basalt aus ziemlich weit abliegenden Ortschaften beshafft. Da der Domuztepe[13] dagegen in einem Steinbruch selbst lag, bildete er eine ideale Ausnahme. Obwohl man Basalt vom einem sehr nahen Orte, nämlich vom Domuztepe,nach

[8] Auf der erwähnten Karte des M. T. A. ist Basalt in der weiteren Umgebung von Gâvurkale nicht eingezeichnet; die nächst günstigen Möglichkeiten für Gâvurkale waren jedoch das etwas 15-20 km südlich liegende breite Andesitgebiet (etwa 20×35 km), das in der Umgebung von Karacadağ zu finden ist. Ausserdem gibt es etwa 28 km nordwestlich von Gâvurkale noch eine kleine Trachitregion.

[9] M. von Oppenheim schreibt, dass der Basalt für die Skulpturen vom Tell Halaf aus dem Kebise -Vulkan, etwa 6 km nord-nordwestlich vom Tell Halaf, herangeschaft wurde (vgl. *Der Tell Halaf*, Berlin 1931, S. 41; für die Lage des Kebise-Vulkan siehe *a. a. O.*, S. 13, Karte).

[10] Der Stein für die Kalksteinreliefs von Karkamış wurde offensichtlich in dem gleichen südwestlich von Karkamış liegenden Steinbuch gebrochen, der in späteren Zeiten auch noch in Betrieb war. Dagegen musste der Basalt für die Basaltskulpturen von Karkamış von einem Hügel südlich von dem heutigen Bahnhof von Arappınarı, etwa 35 östlich von Karkamış, transportie·t werden (vgl. Sir Leonard Woolley: *Carchemish* II, London 1921, S. 145).

[11] Die Ausgräber von Zincirli vermerken, dass der Basalt für die plastischen Denkmäler von Zincirli in einem etwa 16 km im Süden liegenden Ort gebrochen sein soll (vgl. *Ausgrabungen in Sendschirli* I [=*AIS*], S. 14).

[12] Es sieht so aus, als ob der Basalt für die Architekturskulpturen von Sakçagözü und auch für die plastischen Werke von Zincirli aus ein und demselben Steinbruch stammten (siehe unten S. 386).

[13] Für den Steinbruch von Domuztepe vgl. vorläufig. U. Bahadır Alkım: "The Results of the Recent Excavations at Domuztepe", *Belleten* XVI, Nr. 62 (Arpil 1952), S. 244-245, u. Taf. XXXVII-XXXVIII, Abb. 13-15a.

Karatepe[14] gebracht hatte, wurde der Transport durch den dazwischen liegenden Fluss Ceyhan, den alten Pyramos, offensichtlich erheblich erschwert.

Obschon die Steinbrüche des alten Anatoliens und des nordwestlichen Mesopotamiens zur Vorbereitung, manchmal sogar zur Bearbeitung der Architektur- und Skulpturwerke des II. und I. Jahrtausends v. Chr. eine wichtige Rolle gespielt haben, hat man darüber sehr wenige spezielle Untersuchungen angestellt[15]. Vor allem fehlen auch bis jetzt besondere Studien über die Arbeitsphasen der hethitischen Skulpturen im Steinbruch selbst und am jeweiligen Bauort.

Während der von uns in den Jahren 1947-1953 auf dem Domuztepe durchgeführten Untersuchungen und Probegrabungen haben wir festgestellt, dass der Basalt für die Architekturplastiken und Skulpturen der Burgen von Domuztepe und Karatepe aus dem sich auf dem Domuztepe selbst befindlichen Steinbruch gebrochen wurde[16].

Da wir uns zur Zeit mit der endgültigen Publikation der Ergebnisse der Probegrabungen von Domuztepe beschäftigen, habe ich es für nötig gehalten, zu Vergleichszwecken auch andere sich in der näheren und weiteren Umgebung befindliche Steinbrüche zu untersuchen. Aus diesem Grunde habe ich den dem Domuztepe am nächsten liegenden Steinbruch von Yesemek (Luftlinie etwa 38 km) ausgewählt und zum Teil untersucht, als ich im Sommer 1955 historisch-geographische Untersuchungen in der

[14] Ich habe bereits früher an mehreren Stellen darauf hingwiesen, dass der für die Architekturskulpturen der oberen- und unteren Torgebäude von Karatepe gebrauchte Basalt aus dem Steinbruch von Domuztepe stammt, welcher gegenüber Karatepe liegt, jenseits des Ceyhan Flusses (siehe U. B. Alkım: in *Ausgrabungen auf dem Karatepe. I. Vorbericht*, Ankara 1950, S. 69; derselbe: in *Belleten* XVI (1952), S. 245.

[15] Bei diesem Anlass möchte ich die zusammenfassenden Berichte über Steinbrüche in Boğazköy von K. Bittel und die im alten Anatolien von R. Naumann erwähnen (vgl. Bittel: in *MDOG* 74 [1936], S. 57-62; R. Naumann: *Architektur Kleinasiens*, Tübingen 1955, S. 32-42.

[16] Für die vorläufigen Berichte über die Probegrabungen auf dem Domuztepe vgl. U. B. Alkım: *Belleten* XII (1948), S. 254-255; XIII (1949), S. 373, XIV (1950), S. 546-549, 680-681, *Ausgrabungen auf dem Karatepe*, S. 64-71 u. Abb. 130-155, 159-175; *Anatolian Studies* I (1951), S. 9; *Anadolu* I (1951), S. 26; *Belleten* XVI (1952), S. 238-250.

Umgebung des Passes von Arslanlı Bel (Portae Ammanicae) und der Ebene von İslâhiye unternahm [17].

Die erzielten Ergebnisse sollen nun zusammenhängend als erster Vorbericht dargestellt werden.

A

Der Steinbruch von Yesemek wurde im Jahre 1890 von Felix von Luschan entdeckt [18]. Er fand dort eine grössere Zahl halbfertiger Architekturskulpturen, sodass er mit Recht annehmen konnte, den Steinbruch des antiken Zincirli (=Sam'al) vor sich zu haben. Das Versprechen, über diesen Steinbruch ausführlich zu berichten, das F. von Luschan im ersten Bande der "Ausgrabungen in Sendschirli" ankündigte [19], konnte leider nicht mehr eingelöst werden. Der Steinbruch war jedoch auf der von R. Koldewey aufgenommenen Karte eingetragen worden [20], und zwar 2 km östlich von Yesemek, auf seiner Karte "Gessemek" oder "Hassanbeg?".

Basaltrücken in der unmittelbaren Umgebung von Zincirli und İslâhiye sind ebenfalls von v. Luschan erwähnt [21]. Aber nur die ersteren, heute als Leçe bekannt, bei von Luschan fälschlich Ledsche bezeichnet, sind auf der Karte von Koldewey eingetragen. Detaillierte Beschreibungen und photographische Aufnahmen wurden nicht veröffentlicht.

Benno Landsberger und Kemal Balkan, die im Herbst 1947 eine Studienreise nach Süd-Anatolien unternahmen, kamen u.a. in die Umgebung von Zincirli und İslâhiye und besichtigten auch den Steinbruch von Yesemek. Über diese sehr interessante und fruchtbare Reise ist bis jetzt nur eine kleine Notiz erschienen [22]. Der Name

[17] Hier möchte ich Herrn stud. phil. Refik Duru meinen herzlichen Dank aussprechen, der an meiner im Auftrage der Literarischen Fakultät der Universität Istanbul durchgeführten Forschungsreise teilgenommen und mir sehr viel geholfen hat.

[18] F. von Luschan: *AIS* I, 1893, S. 14 u. 53.

[19] *AIS* I, S. 14.

[20] Vgl. *AIS* I, die Karte bei S. 84 (*Routen im nordwestlichen Syrien aufgenommen im Jahre* 1890 *und* 1891).

[21] *AIS* I, S. 14.

[22] H. Çambel: "Archäologischer Bericht aus Anatolien-Kurze Reisenotizen", *Orientalia* N. S. XVIII (1948), S. 261.

des Steinbruches ist in dieser Notiz wieder nach Koldewey mit "Gesemek" wiedergegeben. Er lautet jedoch, wie ich feststellen konnte, "Yesemek".

In Landsbergers *Sam'al* [23] und in Naumanns *Architektur Kleinasiens* [24] wird dieser Steinbruch unter dem Namen "Nurkhanly" bezw. "Nurkanlı" geführt. Soweit ich feststellen konnte, existiert eine Ortschaft dieses Namens heute nicht mehr.

Da der Steinbruch von Yesemek, wie eben bemerkt wurde, bisher nie genauer beschrieben wurde, möchte ich nun eine kurze vorläufige Mitteilung über ihn machen.

Der Steinbruch von Yesemek liegt 21 km (Luftlinie) süd-südöstlich von Zincirli (Karte 1) und etwa 600 m südlich des heutigen Dorfes Yesemek (Abb. 1-2). Wir finden ihn am nordwestlichen Abhang einer natürlichen, mit Gebüsch bedeckten Anhöhe, welche, am Fusse des Hazil Dağ gelegen, von den Einwohnern von Yesemek als "Karatepe" (=Schwarzer Hügel) oder "Arslanlar Tepesi "(= Löwenhügel) bezeichnet wird. Das Material ist ein feiner, poröser Basalt.

Yesemek ist deswegen wichtig, weil sich dort nicht nur ein reicher Steinbruch befindet, sondern auch eine Art Bildhauerateliér. Da der Basalt an der Oberfläche in grossen Blöcken zutage tritt, war es nicht schwierig, die gewünschten Stücke zu brechen. Erwähnenswert ist, dass der über der Erde liegende Teil eines Blockes 3.75×2.10×1.10 m misst, was über die Grösse eine gute Vorstellung vermittelt (Abb. 3).

B

Um den Gang der Bildhauerarbeit in dem Steinbroch von Yesemek zu zeigen, möchte ich von den vielen Bossen nur Sphinxe und Löwen, Architekturstücke und Reliefs als charakteristische Beispiele behandeln.

[23] B. Landsberger: *Sam'al. Studien zur Entdeckung der Ruinenstätte Karatepe*, Ankara 1948, S. 9 Fussnote 19.

[24] R. Naummann: *Architektur Kleinasiens*, S. 34, 130.

I. SPHINX - UND LÖWENBOSSEN

Bei der Bearbeitung der Sphinx- und Löwenbossen lassen sich drei Phasen oder Arbeitsgänge unterscheiden.

a) In der ersten Phase, der Anfangsstufe der Arbeit, weisen die grob geformten Blöcke nur zwei Hauptteile der dargestellten Figur auf. So zum Beispiel, wenn es sich um eine Sphinx handelt, werden Kopf und Beine ganz grob voneinander getrennt, wie man es auf einem Block (Abb.4) von 1.58 × 0.85 × 0.60 sehen kann.

Andere Basaltblöcke (Länge 1.75,1.75, 1.72; Breite 0.87, 0.95, 0.85; Höhe 0.73, 0.50-0.80, 0.76m) zeigen ein gleiches, mehr oder weniger vorangetriebenes Bearbeitungsstadium (Abb. 5-7).

Interessant ist auch die Bosse eines Torlöwen (Abb. 8), die heute am Fusse des Hügels liegt. Der Kopf dieses Löwen ist in deutlichem Umriss, der Körper und die Pranken jedoch nur im Rohentwurf erkennbar (Länge 1.02, Breite 2.70, Höhe 0.75 m).

b) Die Beispiele, die ich der zweiten Phase zurechnen möchte, gehören ebenfalls in die Anfangsstufen der Skulpturarbeit, stellen aber ein weiter fortgestrittenes Stadium dar.

Ein Beispiel dieser Phase ist auf Abb. 9-10 zu sehen. Diese Bosse (Länge 1.72, Breite 0.85, Höhe 0.68 m) liegt heute umgeben von sehr vielen grösseren und kleineren Blöcken, was ein Hinweis ist auf den Reichtum des Steinbruches. Die Detaillarbeit am Kopf und an den Pranken ist weiter fortgestritten. Seitlich ist ein Absatz eingearbeitet, der andeutet, dass das Stück als Protom verwendet werden sollte. Gewisse Einzelzüge des Kopfes sind bereits angedeutet, aber noch im rohen Zustand belassen.

Zwei weitere Beispiele des gleichen Arbeitsganges (Abb. 11) habe ich unter den vielen anderen Blöcken gefunden, von denen eine der Bossen allerdings in der Mitte durchgebrochen ist (Abb. 12).

Die Bosse eines gewaltigen, zum Teil in der Erde liegenden Torlöwen (Abb. 13) ist unter den Stücken dieses zweiten Arbeitsstadiums besonders erwähnenswert, denn hier sind Teile des Kopfes und der Mähne-wenn auch in rohem Zustand- schon angelegt (Abb. 14, Länge 2.78, Breite 0.85, vorhandene Höhe 1.44, Höhe des Kopfes o. 77, der Vorsprung des Kopfes 0.35 m).

c) Die Beispiele der dritten Phase zeigen die Skulpturen in einem noch weiter fortgeschrittenen Zustand.

Die Bosse einer Sphinx (Abb. 15-16) zeigt z. B. ganz deutlich den Fortschritt gegenüber den vorigen Arbeitsgängen: die Gesichtszüge und die Uraeus-Schlange an der Stirn sind hier nämlich bereits kräftig angelegt (Länge 1.65, Breite 1.00, Höhe 0.39, Höhe des Kopfes 0.59, Breite des Kopfes 0.45 m).

Ein zweites Stück (Abb. 17) zeigt ebenfalls schon sehr deutlich angelegte Gesichtszüge, dazu schon weiter ausgearbeitete Pranken. Abb. 18 stellt dasselbe Stück von der Seite dar (Länge 1.25, Breite 0.71, Höhe 0.6om).

Hier ist darauf hinzuweisen, dass sich in diesem Atelier zwei Arten von Sphinxen beobachten lassen. Die soeben gezeigte Sphinx (Abb. 17-18) ist mit einem deutlichen Absatz, einer kräftigen Rinne versehen, so dass nur Kopf, Brust und Pranken als Protom erscheinen. Einer anderen liegenden Sphinx (Abb. 19) dagegen fehlt dieser beiderseitige Absatz. Auch hier sind die Gesichtszüge angelegt, Ausserdem sind bereits die beiden Pranken von einander distanziert. Ich möchte ferner darauf hinweisen, dass dieses Stück in einer etwas weicheren From gearbeitet ist (Länge 2.04, Breite 0.72, Höhe 1.00-1.25 m).

Es ist beachtenswert, dass diese Stücke der dritten Phase, aus der ich eben einige Beispiele erwähnt und vorgelegt habe, die am weitesten fortgeschrittenen Arbeiten sind, die sich in diesem Atelier befinden. Wir dürfen daher vermuten, dass die Skulpturen hier nicht weiter bearbeitet, sondern in diesem Zustand auf den Bauplatz transportiert wurden, um dort fertiggestellt zu werden.

Diese Vermutung wird bestätigt durch mehrere Bossen, die bei den alten Ausgrabungen in Zincirli zutage gebracht wurden, von denen zwei (Abb. 20-21) noch an Ort und Stelle liegen[25], sie vertreten die zweite oder dritte Arbeitsphase des Steinateliers von Yesemek.

II. ARCHITEKTURSTÜCKE

Ich habe bis jetzt nur Sphinx- und Löwenbossen aus dem Steinbruch beschrieben. Jedoch sind das nicht die einzigen Zeugnisse von Bildhauerarbeit, die in diesem Atelier zu finden sind. Es liegen

[25] *AIS* III, S. 235, Abb. 142-143.

nämlich auch halbfertige Architekturteile und Reliefs vor, über die ich später noch berichten werde.

Im folgenden sollen nun zwei Architekturstücke vorgelegt werden:

Das erste Beispiel (Abb. 22) zeigt eine Säulenbasis von der gleichen Art, wie sie auch in Zincirli aufgefunden wurde.

Ein anderes Architekturstück (Abb. 23) fand ich am Fusse des Hüyüks von Yesemek, etwa 1.5 km westlich von dem Steinbruch von Yesemek. Es dürfte sich um den Teil einer Säule, vielleicht eine Basis, oder um eine Statuenbasis handeln, 1.39 m hoch und 1.30 m im Durchmesser, auf der die gleiche Szene zweimal dargestellt ist: zwei antithetische Figuren, dazwischen ein Lebensbaum (Abb. 24). Auf der Basis und Deckseite sind rechteckige Dübellöcher zu sehen, die vielleicht beim Transport verwendet werden sollten.

Der Stein, aus dem dieses Säulenstück besteht, ist der gleiche wie der des Steinbruches von Yesemek. Wir nennen diesen Stein gewöhnlich Basalt, in Wirklichkeit handelt es sich jedoch um Dolerit, d.h. um grobkörniges, vollkristallines Gemenge der den Feldspat-Basalt ausmachenden Mineralien. Dies geht aus einer Untersuchung dieses Gesteins hervor, die von Luschan und Koldewey im Jahre 1893 veranlasst haben [26]. Da die üblichen Basaltstücke in der südlichen Umgebung von Zincirli [27] und İslâhiye [28] aus porösem Gestein dieser Art bestehen, da sie zudem in kleineren Blöcken zutage

[26] *AIS* I, S. 14.

[27] Die etwa 8-10 km süd-südwestlich von Zincirli zutageliegenden Basaltrücken (Abb. 25-26) erstrecken sich in einer Breite von 2-4 km. Dieses Gebiet trägt heute den Namen "Leçe". Der Basalt von Leçe zeigt kleinere Blöcke und besitzt grosse Poren. Hier konnte ich keine Spur eines Steinbruches antreffen. Es ist jedoch anzunehmen, dass der Basalt für die Bausteine in den in der Umgebung von Leçe liegenden Hüyüks gebrochen wurde. So gab es in Zincirli neben den Kalksteinmauern auch Mauern aus Basaltsteinen.

[28] Das zweite Basaltgebiet südöstlich von İslâhiye, Abb. 27-28, trägt heute den Namen "Bağlama". Die zutageliegenden Basaltrücken bedecken ein Gelände von 2×3 km Ausdehnung. Obwohl diese grösser sind als die von Leçe, haben sie grosse Poren und sind nicht günstig für Skulpturen; ausserdem sind sie viel kleiner als die Blöcke von Yesemek. Heute gräbt man einen Kanal in dieser Gegend um den Sumpf trocken zu legen und viele Basaltblöcke wurden daher durch Dynamit in kleinere Stücke gesprengt. Obgleich Bağlama einen günstigen Ort zur Beschaffung der Bausteine für die Siedlungen auf den Hüyüks in der nähren Umgebung bildet, konnte ich hier keine Spur eines Steinbruches oder eines Skulpturateliers auffinden.

treten, versteht man, dass gerade die Doleritrücken bei Yesemek mit den grossen Blöcken als Steinbruch für die Skulpturen gedient haben. Dieses Gestein ist an folgenden Orten dieser Gegend als Skulpturmaterial verwandt worden, von Norden nach Süden: Hacıbebekli [29], Coba Höyük (Sakçagözü) [30], Gerçin [31], Karaburçlu [32], Zincirli [33], Elbistan Höyük [34], Pancarlı Höyük [35] und Ördekburnu [36].

III. RELIEFS

Nach diesem Exkurs komme ich jetzt auf die Reliefs des Steinbruches zu sprechen, und zwar möchte ich drei Reliefbossen hier kurz behandeln.

Wir sehen auf Abbildung 29 zwei Figuren *en face* (Länge 1.15, Breite 0.80, Höhe 0.41), die jeweils ihre Hände über der Brust ineinander gelegt haben.

Ein zweites Relief mit der gleichen Darstellung und der gleichen Haltung bietet uns Abbildung 30. Die angelegte Umrahmung der Köpfe lässt erkennen, dass es sich um männliche Figuren mit Bart handelt.

Ein besonders interessantes Stück lege ich mit Abbildung 31 vor. Es handelt sich diesmal um drei Figuren mit zylinderförmigen Kopfbedeckungen. Auch hier sind die Hände ineinander gelegt.

[29] Für das Relief aus Hacıbebekli vgl. J. Garstang: *Hittite Empire*, London 1929, S. 308, Abb. 45; H. Th. Bossert: *Altanatolien*, Berlin 1942, Abb. 817 (=*Altanatolien*).

[30] J. Garstang: "Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908 "*Annals of Archaeology and Anthropology* [=*AAA*] -University of Liverpool, I (1908), S. 97-117 u. Taf. XXXVIII, XL-XLII; derselbe: "Second Interim Report on the Excavations at Sakje Geuzi in North Syria 1911", *AAA* V (1913), S. 68-72; vgl. *Altanatolien*, 875-888. Die meisten der Reliefs aus Sakçagözü befinden sich heute im Archäologischen Musseum zu Ankara (vgl. H. G. Güterbock: *Guide to the Hittite Museum in the Bedesten at Ankara*, Istanbul 1946, S. 73-74, Abb. 4 u. 20.

[31] Für die 5 Reliefs aus Gerçin vgl. *AIS*. I, 44-54.

[32] *AIS* IV, 328-329, Abb. 237-238; I. J. Gelb: *Hittite Hieroglyphic Monuments*, Chicago 1939, S. 16; vgl. *Altanatolien*, Abb. 811.

[33] Für die Skulpturwerke von Zincirli vgl. *AIS* I-IV passim; *Altanatolien*, Abb. 896-955; E. Akurgal: *Späthethitische Bildkunst*, Ankara 1949, passim.

[34] *AIS* IV, S. 332, Abb. 241.

[35] H. H. von der Osten: *Explorations in Hittite Asia Minor* 1929, Chicago 1930 (=*OIC* 8), S. Abb. 63; vgl. *Altanatolien*, Abb. 818.

[36] vgl. *AIS* IV, S. 329-330 u. Abb. 239; *Altanatolien*, Abb. 957.

Obgleich diese Reliefs unvollendet sind, lohnt es sich vielleich doch, sie etwas genauer zu betrachten. Die drei Figuren des Reliefs auf Abbildung 31 mit ihren Kopfbedeckungen und der Verklammerung der Hände, die wir auch bei den anderen zwei Reliefs beobachtten konnten, erinnern sehr an das Monument von Fasıllar [37], und zwar an den unter dem grossen Gott befindlichen Berggott [38]. Weder hier noch dort ist der Erhaltungszustand so gut, dass sich erkennen liesse, wie eigentlich die Haltung der beiden Hände zueinander zu denken ist. Die im Jahre 1955 in Boğazkoy aufgefundene Elfenbeinstatuette [38a] einer Berggottheit kann dafür Anhaltspunkte geben. Wir finden jedoch die engste Ähnlichkeit dieser Ineinanderverschränkung der Hände mit der aus Tarsus stammenden hethitischen Kristall-Statuette (II. Jahrt. v. Chr.) [38b].

Wenn diese Vergleiche zutreffen, so muss das bedeuten, dass diese Reliefs aus dem Steinbruch von Yesemek nicht dem I. vorchristlichen Jahrtausend angehören, sondern in die hethitische Grossreichzeit und damit ins II. Jahrtausend v. Chr. zu datieren sind. Dazu passt ganz gut, dass *enface*-Darstellungen auch aus der hethitischen Grossreichzeit bekannt sind, und zwar noch häufiger als in der spät-hethitischen Zeit [39], nämlich die von Eflâtun

[37] H. Swoboda - J. Keil - Knoll: *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, Leipzig 1935, S. 14, 8-9; vgl. *Altanatolien*, Abb. 565 u. 569; H. Güterbock: "Alte und neue hethitische Denkmäler"in *In Memoriam Halil Edhem*, Ankara 1947, S. 62-63, Abb. 8; R. Oğuz Arık: *Ankara-Konya, Eskişehir - Yazılıkaya Gezileri*, Ankara 1956, S. 14-15, Abb. 19.

[38] Vgl. *Altanatolien*, S. 59; R. Naumann: *Architektur Kleinasiens*, S. 135.

[38a] Vgl. *K. Bittel: Boğazköy* III, Berlin 1957, S. 25 - 28 und Taf. 23 - 24, Taf. 25, Abb. 1 - 2.

[38b] H. Goldman: *Excavations at Gözlükule, Tarsus* II, Princeton 1956, S. 342 - 344, Plates 946 a - d.

[39] In dieser Beziehung ist an einige Ausnahmen zu erinnern: Eine von ihnen ist ein Hochrelief aus Maraş mit der frontalen Darstellung eines Götterpaares? (Museum Adana), vgl. K. Bittel: "Archäologische Funde aus der Türkei im Jahre 1939-Hethitische Funde", *Jahrb. d. Deutsch. Archäol. Inst.* (=*AA*), (1940), Sp. 561, Abb. 3, Sp. 565, 566; *Altanatolien*, Abb. 805. Ein zweites Beispiel stammt aus Karkamış und trägt auf der Rückseite eine hieroglyphenhethitische Inschrift des Königs Kamanas (etwa 760 v. Chr.), während auf der Vorderseite die stehende frontale Darstellung zu sehen ist (der Kopf ist abgebrochen), vgl. Sir Leonard Woolley: *Carchemish* III, Taf. B 62, a. Das dritte Beispiel ist wieder in Karkamış zu finden: Relief einer geflügelten, stehenden nackten Göttin (kriegerische Ištar),

Pınar [40] und die von dem erwähnten Monument von Fasıllar. Ich möchte daher meinen, dass der Steinbruch und das Skulpturatelier von Yesemek schon im II. Jahrtausend v. Chr. in Betrieb war. Wenn das richtig ist, so muss man weiter fragen, ob Zincirli auch zu den Orten gehört, die das Material für Skulpturen bezw. Architekturskulpturen schon im II. Jahrtausend aus dem Steinbruch von Yesemek bezogen haben. Tatsächlich wurde jetzt ein von Bauern bei dem Hüyük von Zincirli gefundenes Sphinxfragment von Herrn Prof. Bossert nicht dem I. Jahrtausend, sondern einer früheren Zeit zugeschrieben [41].

Sollte die von J. Lewy [42] und I.J. Gelb [43] vermutete, von E. Bilgiç [44] bestrittene Identifizierung von Sam'al mit der Stadt *Šimala*, die auf den kappadokischen Tontafeln des 19. Jahrhunderts v. Chr. auftaucht, doch zu Recht bestehen und in Zincirli schon im frühen II. Jahrtausend v. Chr. eine bedeutendere Siedlung existiert haben?

Da die Ausgrabungen in Zincirli noch nicht zu Ende gebracht worden sind, kann man praktisch eine solche Frage nicht endgültig beantworten. Die Kleinfunde von Zincirli führen uns jedoch bis ins III. Jahrtausend v. Chr. In diesem Zusammenhang ist es lohnenswert, einen Blick auf die früheren Kleinfunde dieses Ortes, der so sehr in der Nähe des Steinbruches von Yesemek liegt, zu werfen.

vgl. *Carchemish* III, Taf. B 40 a-b. Das vierte stammt aus einem Hüyük etwa 35 km nordwestlich von Kayseri. Es zeigt eine nackte stehende Göttin, deren Bearbeitung nicht vollendet wurde (jetzt im Museum Kayseri), vgl.M. Riemschneider: *Die Welt der Hethiter*, S. 242 u. Taf. 43 unten. Als letztes Beispiel möchte ich das auf den Orthostaten von Karatepe zweimal dargestellte Frontalrelief des Gottes *Bes* erwähnen (vgl. *Ausgrabungen auf dem Karatepe*, Taf. XIV, 71; XVI, 78; XVII, 84; XVIII, 89). Auf allen diesen fünf Beispielen unterscheidet sich die Haltung der Hände von der Händehaltung der Frontalfiguren von Yesemek.

[40] *Altanatolien*, Abb. 526-527; K. Bittel: "Beitrag zu Eflâtunpınar", *Bibliotheca Orientalis* X, Nr. 1-2 (Januar-März 1953), S. 2-5, Taf. I-III; R. O. Arık: *Ankara-Konya, Eskişehir-Yazılıkaya Gezileri*, Ankara 1956, S. 15-16, u. Abb. 22-24.

[41] Ich bin Herrn Professor Bossert zu grossem Dank verpflichtet, dass er mir die Abbildung dieser Sphinx gezeigt und mit mir über sie gesprochen hat.

[42] J. Lewy - G. Eissler: *Die Altassyrischen Rechtsurkunden* vom Kültepe, 1. u. 2. Teil, Leipzig 1930, S. 35 u. Fussnote.

[43] I. J. Gelb: *Inscriptions from Alishar and Vicinity*, Chicago 1935 (*OIP* XXVII), Karte; derselbe: *Hurrians and Subarians*, Chicago 1944, S. 61.

[44] E. Bilgiç: "Die Ortsnamen der kappadokischen Urkunden im Rahmen der alten Sprachen Anatoliens", *AFO* XV, Heft 1-6 (1945-1951), S. 13 u. Fussnote 99.

Ein der ersten Hälfte des III. Jahrtausend v. Chr. angehöriges, als "Trojanischer Becher" bekanntes Becherbruchstück wurde in Zincirli aufgefunden [45], welches von F. von Luschan mit "*depas Amphikypellon*" verglich [46]. Mit Recht hat Bittel dieses Fragment mit anderen doppelhenkligen trojanischen Bechern verglichen [47], die sowohl im ägäischen Gebiet als auch auf dem südöstlichen Balkan und in Anatolien vorkommen.

Wie von Luschan sagt [48], und K. Bittel hervorhebt [49] ist zu erwähnen, dass es unter den alten Scherben von Zincirli auch mit eingeritzten Mustern versehene Keramikbruchstücke gibt [50]. Kurt Bittel vergleicht [51] diese mit der Keramik, die in Tabbet el-Hammam in Syrien zutage gebracht wurde [52]. Ich möchte äussern, dass diese Stücke auch an die von Mersin-Soğuksutepe [53] aus der Schicht XII A (nach dem Ausgräber J. Garstang Frühbronzezeit: 2900-2500 v. Chr.) und an die von Büyük Güllücek [54] im Norden von Alacahöyük erinnern.

[45] Felix von Luschan: *Die Kleinfunde von Sendschirli*, (herausgegeben von W. Andrae), Berlin 1943 (=*AIS* V), S. 55, Abb. 60.

[46] *a. a. O.* S. 55.

[47] K. Bittel: "Funde - und Forschungsbericht-Türkei", *AA* (1944/1945), Sp. 48. Gefässe dieses Typs wurden in Anatolien an folgenden Orten gefunden (von Westen nach Osten): Karaağaçtepe, Troja, Bozhüyük, Kusura, Karaoğlan, Gordion, Alişar, Hashüyük, Yağmurluköy, Kültepe, Soğuksutepe, Gaziantep und Tell Tainat; für die Verbreitungskarte vgl. *a. a. O.*, Sp. 57-58 die Karte Abb. 7; ferner K. Bittel: *Kleinasiatische Studien*, İstanbul 1942, S. 132-136. Die Fundorte desselben Gefässtyps ab 1942 sind folgende: Polatlı (vgl. S. Lloyd: in *Anatolian Studies* I, 1951, Taf. IV, a auf S. 48), Alaca Höyük (vgl. H. Z. Koşay: *Les fouilles d'Alaca Höyük. Rapport préliminarie sur les travaux en* 1937-1939, Ankara 1951, Taf. 106, Abb. 3a-b), Beycesultan (vgl. S. Lloyd: in *Anatolian Studies* VI [1956], S. 127, Abb. 1, Nr. 8), Tarsus (vgl. H. Goldman: *Excavations at Gözlükule, Tarsus*, II, Princeton 1956, S. 133, 141 - 142,

[48] AIS V, S. 40.

[49] K. Bittel: *AA* (1944/45), Sp. 59.

[50] Als Beispiel vgl. *AIS* V, Taf. 15 d-z, Taf. 16 b-c.

[51] Robert B. Braidwood: "Report on two Sondages on the Coast of Syria, South of Tartous", *Syria* XXI (1940), Taf. XXII, 2.

[52] *AA* (1944/45), Sp. 59.

[53] J. Garstang: *Prehistoric Mersin. Yümüktepe in Southern Turkey*, Oxford 1953, S. 185, Abb. 118.

[54] H. Koşay - M. Akok: "Preliminary Report on Test Excavations at Büyük Güllücek" *Belleten* XII, Nr. 46 (April 1948), S. 483-484 u. Taf. XCIV, CV-CVI.

Erwähnenswert ist auch besonders, dass H. Otto mehrere aus dem Hüyük von Zincirli stammende Scherben mit mittelbronzeitlicher Keramik Palästinas verglichen [55] und dabei festgestellt hat, dass diese Kleinfunde von Zincirli in das II. Jahrtausend v. Chr. zu datieren sind.

Bittel [56] ist der Meinung, dass manche Idole [57], einige Siegel [58] und ein paar Dolche [59] von Zincirli einer Periode angehören, die früher gewesen sein muss als die bis heute durch Ausgrabungen bekannten Schichten von Zincirli.

Die Vermutung, dass einige Keramikstücke und Siegel von Zincirli bis zum III. Jahrtausend v. Chr. reichen, wurde auch von B. Landsberger ausgesprochen [60].

Die in dem Steinbruch von Yesemek aufgefundenen und dem II. Jahrtausend v. Chr. zugehörenden Frontalreliefs ergänzen die aus dem II. Jahrtausend v. Chr. stammenden Kleinfunde von Zincirli, welches in der Ebene von İslâhiye eine wichtige Lage besass. Sie deuten weiter an, dass dieser Hüyük kontinuierlich besiedelt wurde. Daher ist es nötig, eine Kontrollgrabung auf dem Hüyük von Zincirli durchzuführen. Für meine zukünftigen Untersuchungen in der Ebene von İslâhiye habe ich in meinen Plan aufgenommen, die alten Kulturschichten dieses Hüyüks zu erschliessen.

Ein Reliefbruchstück aus Gerçin, etwa 7 km nördlich von Zincirli, möchte ich mit den Frontalreliefbossen von Yesemek vergleichen. Auf diesem schlecht erhaltenen Bruchstück von Gerçin sind zwei nebeneinander stehende, die Hände ineinander verschränkende Figuren dargestellt, die von F. von Luschan nur als eine Zeichnung publiziert wurden [61].

[55] Heinz Otto: "Studien zur Keramik der Mittleren Bronzezeit in Palästina" *Zeitschr. d. Deutsch. Palästina-Vereins*, Band 61, Leipzig 1938, S. 159, 177, 181 u. ab S. 181 passim.

[56] *AA* (1944/45), Sp. 59.

[57] Vgl. *AIS* V, Taf. 33 a-e, sicher h; vgl. Bossert: *Altsyrien*, Tübingen 1951, S. 43 u. Abb. 629.

[58] Vgl. *AIS* V, Taf. 39 d-c, a-f (?).

[59] Vgl. *AIS* V, Taf. 48 f u. h.

[60] B. Landsberger: *Sam'al*, Ankara 1950, S. 12, u. Fussnote 25.

[61] Siehe *AIS* I S. Abb. 15. In meinem endgüldigen Bericht über den Steinbruch von Yesemek werde ich dieses Reliefstück ausführlich besprechen.

Der obige Exkurs unterstützt, dass die Frontalreliefs im Steinbruch von Yesemek in das II. Jahrtausend v. Chr. zu datieren sind und zeigt, dass dieses Atelier nicht nur im I. sondern auch im II. Jahrtausend v. Chr. in Betrieb war. Und dies lässt den Wunsch aufkommen, da seit der letzten Grabungskampagne 55 Jahre vergangen sind, die Ebene von İslâhiye und ihre Umgebung erneut gründlich zu untersuchen, dann festzustellen, ob die oberflächlichen Funde der Hüyüks auch aus Material des Skulpturateliers von Yesemek bestehen, im Bedarfsfalle Probegrabungen anzustellen und ferner die alten, bis jetzt nicht bekannten Kulturen dieser Ebene zu klären zu versuchen, die zwischen Anatolien und Syrien eine so wichtige Schlüsselstellung innehat.

C

Der Steinbruch von Yesemek stellt mit seinem feinporigen Material und mit seiner grossblöckigen, dichten Schicht meines Wissens den grössten und wichtigsten Basalt-Steinbruch des Alten Vorderasiens dar. Er ist ausserdem das grösste Vorbereitungsskulpturatelier des alten Nahen Ostens, denn hier sind drei Arbeitsstadien genau zu beobachten.

Um die Bedeutung dieses Steinbruches noch hervorzuheben, finde ich nötig, an die anderen wichtigen Basalt-Steinbrüche der Alten Welt zu erinnern [62].

In der geologischen Struktur Aegyptens ist Basalt (= in der ägyptischen Hieroglyphensprache: *bḫn*) [63] an der Grenze Nubiens [64], in Oberägypten (Abessinien) [65], an der Kairo-Suez-Strasse, in Kerdasâ [66], (etwa 10 km südwestlich von Kairo), in Abû-Zabal [67]

[62] Allgemeines über die Steinbrüche der Alten Welt vgl. Fiehn: s. v. "Steinbruch", *Realencycl. d. klass. Altertumswissenschaft* (=*RE.*). 2. Reihe VI. Halbband (1929); Sp. 2241-2293.

[63] Vgl. J. H. Breastead: *Ancient Records of Egypt* 3. Auflage, Chicago 1927, Band I, 675; III, 246; IV, 980; ferner siehe A. Ermann - H. Grapow: *Wörterbuch der Ägyptischen Sprache*, Band I, Leipzig 1926, S. 471.

[64] Kurt Titzler: *Steinbrüche und Bergwerke im ptolemaischen Ägypten*, Leipzig 1910, S. 4.

[65] H. Blümner: *Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen und Römern*, Bd. III, Leipzig 1884, S. 23 (= *Technologie*).

[66] S. Clarke - R. Engelbach: *Ancient Egyptian Masonry*, Oxford 1930, S. 23.

[67] Clarke - Engelbach: *a. a. O.*, S. 23.

(etwa 30 km nordöstlich von Kairo) und in Wadi-Hammamat (etwa 75 km nordöstlich von Karnak) [68] anzutreffen. Obwohl unter den ägyptischen Kunstwerken Geräte, Statuen u. s. w. aus Basalt vorhanden sind und Basalt manchmal als Baustein in der Tempelarchitektur gebraucht wurde [69], existiert in Ägypten kein Basalt-Steinbruch [70], vergleichbar mit dem von Yesemek

Der nach *Mesopotamien* eingeführte Basalt (sumerisch: nalú-a [71]?; akkadisch: *kaššurru*? oder *gaššuru* [72]?) kam wahrscheinlich aus dem Gebiet des Oberen Euphrat, wie es in einer Inschrift von Gudea (XXI. Jahrhundert v. Chr.) zu lesen ist [73].

Von dem kostbaren Basalt (*kašurru*) gibt Sanherib (704-681 v. Chr.) in späterer Zeit an, dass "sein Gebirge weit" sei [74].

Der unvollendete Basaltlöwe in Babylon aus der Zeit des Nebukadnezar II. (604-462 v. Chr.) im späthethitisch-aramäischen Stil [75] zeigt, dass man nicht nur Basaltstein, sondern auch monumentale Skulpturwerke selbst nach Mesopotamien einführte; und zwar aus

[68] J. H. Breasted: *a. a. O.* I, 675 und S. 302, Fussnote *a.*

[69] So z. B. wurde Basalt als Fussbodenpflaster in dem Tempel der grossen Pyramide verwendet; dieser Basalt wurde hierher offensichtlich aus Kerdâsa transportiert, sehr nahe bei Gize gelegen, (vgl. Clarke-Engelbach: *a. a. O.*, S. 23.)

[70] Dem grossen und bedeutenden Steinbruch in der Umgebung von Assuan(vgl. *a. a. O.* S. 27-29) und Kalksteinbrüchen in Tura und Masa'ra (*a. a. O.*, S. 12-15) sind keine Skulpturateliers angeschlossen. Ausdrücke über die Technik des Steinbrechens im alten Ägypten findet man jetit bei A. Badawy: "Philological Evidence about Methods of Construction in Egypt", *Proceedings of the Twentieth International Congress of Orientalists*-Cambridge 1954, London 1957, S. 64.

[71] Vgl. B. Meissner: *Babylonien und Assyrien* I, 1920, S. 53 u. 350; E. Unger: s. v. "Stein", *Reallexikon der Vorgeschichte* (=*RV*) XII (1928), S. 394. In der unlängst erschienenen Übersetzung der Gudea-Inschrift hat man das Wort "na-lú-a" nicht übersetzt, sondern es in seiner sumerischen Bedeutung stehen lassen (vgl. *Ancient Near Eastern Texst relating to the Old Testament*, herausgegeben von J. B. Pritchard: Princeton 1950, S. 268).

[72] C. Bezold: *Babylonisch-Akkadisches Glossar* Heidelberg 1926, S. 151; A. Deimel: *Šumerisches Lexikon* III, 2, Roma 1937, S. 75 u. 223.

[73] B. Meissner: *Babylonien und Assyrien* I, S. 53; E. Unger: *RV* XII (1928), S. 394

[74] B. Meissner: *a. a. O.*, S. 349-3350; E. Unger: *s. v.* "Karsalmanassar", *RV* VI (1926), S. 230.

[75] H. Schmökel: *Ur, Assur und Babylon*, Stuttgart 1955, S. 288. u. Taf. 117.

einem nordwestlich von Mesopotamien bezw. südöstlich von Anatolien liegenden Steinbruch.

Wenn wir uns nach *Anatolien* wenden, so ist weder der Steinbruch von Kalınkaya (s.o. S. 377) noch der von Domuztepe (s.o. S. 379) in Bezug auf die Bearbeitung und die Überlieferung der drei genannten Arbeitsstufen mit dem Steinbruch von Yesemek zu vergleichen.

Ferner sind weder die zutageliegenden Basaltrücken in Leçe (s. Fussnote 27) und Bağlama (s. Fussnote 28) in der Umgebung von Zincirli, noch die von mir 1952 aufgefundene Basaltader auf dem Kastal (etwa 4 km südlich von Karatepe) [76] qualitativ gleichartig mit dem Basalt von Yesemek.

Wenn man das westliche Gebiet der Alten Welt, nämlich die Ägäische Region betrachtet, so findet man hier aus Gründen der geologischen Schichtung keinen Basalt-Steinbruch (Basalt: griechisch βασανίτης vgl. Plinius: *Historia Naturalis*, XXXV, 147 u. 157; Ptolemaios: IV, 5, 12) [77]. Dennoch können wir allerdings zwei Beispiele aus dem ägäischen Gebiet hinsichtlich ihrer Bearbeitungsphase und ihrer monumentalen Gestalt mit den Bossen von Yesemek vergleichen, obwohl sie nicht aus Basalt-, sondern aus Marmorsteinbrüchen stammen [78]. Eines von ihnen ist eine Bosse (etwa 11 m lang), die vermutlich Dionysos oder Zeus darstellt. Sie befindet sich am Abhang eines Hügels in der Nähe des Dorfes von Komiaki am Nordende der Insel Naxos [79] (Anfang des VI. Jahrhunderts v. Chr.). Das andere ist die Bosse eines Jünglings (Länge 5.5 m., erste Hälfte des VI. Jahrhunderts v. Chr.) [80], die sich in Flerio im Gebiet von Tragea auf derselben Insel befindet. Diese letzte Bosse weist eine noch etwas fortgeschrittenere Arbeitsphase auf.

[76] U. B. Alkım: "The Eigth Season's Work at Karatepe" *Belleten* XVI, Nr. 64, S. 627.

[77] Ob βασανίτης dem Basalt entspricht, vgl. die Diskussion bei H. Blümner: *Technologie* III, S. 24, Fussnote 2.

[78] Steinbruch: Griechisch=λιθομία oder λατομία (vgl. Strabo V. Par. 181; VIII Par. 367. Steinbruch: Lateinisch= *lapidicina* oder *lautumia*, *latomia*).

[79] C. Blümel: *Griechische Bildhauerarbeit*, Leipzig 1927, S. 48-49 u. Taf. 3-4; derselbe: *Griechische Bildhauer an der Arbeit*, Berlin 1943, S. 10 u. Abb. 2-4.

[80] C. Blümel: *Griech. Bildhauerarbeit*, S. 10-11 u. Abb.5 auf S. 13; derselbe: *Griechische Bildhauer an der Arbeit*, S. 50 u. Abb. 14.

Den Basalt, der für mehrere Werke der römischen Plastik als Material benuzt wurde, sah man als aus Aegypten einfgeführten Stein an [81].

Dieser sehr kurze Vergleich zeigt uns in verschiedener Hinsicht die Überlegenheit des Steinbruches und des Skulpturateliers von Yesemek.

So habe ich versucht die Ergebnisse meiner vorläufigen Untersuchungen in Yesemek zusammenzufassen.

Das Ziel meiner Pläne für die Zukunft ist nun, die Forschungen in dem Skulpturatelier von Yesemek fortzusetzen, die Technik des Steinbrechens zu erschliessen, die oberflächlichen Funde der Hüyüks in der Ebene von İslâhiye und Kırıkhan zu prüfen, wenn möglich die aus unserem Atelier stammenden Skulpturen dieser Hüyüks festzustellen, und wenn nötig, an manchen von diesen Hüyüks Grabungen zu unternehmen und schliesslich eine Lösung der in Erscheinung tretenden Probleme zu versuchen.

---

[81] Blümner: *s. v.* "Basalt", *RE* III (1899), Sp. 37-38.

İSTANBUL TERSANESİNDE BULUNAN BİR LÂHİT VE BİR İSTANBUL LÂHİTLER GRUPU HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

ARİF MÜFİD MANSEL

I. BİR VESİKA VE BİR LÂHİT

Bundan takriben on sene önce bir gün Topkapı Sarayı Müzesi müdürü sayın dostum Tahsin Öz'ü makamında ziyaret ettiğim esnada bana o zamanlar tasnif edilmekte olan saray arşivinden, antik bir eserden bahsetmesi dolayısile, dikkat nazarlarını çekmiş olan bir vesika gösterdi. Bu vesikada Haliç Tersanesinde bir inşaatta toprak altından çıkmış olan bir lâhit bahis mevzuu ediliyor, lâhdin kısa bir tarifi yapıldıktan sonra grekçe kitabelerinin arap harfleri ile transkripsiyonu veriliyor, lâhit ve sahipleri hakkında bir takım mütalâalar yürütülüyordu. Bu vesika Tersanede yapılan keşif üzerine saraya takdim edilmiş bir rapor mahiyetinde idi; fakat hiçbir tarih ihtiva etmiyordu. Yirmiüç satırlık bir yazı ihtiva eden bu enteresan raporun bir fotokopisini Tahsin Öz'den rica ettim. Kısa bir müddet sonra bana fotokopiyi göndermek lütfunda bulundular. Kendilerine burada teşekkür etmeği borç sayarım. Faksimilesini res. 1 de derc-ettiğim bu raporda aynen şöyle denilmektedir: [1]

"Tersâne-i âmire'de müceddeden inşâ olunan Çeşmler divârının hafr-i esâsı esnâsında zuhûr eden mermer sandûkanın üzeri küşâd olundukta | derûnunda bulunan izâm-ı insânîye mu'âyene olunub sandûka-i mezkûrenin hâricinde resm-i rûmânî kadîm üzere yazular ve kisveleri | arab misillû ihrâm olarak hâkk ve tasvir olunmuş olan sûretler rum milleti okur yazarlarına irâ'e olundukta Kalayırık

[1] Bu vesikanın lâtin harfleri ile transkripsiyonunun yapılması hususunda benden değerli yardımlarını esirgemiyen Prof. Cavid Baysun'a teşekkür etmeği bir vecibe sayarım. Keza kitabelerin estampajlarını ve İstanbul Arkeoloji Müzesindeki lâhitlere dair bana notlarını veren mezkûr müze asistanlarından bay Nezih Fıratlı'ya, bazı lâhitler ve kitabelerinin resimlerini itina ile çizen Edebiyat Fakültesi arkeoloji asistanı Y. Mimar Mübin Beken'e ve fotoğraf uzmanı Aziz Albek'e teşekkürlerimi sunarım.

İreklandiyos | Matrodores İreklogondos Matro Fofova Eyiura Rufos nâmun dört nefer rum meliklerinin esâmî ve sûretleri olub | Patrikhane'den celb olunan rûmiyü'l-ibâre tarih tercemesinde mûmâileyh Kalayırık Afrika melikinin oğlu ve Tunus kal'asının | bânisi olub Kostantinîye ahalisinin bâ-arz-u mahzar istid'âlarına milâd-ı îseviyenin altı yüz on tarihinde | Afrika tarafından vâfir asker ile gelüb Kostantinîye şehrini Fogo nâm bir zâlim kıral yedinden gasb ve kıral-ı mersûmu îdam ve sandalisine | ku'ûd etmiş ve otuz bir sene müddet icrây-ı ahkâm-ı saltanat eylemiş ise de müddet-i mezkûrenin yirmi senesini din-i nasârâ ve kusur | on bir senesini putperest âyîni üzere imrâr ederek ömrü dahi seksen bir seneye müntehi oldukda ihtibâs-ı idrâr marazından fevt | olmuş olub ol tarihde Hasköy tarafları mesîre ve nüzhet-gâh-ı âlî ve Tersane-i âmire tarafları ormanlık ve nâ-makbûl | mahâl olduğundan putperestliği içün mahâll-i mezbûre defn oldunduğu muharrer ve mastûr ise de yine rum tarihlerinden terceme olunarak | Hezâr-fen Mehmed Efendi merhumun te'lif-kerdesi olan Tarihde mersûm Fogo'nun kaatili olan kıral Arabların Herkıl dedikleri | kayser olduğu ve nâme-i nâmî-i Cenab-ı risâlet-penâhî ashâb-ı kirâmdan Dihye bin Halife-i Kelbî hazretleri vesâtetiyle kıral-ı mersûma | vürûd etmiş ve Acem meliki Perviz ile vuku'bulan muharebede nâil olduğu galebeye mebni الم غلبت الروم âyet-i kerîmesi | şeref-sudûr eylemiş idügi münderic olduğundan başka Siyer-i Halebî tercemesiyle Nâbî merhumun Zeyl-i Siyer'inde kırâl-ı mersûm | kabûl-i islâm edüb kavminin havfinden izhar edemediği muharrer idüği ve kırâl-ı mersûmun fevtinden sonra oğlu Matrodores | İreklogondos dört mâh müddet kıral olub üvey-vâlidesi patrik ile ittifak edüb tesmîm eyledikde mersûmenin sulbî oğlu kıral | olmuş ve mersûme dahi bi'l-vekâle icrây-ı ahkâm-ı saltanat eylediğini kavmi hazm edemeyüb mersûme ile oğlunu saltanatdan | ferâgat ettirüb yerine karındaşını kıral etmiş oldukları dahi mezkûr Hezâr-fen Tarihinde münderiç idüği ve bi-hikmeti'llâhi teâlâ | bu makule kadîm padişah mezarının bu hengâmda zuhûru müceddid-i kavanin-i milk ü millet ve hâmî-i dîn ü şer'îat ve pîrâye-bahş-ı | evreng-i hilâfet mehdi-i zaman ve kutb-ı dâire-i âlem-i imkân şevket-meâb ma'delet-nisab ve kudret-elkaab efendimiz hazretlerinin | ilâ kıyâmi's-sâ'a ahd-i saltanat-i senîyeleri mümtedd ve nice nice fütûhât-ı celîleleri vuku'iyle dîn ü

dünya sâye-i ma'delet-vâye-i | cenâb-ı mülûkânelerinde ma'mur ve mücedded olacağına fâl-i hayr idüği bî-iştibahdır."

Bu vesikadan şu neticeleri çıkarmak mümkündür: Lâhit Tersanede Çeşmler yahut Göz'lerin bulunduğu yerde [2], inşaat vesilesiyle yapılan temel hafriyatında meydana çıkıyor. Bunun üzerine Tersane idaresi hem kabartma tasvirler, hem de kitabeler ihtiva ettiği anlaşılan bu eser üzerinde tetkikler yaptırıyor ve okur yazar bazı Rumlara başvuruyor; bunların bir imparator lâhdi bahis mevzuu olduğunu ifade etmeleri üzerine tetkikatı genişletmek üzere Patrikhaneden rumca bir Bizans tarihi getirtiyor, aynı zamanda 17. yüzyılda yazılmış olan Hezâr-fen Mehmed Efendi'nin tarihine de başvuruyor [3]. Yapılan târife göre, lâhdin üzerinde dört tasvir ve bunlarla ilgili dört kitabe vardır. Figürler giyimlidir. Kitabelerde Kalayırık İreklandiyos ve İreklogondos şeklinde okunan isimlerden lâhdin Bizans imparatoru Heraklius (610-641), oğlu Herakleonas (641-642) ve ailelerine ait olduğu istidlâl edilmektedir. Fakat lâhdin üzerinde bu hıristiyan imparatorlara ait hiçbir hıristiyan işareti bulunmaması Rumlar ve Patrikhaneden gelen papazlar tarafından Heraklius'un yarı hıristiyan, yarı putperest bir hükümdar olduğu, bazı Siyer'lere başvurmuş olan müslüman Tersane müntesibini tarafından ise imparatorun müslüman olduğu, fakat bu dini açığa vuramadığı keyfiyeti ile izah olunmak istenmektedir. Kitabelerin yanlış okunması ve mesnedsiz bir takım tarihî mülâhazaların öne sürülmesinden sarfı nazar bu rapordan şu nokta katî olarak anlaşılmaktadır ki lâhit bir bizans-hıristyan lâhdi olmayüp daha eski devre ait bir eserdir. Sahiplerinin

[2] Çeşmler yahut Gözler için bk. not 11.

[3] Bu lâhit işinde Müzeler idaresinden hiç bahis edilmemesi Müzelerin daha henüz resmen teşekkül etmemiş olduğunu, yani bu keşfin 1869 tarihinden önce (bu hususta bk. G. Mendel, *Catalogue des Sculptures* I, methal s. XIII v. d.) yapılmış olduğunu hâtıra getirmektedir. Fakat aşağıda göreceğimiz gibi Bahriye Müzesi kataloğunda bu lâhdin 1305 senesinde (1889) bulunmuş olduğu zikredildiğine, o tarihte İstanbul Müzelerinin Osman Hamdi Bey'in idaresinde en parlak devirlerinden birini yaşadığına, nitekim 1887 deki Sayda lâhitleri keşfinden sonra yeni müze binası yapılmağa başlandığına göre (bk. Arif Müfid Mansel, *Halil Edhem Hâtıra Kitabı* II, [Ankara 1948], s. 14) bu keşiften müzeler idaresinin haberdar edilmemesi izahı güç bir keyfiyettir. Diğer taraftan Tersanede yapılan inşaat donanmadan daima çekinmiş olan Sultan Hamid devrinden ziyade Sultan Aziz yahut Sultan Mecid devirlerini ima etmektedir. Prof. Cavid Baysun'a göre vesikanın üslûbu ve yazı şekli Sultan Hamid devrinden daha eski bir zamanı hatırlatmaktadır.

Matrodoros gibi grekçe ve Rouphos = Rufus gibi grekleşmiş lâtince isimler taşımaları bu eserin bir Roma lâhdi olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Acaba bu lâhdi İstanbul'da bulmak mümkün olacak mı idi? Vesikayı okuduktan sonra aklıma Arkeoloji Müzesi bahçesinde, esas kapının hemen solunda duran lâhit geldi (res. 2-3). Çünkü bu eser uzun müddet Haliçte Tersane içindeki Bahriye Müzesinde durmuş, bu müzenin kataloğunda "Bizans devrine ait bir lâhit. 305 senesinde Bodrumda icra kılınan hafriyat esnasında tahtelarz zuhur etmiştir" [4] şeklinde gösterilmiş, 1933 senesinde Arkeoloji Müzelerine nakledilerek [5] 4474 envanter numarasını almış, envanter defterinde çıktığı yer, Bahriye Müzesi kataloğuna dayanılarak "Bodrum-Halikarnes" olarak gösterilmiş ve defterin mülâhazalar hanesinde şu malûmat verilmiştir: "Bahriye Müzesinin Kasımpaşa'da mülga Bahriye Nezareti binasına nakli münasebetiyle mezkûr müzenin bahçesinde duran antik lâhdin, aidiyeti hasebiyle, Arkeoloji Müzesine nakli hususunda yapılan teşebbüsler ve Millî Müdafaa Vekâletinin müsaadesi üzerine mezkûr lâhit 1933 de Arkeoloji Müzesine nakl-olunarak Eskişark Müzesi ile Çinilikköşk arasındaki bahçeye, methalin soluna vazedilmiştir".

Şimdi kendisine I numara verdiğimiz bu lâhdi gözden geçirelim:

1— Lâhit mermerden yapılmış olup dış satıhları murç ile kabaca düzeltilmiş bir tekne, bunun üzerinde oturan ve tekneye nazaran cephelerden ve yanlardan 4-5 sm. kadar taşan semerdam şeklinde ve akroterli bir kapaktan ibarettir. Kapağın arka akroterleri kırılmıştır. Kısa taraflarda kapağı tekneye rapteden kırlangıç kuyruğu şeklindeki demir kenedlerin yuvaları mevcuttur. Lâhdin ölçüleri res. 4 de gösterilmiştir. Lâhdin uzun tarafında üçü dikdörtgen, biri üst kısmı kavisli dört çukur saha yer almakta, bunların içinde kabartma tasvirler, üstlerinde ve bir tanesinin altında kitabeler bulunmaktadır. Bu kabartma ve kitabeleri soldan sağa doğru tetkik edelim:

a) İlk sahada umumiyetle "cenaze ziyafeti" olarak gösterilen bir sahne tasvir edilmiştir (res. 5). Uzun bir elbise ve onun üzerine

[4] *Bahriye Müzesi Kataloğu* (İstanbul 1333-1917), s. 83, no. 824 (eserde bir basım hatası olarak 284 olarak çıkmıştır).

[5] Lâhdin nakli hususunda Arkeoloji Müzeleri dosyasında (Dosya 16295, Karton 119) malûmat vardır.

atılmış bir mantoya (himation) bürünmüş olan bir erkek, üzerinde aşağıya doğru sarkan bir örtü bulunan bir kline'de yatmakta olup sol kolu ile yüksek bir yastığa yaslanmakta, sağ elinde tuttuğu kalın bir çelengi karşısında bir iskemle üzerinde oturan bir kadına uzatmaktadır. Kadın, ayakları hizasında ve göğsünde meydana çıkan uzun bir entari ve onun üzerine bir manto giymiş olup başını da bu manto ile örtmüştür. Yatağın önünde üç ayaklı bir masa durmaktadır. Sahnenin sağında ve solunda birer küçük insan figürü (herhalde efendilerine öbür dünyada hizmet edecek olan köleler) vardır. Kabartmanın üstünde iki satırlık bir kitabe mevcuttur. Bu kitabenin altında, solda, lâhit kenarı ile kabartma arasındaki dar sahada ZH harfleri okunuyor. Satırları düz olmıyan kitabedeki harflerin yüksekliği 1,8 sm. dir.

ZH ΚΑΛΑΗΡΚ Ἡρακλέοντος
Λ Διονυσίου
ζῆ

1. satır: Herakleon'un kızı yahut oğlu olması gereken insanın adı ΚΑΛΑΗΡΚ şeklinde yazılmış olup bir mâna vermemektedir. Yazının iptidai şeklinden okuması yazması olmadığı anlaşılan bir taşçının kendisine verilen yazı örneğini altüst ederek harfleri karıştırdığı düşünülebilir. Fakat bu hususta fikrini aldığım Prof. G. E. Bean burada ΚΑΛΑ = Κάλα adında bir kadın ismi bahis mevzuu olabileceğini, bundan sonra taşçının baba ismini yazmağa başladığı, fakat HP ile K arasında yer alması icap eden A yi unuttuğundan bu kelimeyi bırakarak bundan sonra doğru olarak baba adını yazdığının da hâtıra gelebileceğini ifade etmiş ve Κάλα kadın ismi ile Κάλος erkek isminin kitabelerde geçtiğini bildirmiştir [6].

[6] Κάλη kadın adı için: B. Latyschew, *Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae* IV, s. 260. Κάλος erkek adı için: F. Bechtel, *Historische Personennamen*. Bithynia'da Karakadılar mevkiinde bulunan bir kaide üzerinde Κάλλος ismi var ise de burada bu ismin şahıs adı olarak mı, yoksa yer adı olarak mı kullanıldığı kesin olarak bilinmiyor (F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien* [Berlin 1941], s. 101, no. 113, lev. 39).

2. satır: Λ dan sonra aşağı yukarı 3-4 harflik bir yer boş bırakılmıştır. Burada tamamlanmamış bir şahıs adı vardı ki onun babası Dionysios adını taşıyordu. Kitabenin altındaki kenarda bulunan ZH harfleri buradaki tasvir sahibi yahut sahiplerinin, kabartma yapıldığı esnada henüz hayatta olduklarına işaret etmekte, bu suretle bir lâhit üzerinde tasviri bulunduğundan dolayı yaşayan bir insana gelebilecek uğursuzluk önlenmek istenmektedir.

b) Birinci kabartmanın hemen yanında giyimli ve başı örtülü bir kadın ayakta olarak tasvir edilmiştir (res. 5). Sağ kolu göğsü üzerindedir; sağ kol ise aşağıya sarkmaktadır. Sağda köşede küçük bir insan figürü görülüyor. Kabartmanın üstünde, birinci kitabenin kısmen altında, fakat ondan daha küçük harflerle yazılmış (harf yüksekliği 1. satırda 1,3 sm., 2. satrda 1 sm.) iki satırlık bir kitabe vardır (bir önceki faksimileye bk.).

Ματροδώρα Ἡρα-
κλέοντος

Herakleon'un kızı olarak gösterilen Matrodora, bir önceki kitabenin 1. satırında zikrolunan şahsın, belki Kala'nın kızkardeşidir. Metrodora yerine Dor lehçesine uygun olarak Matrodora şeklinde yazılmış olan bu kadın ismine İstanbul'da bulunan bazı mezar istelleri üzerinde de rastlanmaktadır [7].

c) Üçüncü kabartmada giyimli bir erkek figürü ayakta durmaktadır ve cepheden tasvir edilmiştir (res. 6). Himation'a bürünmüş olan sağ eli göğsü üzerine konmuştur; aşağıya doğru sarkan sol elinde bir yazı tomarı tuttuğu anlaşılıyor. Sağ köşede küçük bir hizmetçi figürü. Kabartmanın üzerinde iki satırlık bir kitabe vardır. Harf yüksekliği 1,5 sm.

ΔΑΜΑCΡΟΥΦΟΥΒΑΘΩΝΗ
ΑC ΕΤΩΝΛΓ ΕΠΙ ΚΟΙΝ

Δάμας Ῥούφου Βαθωνή-
ας ἐτων λγ' ἐπὶ Κοίν[του]

Kitabede Bathonea'lı Rufus'un oğlu Damas zikrolunmakta ve kendisinin 33 sene yaşamış olduğu bildirilmektedir.

[7] Meselâ G. Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, no. 980, 996.

1. satır: Rufus'tan sonra gelen Βαθωνήας = Bathoneas, genitif şekli bakımından, aşağıda II no.lı lâhdin kitabelerinde bulacağımız Κρατεινήας = Krateineas ve Φιλοκτορήας = Philoktoreas kelimelerinin aynı olup burada da herhalde Damas'ın mensup olduğu şehir phyle' lerinden yahut bunların tâli gruplarından olan hekatostys'lerinden birini gösterse gerektir.

Byzantion'da phyle'ler ve hekatostys'ler mevcut olduğunu tesbit ediyor, fakat bunların adlarını bilmiyoruz. Kalkhedon'da ise bildiğimiz 16 phyle yahut hekatostys adı arasında Bathonea'ya rastlanmıyor [8]. Bu hususta Silivri'de (eski Selymbria) bulunmuş olan ve yine genitif şeklinde "Bathoneas"ı ihtiva eden Roma imparatorluk devrine ait bir kitabe daha sarih bir fikir edinmemizi mümkün kılmaktadır. Burada bahis mevzuu olan şahıs, L. Robert'in isabetli olarak işaret ettiği gibi, Bathonea'lı olarak gösterildiğine, Roma imparatorluk devrinde Selymbria'nın bir köy (κώμη) haline geldiğine, binaenaleyh kudretli komşusu Byzantion'a (yahut Perinthos'a) tâbi bulunduğuna göre, burada Bathonea'nın Selymbria'nın değil, fakat Byzantion'un bir phyle'si, yahut bir hekatostys'i olduğu anlaşılır [9].

2. satır: Bu satırın sonunda ἐπὶ Κοίν[του] yani Kointos = Quintus zamanında" ibaresi vardır ki burada seneye adını veren memur (eponymos) zikredilmiş olsa gerektir. Eponymos Byzantion'da hieromnamon (ἱερομνάμων), Kalkhedon'da ise basileus (βασιλεύς) idi [10]. Burada herhalde hieromnamon kasdedilmiş olmalıdır.

d) Üstü kavisli dördüncü kabartmada, üçüncü de olduğu gibi, ayakta duran giyimli bir erkek cepheden tasvir edilmiştir (res. 7). Sağında yine cepheden gösterilmiş küçük bir figür bulunuyor Kabartmanın üstünde iki satırlık, altında ise onun devamı olan bir satırlık kitabe vardır. Harf yüksekliği 1 sm.

[8] Megara ve kolonilerindeki phyle'ler ve hekatostys'ler meselesi için bk. K. Hanell, *Megarische Studien* (Lund 1934), s. 142 v. dd. Bu meseleye aşağıda not 14-15 de tekrar temas edilecektir.

[9] Kitabe G. Seure tarafından "*Bulletin de Correspondance Hellénique* XXXII, 1912, s. 558, no. 14" de neşredilmiş, L. Robert tarafından "*Hellénica* II, 1946, s. 61 v. dd."da tekrar ele alınmıştır. Aynı yerde bilhassa s. 61/62 ye bakınız.

[10] Hieromnamon için: K. Hanell, *adı geçen eser*, s. 156 v. d. Tarafımdan *Archäologischer Anzeiger* 1933, s. 139, no. 1 de neşredilmiş olan bir adak istelinin kitabesi Byzantion şehrinde eponym memurun hieromnamon olduğunu teyid etmektedir. Basileus için : Hanell, *adı geçen eser*, s. 149 v. d.

ΕΠΙΕΥΔΑ
ΡΟΥΦΟϹ ΡΟΥΦΟΥ

Ἐπὶ Εὐδά[μου]
Ῥοῦφος Ῥούφου

ΤΟΥϹ ΤΡΑΤΩΝΟϹ ΕΤΩΗ
ΚΓ

τοῦ Στράτωνος ἔτων
κγ′

1. satır: Burada, bir evvelki kitabede olduğu gibi, eponymos olan bir memurun adını buluyoruz. Bu adın ilk dört harfi yazılmış, fakat sonrası, bunların yeri düzeltilmiş olmakla beraber, hâkkedilmemiştir. Bu ad yukarıda gösterdiğimiz şekilde, yahut Εὐδα[ίμονος] şeklinde tamamlanabilir (yani Eudamos yahut Eudaimon olarak).

2.-3. satır: Buradaki tasvir sahibinin Straton'un oğlu Rouphos'un oğlu Rouphos (Rufus) olduğunu ve bu zatın 23 sene yaşadığını öğreniyoruz. Muhtemelen c) deki Damas ile buradaki Rufus kardeş idiler. 3. satırda ΕΤΩΝ'un son harfi N yerine yanlışlıkla H yazılmıştır.

Bu suretle teker teker gözden geçirdiğimiz dört kitabeyi Topkapı sarayı arşivindeki vesikanın kitabeleri ile karşılaştıracak olursak ΚΑΛΑΗΡΚ = Kalayırık'tan başlamak suretile arada büyük bir mutabakat olduğunu görmekte gecikmeyiz. Yalnız vesikadaki yazıların epigrafyada bilgileri olmadığı anlaşılan şahıslar tarafından kopya edildiğini, üstelik bunlar arap harflerine çevrildiği esnada, bir takım tadilât ve tahrifata uğradığını, hattâ biribiriyle karıştırıldığını göz önünde bulundurmamız icap eder. Şu halde vesikada bahis mevzuu edilen lâhdin Bahriye Müzesi lâhdi olduğunu kesin olarak ortaya koymuş, dolayısile bu lâhdin bulunduğu yeri de kesin olarak tesbit eylemiş bulunuyoruz ki bu yer Tersanede Çeşmlerin altına tesadüf eden bir mahaldir [11].

[11] Bahriye Müzesi Kataloğunda Çeşmlere dair malûmat vardır. Eserin giriş kısmında Tersanenin umumî bir târifi yapılmakta, bina ve tesisleri birer birer zikrolunmakta, sonraları yerinde Şükrü Paşa dairesi inşa edilmiş bulunan Emin Köşkü, Camialtı meydanı tarif edildikten sonra Tersanenin en geniş sahasını bir sıra halinde işgal eden Gözler(eski târbiri ile Çeşmler) ve mahzenler anlatılmakta (s. 23) Gözlerin gemi inşaatı ve kış mevsiminde silâhlarından tecrid olunan gemilerin barındırılması için kullanılan yerler, mahzenlerin ise gemi malzemesi depoları olduğu tasrih olunmaktadır. Tersane'ye dair yapılan eski târiflerin hemen hepsinde üzerleri

2. İSTANBUL LÂHİTLER GRUPU

Şekli ve üzerindeki münferit kabartmaları ve kitabelerinden dolayı Tersane lâhdi İstanbul'da yalnız başına kalmayıp İstanbul ve civarında bulunmuş olan bir lâhitler grupuna girmektedir. 1928 senesinde, Çemberlitaş civarında, yani "Konstantin forum"u olan meydanın altında kanalizasyon ameliyesi münasebeti ile yapılan kazılarda bu gruptan üç lâhit bulunmuş, bunlardan iki tanesi Arkeoloji Müzesine nakledilmiştir. Diğeri ise durduğu yerde bırakılmıştır.

II. Bir lâhdin ön cephesi (res. 8). Ölçüleri res. 9 da gösterilmiştir. Bu parça tarafımdan "*Archäologischer Anzeiger* 1931, s. 174/5, res. 2" de neşredilmiştir. Aynı seviyede biribirinin yanına dizilmiş dört kabartma ve sağdaki iki kabartmanın altında alçak kabartma şeklinde işlenmiş büyük bir yelkenli gemi ve onun arkasında küçük bir yelkenli tasvirini ihtiva etmektedir [12]. Sağdan sola doğru

kemerli olduğu anlaşılan bu gözlerden bahis geçmektedir. Bunlara dair toplu malûmat veren şu eserlere bk. H. D. Andreasyan, *İstanbul Tarihi (XVII. asırda İstanbul)*, İst. 1952, s .224 v. d. ve aynı müellif, *XVIII. asırda İstanbul*, İst. 1956, s. 80/1, 153/4. Şu halde lâhit denize yakın bir yerde, temel kazılırken derinden çıkmış olacak ki bu yer, katalogdaki malûmata esas teşkil eden Bahriye Müzesi kayıdlarında "bodrum" olarak gösterilmiştir. Binaenaleyh burada "bodrum", Arkeoloji Müzesi envanter defterinde bir zamanlar yazılmış olduğu gibi, bir kasaba adı değil (Bodrum=Halikarnas), fakat lâhdin Tersanede yer altından (bodrumdan) çıktığını tebarüz ettirmek için kullanılmış bir tâbirdir. -Haliç'in kuzey kıyılarında, Tersane'den Sütlüce'ye kadar uzanan sahada nekropoller bulunduğu anlaşılıyor. Nitekim, bundan bir müddet önce Sütlüce'de bir fabrika inşaatında kulplu bir tabula içinde dört satırlık bir kitabe ihtiva eden aynı seriden bir lâhit bulunmuş, fakat Müzeye nakledilmiyerek fabrikanın bahçesinde bırakılmıştır.

[12] Bu tasvire enteresan bir analoji olarak Sinop'tan İstanbul Müzelerine nakledilmiş olan armatör (ναύκληρος) Kallineikos ve kardeşi Kalligonos'a ait bir mezar isteli gösterilebilir ki (A. Salaç, *Bulletin de Correspondance Hellénique* XL, 1920, s. 354 v. dd., res. 1) burada büyük kardeş büyük, küçük kardeş ise küçük gemiye binmiştir. Çemberlitaş lâhdinde de bu iki geminin 4. kabartmadaki iki figürle ilgili olduğu kabul olunabilir. Buradaki büyük geminin şekli diğer bir çok tasvirlerdeki gemi şekillerine uymakla beraber (bk. A. Köster, *Das antike Seewesen*[2], [Berl. 1923], s. 170 v.d., res. 37, 39, 40-42) anadireğe ön ve arkada meyilli gelen bumbalara bağlı üçgen satıhlı yelkenleri bakımından antik çağda kullanılan ve anadireğe amud gelen ufkî bir serene bağlı dikdörtgen yelkenlerden ayrılmaktadır. Arkadaki küçük gemide ise normal bir dikdörtgen yelken görülüyor. İsteller üzerindeki gemi tasvirlerine dair şu esere de bk. F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, no. 74, 94, 120.

1. kabartma bir süvariyi (res.10), kulplu bir levha (tabula ansata) içinde bulunan ikinci kabartma Tersane lâhdinde görülen tipte bir " cenaze ziyafeti"ni (res. 11), üstü kavisli üçüncü kabartma ayakta duran ve cepheden gösterilmiş bulunan giyimli bir erkeği (res. 12), dördüncü kabartma ise yan yana duran iki erkek figürünü ve bunların üzerinde avuç içleri dışarıya müteveccih iki eli [13]. (res. 13) tasvir etmekte, bütün bu kabartmaların köşelerine bir yahut iki hizmetçi figürü vazedilmiş bulunmaktadır. İlk zamanlar lâhdin tam ortasında, içinde belki bir kitabe ihtiva eden bir "tabula ansata" bulunuyordu (III ve IV de olduğu gibi). Sonraları tabula'nın içine ziyafet sahnesi, onun iki tarafına diğer birtakım tasvirler ilâve edildiği anlaşılıyor.

Bu lâhdin iki kitabesini, eseri sonradan esaslı bir tetkikten geçirdiğimde, bazı hatalar ve noksanlarla neşretmiş, üçüncü kitabeyi ise hiç nazarı itibare almamış olduğumu gördüğümden bunları buraya son okunuş şekilleri ile dercetmeği faydalı buluyorum.

a) Birinci kitabe süvari kabartmasının altında ve bir "tabula ansata" içinde olup 7 satırdan ibarettir (res. 10) Harf yüksekliği 1,5 sm.

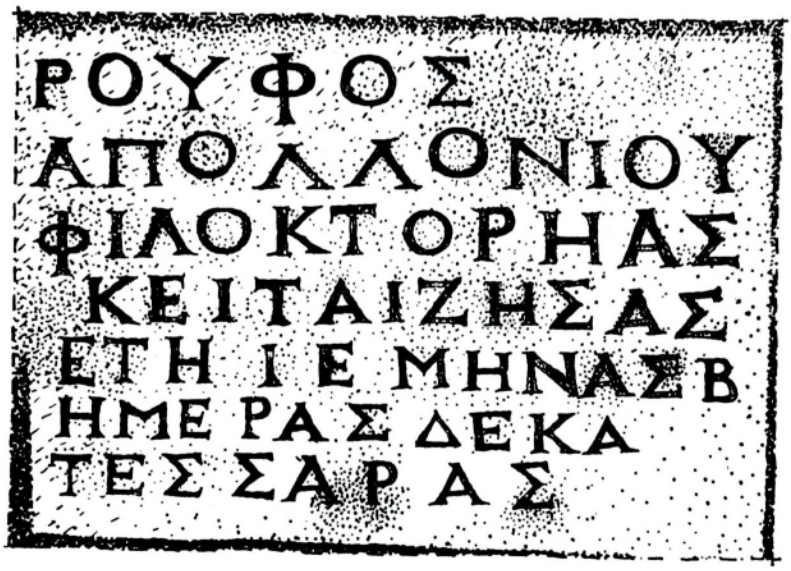

[13] Dua eder vaziyetteki bu çift el motifine dair aşağıda not 38 e bakınız.

Ῥοῦφος
Ἀπολλονίου
Φιλοκτορήας
κεῖται ζήσας
ἔτη ιε' μῆνας β'
ἡμέρας δέκα
τέσσαρας

Tercümesi: Philoktorea (phyle'sinden) Apollonios'un oğlu Rouphos (Rufus) (burada) yatıyor; 15 sene, 2 ay, 14 gün yaşamıştır.

b) İkinci kitabe ikinci kabartma ile üçüncü kabartma arasında bulunmakta ve 7 satırdan teşekkül etmektedir (res. 11). Paralel iki çizgi arasında yer alan harflerin yüksekliği 2 sm. dir.

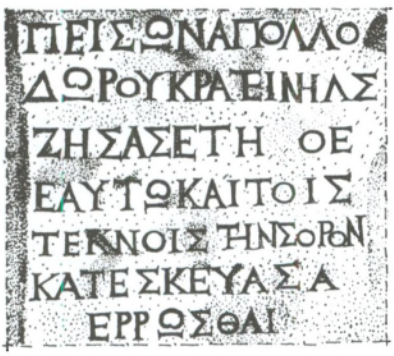

Πείσων Ἀπολλοδώρου Κρατεινήας
ζήσας ἔτη οε'
ἑαυτῷ καὶ τοῖς
τέκνοις τὴν σορὸν
κατεσκεύασα
ἐρρῶσθαι

Tercümesi: Krateinea (phyle'sinden) Apollodoros'un oğlu Peison 75 sene yaşadı; lâhdi kendisi ve çocukları için yaptırdı. Ruhları şadolsun.

2. ve 4. satırlarda ligaturlar var. 3. satırda ETH ile OE arasında taşta bir çukur bulunduğundan buraya yazı yazılmamıştır.

Gerek a) gerek b) de şahıs isimlerinden başka bunların mensup oldukları phyle'ler yahut hekatostys'lerin de zikredilmiş olması enteresandır. Krateinea Kalkhedon'da bilinen 15 siyasî yahut ictimaî halk sınıfından (phyle yahut hekatostys) birinin adıdır [14]. Şu halde Philoktorea da şimdiye kadar bilinmeyen böyle bir sınıfın adı olmalıdır [15]. Binaenaleyh bu iki kitabede zikrolunan Rufus

[14] H. Collitz—F. Bechtel, *Sammlung der griechischen Dialektinschriften* (Göttingen 1884 v. d.), no. 3053 ve bu kitabenin notunda adı geçen ikinci bir kitabe. K. Hanell, *Megarische Studien*, s. 142 v.d

[15] K. Hanell, *adı geçen eser*, s. 143.

ile Peison'un Kadıköylü oldukları anlaşılıyor. Bunlara ait lâhdin ne suretle Çemberlitaş nekropolüne gelmiş olduğunu tesbit edemiyoruz.

c) En son kabartmanın üzerinde 2 satırlık bir kitabe vardır (res. 13). Baş kısımları aşınmıştır. Harf yüksekliği 1,2 sm.

ZHCACETHIΔ
ZHCACETHΔ

ζήσας ἔτη ιδ'
ζήσας ἔτη δ'

Bu kitabe altındaki kabartmada gösterilen insanlardan birinin 14, diğerinin 4 yaşında ölmüş olduğunu bildirmektedir. Bu kitabe üslûbu ve sigma için Σ yerine C şeklinin kullanılması ile temayüz etmektedir.

III. Aynı tipte kapaklı bir lâhit. Çemberlitaş'ın kaidesi civarında Dr. Vett ve E. Mamboury tarafından 1929 senesinde yapılan kazı esnasında 3,5 m. derinlikte Türk devrine ait bir mecranın içinde bulunmuş, fakat yerinde bırakılmıştır. Bu lâhdi E. Mamboury'nin "*République*"de (20. VI. 1948) neşrettiği bir makaleden ve derceylediği bir resimden (res. 14) tanıyoruz. Kapak semerdam şeklinde ve akroterli. Cephenin tam ortasında bir "tabula ansata" içinde 6 satırlık bir kitabe mevcut [16]. Lâhdin ölçüleri ve harf yüksekliği Mamboury tarafından verilmemiştir.

[16] Bu kitabenin bir tercümesi E. Mamboury tarafından *La République*'de (20. VI. 1948) neşredilmiştir. Kitabenin aslı hakkında ise Mamboury tarafından Arkeoloji Müzelerine bırakılmış bir diyapozitif sayesinde bir ikir edinmek mümkün oluyor. Metinde dercettiğimiz kitabe bu diyapozitife göre resmedilmiştir.

Res. 1 — Topkapı Sarayı Arşivinde bulunan vesika No. 3274

Res. 2 — Tersane lâhdi

Res. 3 — Tersane lâhdi

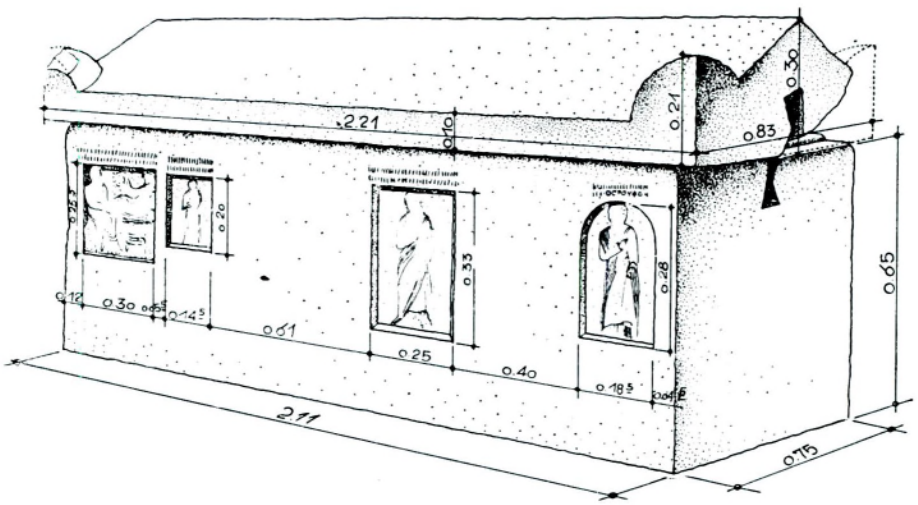

Res. 4 — Tersane lâhdi'nin ölçüleri

Res. 5 — Tersane lâhdi. Soldan birinci ve ikinci kabartmalar

Res. 7 — Tersane lâhdi. Soldan dördüncü kabartma

Res. 6 — Tersane lâhdi. Soldan üçüncü kabartma

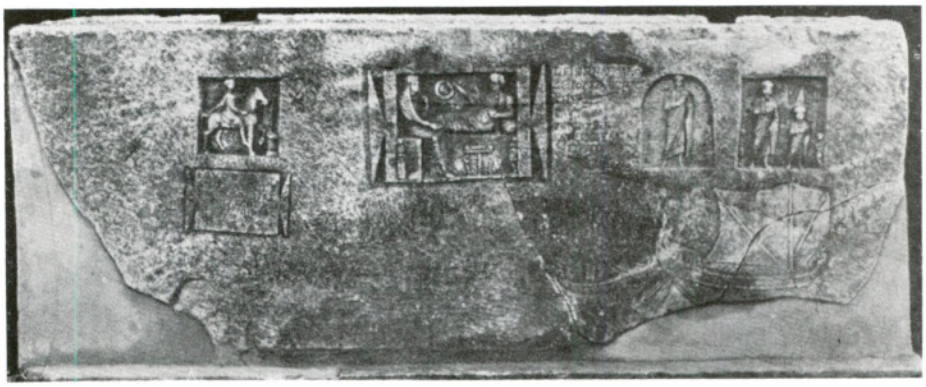

Res. 8 — Çemberlitaş lâhdi (No. II)

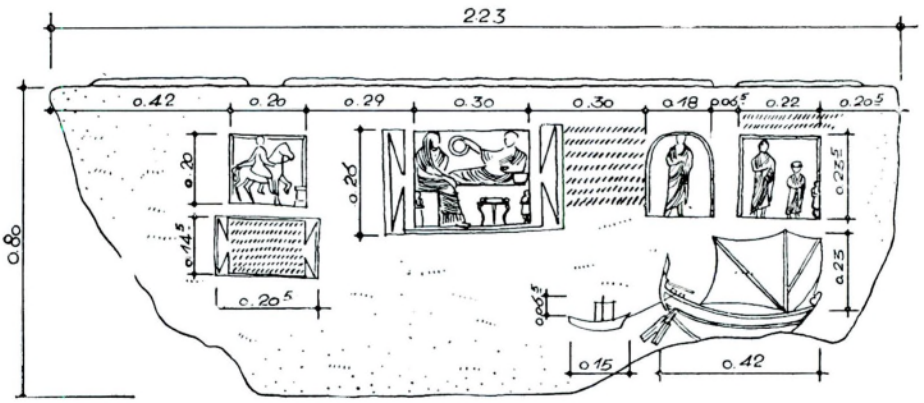

Res. 9 — Çemberlitaş lâhdinin (II) ölçüleri

Res. 10 — Çemberlitaş lâhdi (II). Soldan birinci kabartma ve kitabe

Res. 11 — Çemberlitaş lâhdi (II). Soldan ikinci kabartma ve kitabe

Res. 13 — Çemberlitaş lâhdi (II). Soldan dördüncü kabartma

Res. 12 — Çemberlitaş lâhdi (II). Soldan üçüncü kabartma

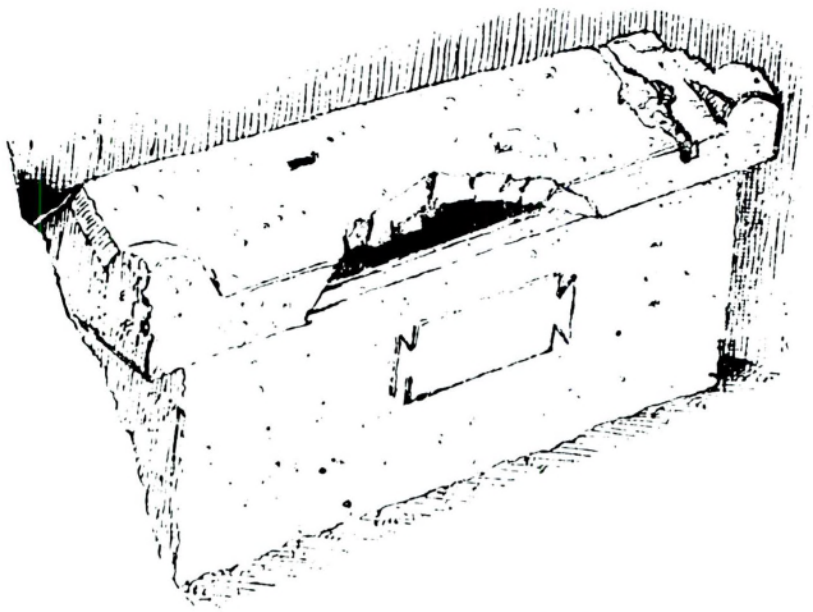

Res. 14 — Çemberlitaş lâhdi (No. III)

Res. 15 — Çemberlitaş lâhdi (No. IV)

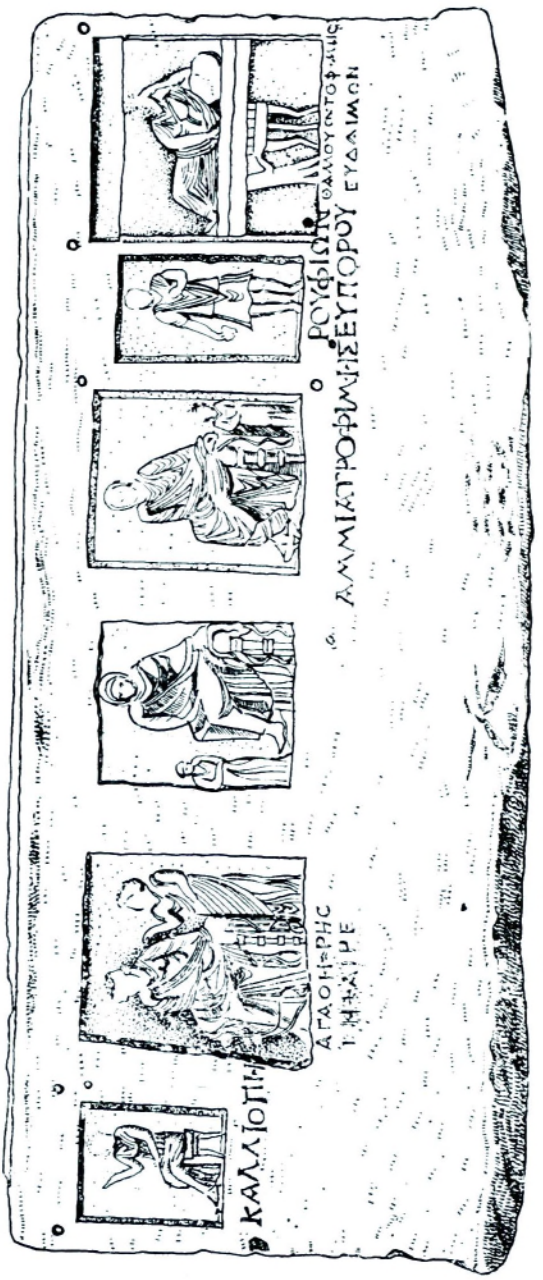

Res. 16 — Paros'ta bulunan bir lâhit (Löwy D = Enst. fot. 76)

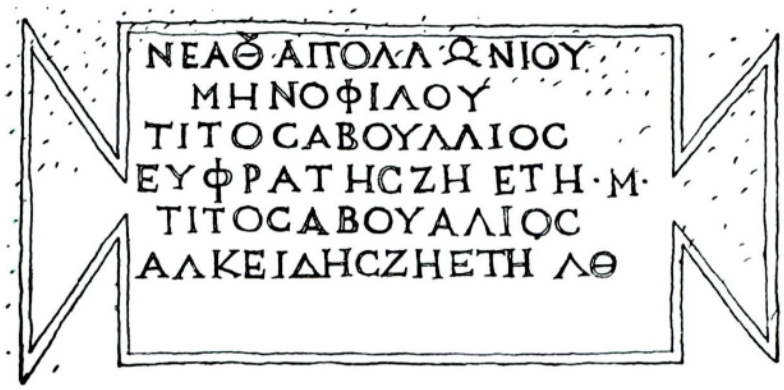

Νέα θυ(γάτηρ) Ἀπολλωνίου
Μηνοφίλου
Τίτος Ἀβούλλιος
Εὐφράτης ζῆ ἔτη μ'
Τίτος Ἀβούλλιος
Ἀλκείδης ζῆ ἔτη λθ'

Kitabede lâhitte yatan üç kişinin isimleri veriliyor: Apollonios Menophilos'un kızı Nea, 40 sene yaşamış olan Titus Abullios ve 39 sene yaşamış olan Titus Abullios Alkeides.

1. satır: burada θυγάτηρ kelimesi kısaltılmış ve Y Θ'nin üzerine yazılmıştır.

Bu eser bu çeşit lâhitlerin bazan figürlü kabartma ihtiva etmediğini göstermesi bakımından enteresandır. Esasen Mamboury adı geçen makalesinde aynı nekropolde hiçbir figürlü kabartma ve kitabe ihtiva etmeyen lâhitlerin de mevcudiyetini bildirmektedir.

IV. Bir lâhdin ön cephesi. Çemberlitaş'ta kanalizasyon ameliyesi esnasında bulunmuş ve müzeye naklolunmuştur. Env. 4198. Uzunl. 2 m.; yüksekl. 0,76 m. 31 × 66 sm. lik bir tabula ansata içinde 8 satırlık bir kitabe vardır. Harf yüksekl. 2 sm.

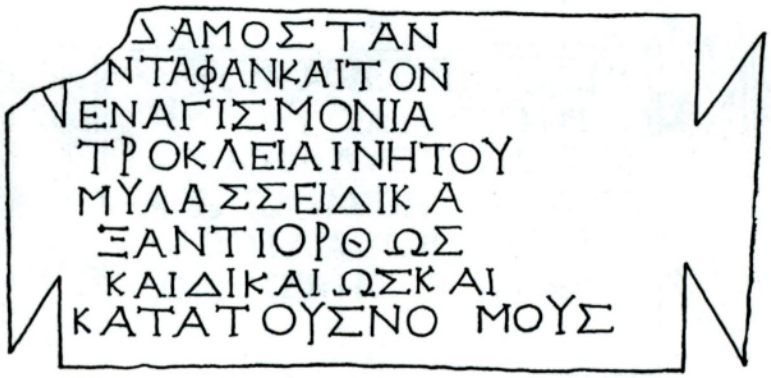

Ὁ δᾶμος τὰν
ἐνταφὰν καὶ τὸν
ἐναγισμὸν Ἰα-
τροκλεῖ Αἰνήτου
Μυλασσεῖ δικά-
ξαντι ὀρθῶς
καὶ δικαίως καὶ
κατὰ τοὺς νόμους

Tercümesi: Halk (meclisi) doğru, âdil ve kanunlara uygun hükümler vermiş olan Ainetos'un oğlu Milâslı İatrokles'e mezarı ve ölü kurbanını (ithaf etti).

Tipik Dor lehçesinde (meselâ damos, entapha) yazılmış olan kitabenin tabula'ya göre ayarlanmamış olması ve ancak bir kısmını işgal etmesi onun sonradan buraya hâkkedildiğine işaret etmektedir. Orijinalde levhanın boş kalan sağ tarafında ufki hat şeklinde sıralanmış harf kalıntılarına rastlandığına göre esas kitabe silinmiş ve onun yerine yukarıya dercettiğimiz yazı yazılmıştır.

Yunan sitelerinde, bilhassa M.ö. 3. yüzyıldan itibaren, yerlilerden daha tarafsız oldukları farz olunan yabancı hâkimler muayyen bir müddet için getirtilir, bunlar memleketlerine geri dönerken gerek kendilerine, gerek mensup oldukları şehirlere şeref payeleri ve çeşitli hediyeler verilirdi[17]. İatrokles Byzantion'da vazife esnasında öldü-

[17] Yabancı hâkimlere dair bk. Sonne, *De arbitris externis, quos Graeci adhibuerunt ad lites et intestinas et peregrinas componendas.* Gott. 1888 ve Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft* V, 1, s. 570/1 (Thalheim).

günden halk meclisi kendisi için bir lâhit hazırlatmış ve ölü kurbanını da yerine getirmiştir. Kitabe gerek harf şekilleri, gerek Dor lehçesi ve hellenistik devir için tipik olan yabancı hâkim müessesesi bakımından, Prof. G. Bean'in de teyid ettiği veçhile, geç hellenistiktir (belki M.ö. I. yüzyıl başları). Şu halde lâhit daha eski bir devre ait olmalıdır.

V.-XV. 1948 senesine kadar bu lâhitler grupuna dair bilgimiz bu mahdut eserlerden ibaretti. Fakat 1948 senesinden itibaren İstanbul Üniversitesi fakülte binaları inşaatında meydana çıkan lâhitler bu hususiaki bilgilerimizi bir hayli genişletmiştir. Bu lâhitler İstanbul ve yöresindeki mezar istellerine dair bir doktora tezi hazırlamakta olan Arkeoloji Müzesi asistanlarından Nezih Fıratlı tarafından neşredileceğinden biz burada bunlara dair kısa malûmat vermekle iktifa edeceğiz. Bunlardan iki tanesi, V (env. 4944) ve VI (env. 4943) Üniversite merkez binasının gerisinde Hukuk ve İktisat Fakültelerinin temel kazılarında bulunmuş, diğer 9 lâhit ise Vezneciler ile Ordu caddesi arasındaki sahada, Fen ve Edebiyat Fakülteleri temel inşaatında meydana çıkmıştır ki bunların sıra ve envanter numaralarını aşağıya dercediyorum: VII (env. 4997), VIII (env. 4983), IX (env. 4996), X (env. 4995), XI (env. 4994), XII (env. 4998), XIII (env. 4993), XIV (env. 4999), XV (env. 5022). Bu lâhitlerin hususiyetleri aşağıda "umumî mülâhazalar" kısmında tebarüz ettirilecektir.

XVI. Tekirdağı'nda bulunan lâhit. Cephesini hemen hemen dolduran yan yana sıralanmış dört kabartma ihtiva etmektedir: soldan sağa doğru ayakta duran giyimli erkek, süvari, cenaze ziyafeti (yatan erkek sağ elini yatağın önünde duran genç bir erkeğin omuzuna koymaktadır), giyimli ve başı örtülü kadın. Bu tasvirler ile ilgili yazılar da mevcuttur. Öteden beri bilinen ve halen Tekirdağ Orduevi bahçesinde[18] bulunduğu anlaşılan bu lâhit şu eserlerde neşrolunmuştur: A. Domont-Th. Homolle, *Mélanges d'Archéologie et d'Epigraphie* (Paris 1892), s. 401, no. 76b. E. Kalinka, *Oesterreichische Jahreshefte* XXIII, 1926, Beil. s. 134/6, res. 13. -Bu eser İstanbul tipi lâhitlerin Marmara bölgesine nüfuz ettiğini göstermesinden dolayı önemlidir.

[18] Bk. H. Çevik, *Tekirdağ tarihi araştırmaları* (İst. 1949), res. 2. Orduevindeki eski eserler kolleksiyonu için *aynı yerde* s 89.

3. PAROS LÂHİTLER GRUPU

İstanbul ve yöresindeki lâhitlere benzeyen lâhitlere Paros adasında, eski şehrin kuzeyinde Panağia kilisesi yanındaki nekropolde rastlanmıştır [19]. Burada yapılan kazılar ve araştırmalar lâhit teknelerinin esasında tezyinat ihtiva etmediklerini, bazan akroterli, bazan akrotersiz, bazan da üzerleri tegulae ve imbrices'lerle süslü semerdam şeklinde kapaklara sahip olduklarını, bunların kesme taşlardan itinalı bir surette yapılmış ve köşeleri payelerle mücehhez yüksek kaideler üzerinde durduklarını ve kapakları üzerindeki plâtformlarda ölülerin büstlerini havi bulunduklarını ortaya koymuştur [20]. Kapak süsleri ve kaide işçiliğinden dolayı hellenistik devre (M.ö. 2. yüzyıl) ait oldukları anlaşılan bu lâhitler Roma imparatorluk devrinde (M. s. 1. yüzyıldan itibaren) [21] kollektif yahut aile mezarları olarak kullanılmağa başlanmış, yani bunların içine yan yana bir çok ceset vazedilmiş, bunun bir neticesi olarak lâhtin cephelerine mezar istelleri tarzında, hattâ bazan bu istellerin arşitektonik çerçevesindeki ihtiva eden kabartmalar işlenmiş, bu kabartmaların üstüne, yanlarına yahut alt kısımlarına kitabeler yazılmıştır [22].

[19] Krispis, Μουσεῖον καὶ Βιβλιοθήκη τῆς εὐαγγελικῆς Σχολῆς (İzmir) III, 1. 2. s. 150 v.d.=*Bulletin de Correspondance Hellénique* IV, 1880, s. 284 v. dd. Aynı yerde Fontrier'in bazı tashihleri: s. 416. -E. Loewy, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich* XI, 1887, s. 148, 176 v.dd., lev. VII-IX (bu makalede lâhitler A, B, C, D harfleriyle gösterilmiştir).—O. Rubensohn, *Archäologischer Anzeiger* 1900, s. 22 v. d. ve Pauly-Wissowa, *Realencyclopaedie* XVIII 4, s. 1865 b. Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü fotoğrafları no. 71-73, 78-80. Bu fotoğrafları bana göndermiş olan mezkûr Enstitünün eski müdürü Prof. Karo'ya teşekkür ederim. —Loewy'nin lâhitleri ile Enstitü fotoğrafları arasındaki konkordans şöyledir: Loewy A (lev. VII) =Enst. foto. 71, 78; B (lev. VIII)=Enst. foto. 71, 74; C (lev. IX,1) = Enst. foto 71, 75; D (lev. IX, 2) = Enst. foto. 76.

[20] *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* L, 1935, s. 66/7, res. 11/2. Bunlara benzeyen lâhitlere Delos'un karşısındaki Rheneia adasında da rastlanmıştır. (L. Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des ägäischen Meeres*, 1840, s. 36).

[21] O. Rubensohn, *Archäologischer Anzeiger* 1900, s. 23 v. d.

[22] Ancona'lı Cyriacus'un seyahatinden bâhis Münih Kodeksinde (fol. 46 b) Paros adasında bulunan üç mezar istelinin resmi vardır. Lâhitler üzerindeki tasvirler ile dikkate değer benzerlikler gösteren bu eserlerden birinde iskemle üzerinde oturan başı örtülü bir kadına bir hizmetçinin bir nesne uzattığı görülmektedir; fakat bu tasvirin altındaki kitabenin istelin arşitektonik çerçevesinin dışında bulunması bu parçanın bir istel olmayıp yukarıda bahis mevzuu olan tarzda bir lâhit parçası olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Bk. E. Ziebarth, *Archäologischer Anzeiger* 1897, s. 409/10. O. Rubensohn, *Archäologischer Anzeiger* 1900, s. 359, 361, lev. VI.

Bu kabartma ve kitabelerin lâhdin uzun yahut bazan kısa taraflarına bir defada hâkkedilmiş olmayıp tedricî surette, lâhde defin vaki olduktan sonra, işlenmiş olduğuna dair bazı deliller vardır [23]. Meselâ Loewy'nin C harfiyle gösterdiği lâhitte, soldan ikinci kabartmada ilk zamanlar sadece ayakta duran bir erkek figürü (Karpas) vardı. Bunun yanına sonradan bir kadın figürü (Epiteuxis) ilâve edilmiş, fakat bu saha çukurlatıldığı esnada fazla derine gidilmiş olduğundan kabartma fonu intizamsız bir şekil almıştır. D lâhdi üzerinde (res. 16) soldan itibaren 5. kabartma 4. ile 6. kabartmanın arasına sonradan sıkıştırılmış, altına yazılan kitabenin son harfi olan N ye yer kalmadığından bu harf son kabartmanın kenarına vazedilmiştir. Bu misaller daha da çoğaltılabilir. Burada üzerinde durulacak diğer bir husus ekser kabartmaların köşelerinde bir takım deliklerin mevcudiyetidir ki (bk. res. 16) bunların içinde tunç çivi kalıntıları bulunmuştur [24]. Deliklerin küçüklüğü ve sathîliği göz önünde bulundurulacak olursa, çivilerin pek büyük olmadığı anlaşılır. Bunlar her halde muayyen zamanlarda buralara çelenkler asmak için kullanılıyordu ki bu suretle bu lâhitlerde ölüler kültü ile ilgili bir tertip buluyor, her ölü için, kollektif bir lâhde defnedilmiş olmakla beraber, muayyen zamanlarda ayrı ayrı tören yapıldığını anlıyoruz.

Mezar istelleri tarzında kabartmalar ile süslü lâhitlerin komşu bölgelere ihraç edildiği anlaşılıyor. Atina Millî Müzesinde bulunan bir lâhit parçası üzerinde üst üste iki sıra halinde tertiplenmiş altı kabartma (üçer üçer) mevcuttur ki bu parçanın buraya Paros'tan geldiği biliniyor [25]. Rodos Müzesinde saklanan iki kabartmalı (kline'de yatan kadın, ayakta duran iki erkek) bir levhayı da bu çeşit bir Paros eseri olarak kabul edebiliriz [26]. Burada kline kabartmasında dikdörtgen sahanın üst kısmının bir hayli çukurlatılmış olduğu, bu suretle kline'nin gerisinde ufkî bir perde yahut bir duvar meydana getirildiği görülüyor ki aynı hususu Paros'ta A lâhidinin kısa tarafında [27] yahut daha vâzıh olarak D lâhdinin uzun tarafında görmek

[23] Loewy, *adı geçen makale*, s. 177.

[24] Loewy, *adı geçen makale*, s. 178.

[25] L. v. Sybel, *Katalog der Skulpturen zu Athen*, (Marburg 1881), s. 105, no. 572. Katalogta bu parça mezar isteli olarak gösterilmiştir.

[26] G. Jacopi, *Clara Rhodos* V, 2 (1932), s. 15/6, no. 28, res. 6.

[27] Loewy, *adı geçen makale*, s. 180. Enst. foto. 78.

mümkündür [28]. Bundan başka bu sonuncu lâhittc yatan kadın tipi, bacakları arasındaki kumaş kıvrımlarına varıncıya kadar, Rodos kabartmasında tekrarlanmış bulunmakta ve bu husus, zannımıza göre, bu parçanın Paros'tan buraya getirilmiş olduğunda şüphe bırakmamaktadır.

4. İSTANBUL LÂHİTLER GRUPUNA UMUMÎ BİR BAKIŞ

Münferit kabartmalar ile süslü lâhitleri İstanbul'da ve Paros'ta iki grup halinde tesbit ettikten sonra bu gruplar arasında bir mukayese yapabilir ve bundan bazı neticeler çıkarabiliriz.

Tersane lâhdi Haliç kıyılarında, Tersane'den Sütlüce'ye kadar uzanan nekropollerden birinde bulunmuştur (bk. s. 402, not 11). Gerek Çemberlitaş, gerek Bayezid lâhitleri, onlarla birlikte bulunmuş olan mezar istelleri ve keramiklerin gösterdiği gibi, erken hellenistik devirden itibaren devamlı olarak kullanılmış olan ve bir haylı geniş oldukları anlaşılan nekropollerde duruyorlardı. Bu nekropoller Byzantion'dan Trakya'ya giden anayolların, bilhassa Via Egnatia'nın sağında ve solunda yer almakta idiler [29]. Binaenlaleyh bu nekropollerdeki tezyinatsız, semerdam şeklinde kapaklı lâhitlerin hellenistik devire kadar çıkmış olmaları gerekir ki bu husus Çem-

[28] Loewy, *adı geçen makale*, s. 182, lev. IX, 2=Enst. foto. 76.

[29] Klâsik ve hellenistik devirlerde Byzantion şehrinin bugünkü Topkapı Sarayı tarafından işgal olunan bir akropol ve onun etrafındaki mahdud sahalardan ibaret olduğu, etrafının 27 kule ile mücehhez bir surla çevrildiği anlaşılıyor ki bu surun seyrini aşağı yukarı takip etmek mümkün oluyor (R. Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique* [Paris 1950], s. 17. v. d.): Janin'e göre sur Yalıköşkü kapısından eski Babıâli civarına geliyor, Zeynep Sultan camiinin arkasından Ayasofya meydanına çıkıyor, oradan Gülhane'ye iniyor,oradan da denizi takiben Yalıköşkü kapısında sona eriyordu. Her ne kadar Al. van Millingen *(Byzantine Constantinople. The Walls of the City*, [London 1899], s. 8) Septimius Severus zamanından önce iki sur kabul ediyor ise de bu ikinci surun seyrini tesbit etmek mümkün olmuyor. Septimius Severus zamanında, 196 senesi tahribinden sonra, şehrin yeni baştan imar edildiği ve batıya doğru genişletildiği bir vâkıadır. Batı surlarının Çemberlitaş'ın bulunduğu Konstantin Forum'una kadar uzandığı, bu kısımda Roma'ya isal eden bir kapının yer aldığı, yani Via Egnatia'nın buradan başladığı, bu yolun sağında ve solunda bir takım mezarlıklar bulunduğu anlaşılıyor ki Çemberlitaş mezarlığı ve Bayezid civarındaki nekropoller bu arada gösterilebilir (bk. Janin, *adı geçen eser*, s. 24/5 ve lev. No. 11). Çemberlitaş nekropolüne dair E. Mamboury'nin *La République*'deki (20. VI. 1948) makalesinden başka bk. E. Dalleggio D'Alessio, *Echos d'Orient* XXIX, 1930, s. 339 v. dd

berlitaş'ta bulunan İatrokles'in lâhdi (No. IV) tarafından teyid olunmaktadır [30]. Bundan başka İstanbul civarında ve Bithynia'da yüksek kaideler üzerinde duran bir takım lâhitlere rastlanmaktadır ki bunlar gerek kapaklarının şekli, gerek kapak ile tekne arasındaki nisbetler bakımından İstanbul lâhitlerine benzemekte, fakat ihtiva ettikleri kitabelerden dolayı (eğer bu kitabeler sonradan yazılmamış ise) Roma imparatorluk devrine ait bulunmaktadır [31]. İleride, daha esaslı ve daha metodik yapılmalarını temenni ettiğimiz nekropol araştırmalarının, şimdiye kadar pek az bilinen hellenistik devir lâhitleri hususunda bizleri aydınlatacağı ümit olunabilir.

Her ne hal ise, ilk şekillerinde tezyinatsız ve kitabesiz oldukları anlaşılan bu lâhitler, aşağıda göreceğimiz gibi, M. s. 3. yüzyılda, kollektif ve bir çok hallerde aile mezarı olarak kullanılmış, yani bunların içine bir çok ölü defnedilmiş, bununla da ilgili olarak bu lâhitlerin dış satıhları kollektif satıhlar telâkki edilerek buraya çukurlatılmış dikdörtgen sahalar içinde kabartmalar ve kitabeler vazedilmiştir. Tabiîdir ki bu kabartmaların motifleri mezar istellerinden alınmıştır. İşte bu suretle bir yahut bütün cepheleri yeknasak bir kompozisyon halinde kabartmalarla süslü lâhitlerin aksine olarak lâhit şeklini nazarı itibare almıyan ve başlı başına mevcudiyetlerini yaşayan kabartmalarla süslü lâhitler meydana gelmiştir.

Kitabelerde umumiyetle σορός = soros (IV de ἐνταφή = entaphe) olarak gösterilen lâhitler Marmara adası mermerinden yapılmışlardır. 14-15 sm. kalınlığında olan cidarları muntazam işlenmiş teknelerin üzerine semerdam şeklinde ve akroterli kapaklar oturmaktadır. Gerek teknenin, gerek kapağın dışı murç ile kabaca yontulmuştur. Lâhit XII nin cephesi ayrıca tarakla düzeltilmiştir. Bazı Paros lâhitlerinde olduğu gibi lâhit kapaklarının üzerinde kiremitler kabartma olarak gösterilmemiştir. Keza gerek tekneler, gerek kapaklar üzerinde silmelere, kapak alınlıkları ve akroterler üzerinde tezyinata rastlanmamaktadır. Lâhitlerin uzunluğu, elde mevcut parçalara göre,

[30] Hellenistik devre ait bazı mezar istellerinin Romalılar zamanında, altlarına yeni kitabeler yazılmak suretile, ikinci defa kullanıldığını N. Fıratlı tesbit etmiş bulunmaktadır.

[31] Meselâ bk. F. K. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, s. 77, no. 63, s. 82/3, no. 78 ve lev. 4.-Anadolu'da hellenistik devirden itibaren tezyinatsız, fakat büyük, hattâ âbidevî lâhitlere karşı bir temayül mevcut olduğunu Rodenwaldt kaydetmektedir (*Römische Mitteilungen* LVIII, 1943, s. 11, 13, 21/22).

2 m. ile 2,60 m., derinliği 0,80 ile 1,25, yüksekliği 0,67 ile 1,25 m. arasında değişmekte, kapaklar ekser hallerde tekneye nazaran 8-10 sm. hem daha uzun, hem de daha geniş olup bunların âzami yüksekliği 0,22 m. den 0,65 m. ye kadar çıkmaktadır. Kapakların alt tarafları oyulmuştur. Yalnız gayet yassı olan XII nin kapağının altı düzdür. Halen bilinen bu çeşit lâhitlerin en büyüğü V no. lı lâhit olup kitabesine göre Dion'un oğlu Alexandros, kızı Alexandreia ve torunu Alexandros için yapılmış bir aile lâhdidir. En küçük kapak ise XV numaralı olup eb'adı bakımından ya küçük bir çocuk lâhdine, yahut ta bir ostothek'e aitti.

Bu lâhitlerin bazılarında ne kabartma, ne de kitabe vardır. Çemberlitaş'taki kanalizasyon ameliyesini yakından takip etmiş, ayrıca 1929/30 senelerinde Danimarkalı Dr. Vett ile birlikte Çemberlitaş'ın kaidesinde araştırmalarda bulunmuş olan E. Mamboury buradaki nekropolde bu şekilde sade lâhitlerin mevcudiyetini kaydetmiştir [32].

Bu makalede gözden geçirdiğimiz lâhitlerde ise bazan sadece kitabe (III, IV, XIII, XIV), bazan da kabartmalar ve bunlarla ilgili kitabeler vardır. Yalnız VI da kitabe mevcut değildir; fakat bu lâhdin cephesine bir "tabula ansata" hâkkedilmiş, içine ise her nasılsa yazı yazılmamıştır. Kabartmalar, yukarıda söylediğimiz gibi, kare, dikdörtgen yahut üzerleri kavisli muhtelif derinlikte çukur sahalar içinde olup lâhit şekline tabi olmıyan, bu bakımdan çeşitli tasvirler olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul lâhitlerinde kabartmalar sadece bir uzun cephe üzerine işlenmiştir. Halbuki Paros'ta bazan kısa tarafların da kabartma sahası olarak kullanıldığı görülüyor [33].

İstanbul lâhitlerinde bazan tek (VII, VIII, X, XI), bazan iki (V, IX, XII), bazan dört (I) ve bazan beş kabartma (II) yan yana ve biribirinden mümkün mertebe uzak olarak sıralanmıştır. Yalnız II de ufkî olarak dizilmiş dört kabartmanın altına alçak kabartma olarak işlenmiş biri büyük, diğeri küçük iki yelkenli gemi hâkkedilmiştir. Paros lâhitlerinde ise yan yana ve bazan da üst üste bir haylı kabartma vardır ki bunun Paros nekropolünde ikinci defa kullanılmağa elverişli fazla lâhit bulunmamasından ileri geldiği tahmin

[32] *La République* 20. VI. 1948.
[33] Enst. foto. no. 78.

olunabilir. Bu bakımdan Tekirdağ lâhdi (XIV) Paros lâhitlerine yaklaşmaktadır. Paros'ta bazı kabartmalar mezar istellerinde görülen yan payeler ve bunların taşıdıkları üçgen yahut kavisli alınlıklardan müteşekkil arşitektonik bir çerçeve içine alınmış bulunmaktadır. İstanbul lâhitlerinde ise bu kabil çerçevelere rastlanmamakta, yalnız II de cenaze ziyafeti sahnesi kulplu bir tabula içine alınmış bulunmaktadır. Mezar istellerinden alınmış olduklarına müteaddit defalar işaret ettiğimiz kabartma motifleri oldukça mahduttur. En çok "cenaze ziyafeti" motifi kullanılmıştır (I, II, V, VIII, IX, X, XI, XVI). Kline üzerine uzanmış olan erkek sağ elinde tuttuğu çelengi karşısında sandalyada oturan bir kadına uzatmaktadır ki lâhitlerden başka İstanbul ve yöresinde bulunan bir çok mezar istelinde görülen bu motifi [34] tipik bir "İstanbul motifi" olarak kabul etmek lâzımdır. Bitmemiş olan V in ziyafet sahnesinde kline üzerinde iki figür yatmakta, bunlar ellerinde tuttukları bir nesneyi yukarıya doğru kaldırmaktadır. IX de yatan figürün kolu aşağıya sarkmaktadır. XVI da ise yatan figürün sağ kolu yatağın önünde ayakta duran bir erkeğin omuzuna vazedilmiştir [35]. Bundan sonra himation'a bürünmüş olarak ayakta duran tek erkek (I, iki defa, II, IX, XII iki defa, XVI), başını da örten manto taşıyan ayakta duran tek kadın (I, XVI), iki erkek (II bir tanesi çocuk, VII), süvari (II, XVI) [36], kıymetli eşyalarının önünde oturan kadın (V), yelkenli gemiler (II) [37], avuç içleri dışa müteveccih çift el (II, VIII, XI) [38] motifleri gelmektedir. Bütün bu figürlü sahnelerde, köşelere bir yahut iki

[34] Meselâ Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, no. 994-999, 1000-1007. Arif Müfid Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1933, s. 129 v. d., no. 33, 35, 37, 39. Bayezid nekropollerindeki mezar istellerinde de, bana N. Fıratlı'nın bildirdiği gibi, cenaze ziyafeti motifi başta gelmektedir.

[35] Aynı motif çıktığı yer bilinmeyen bir mezar istelinde de tekrarlanmaktadır: Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, no. 991. Buna çok yaklaşan bir sahne için bk. Arif Müfid Mansel, *Archäologischer Anzeiger* 1933, s. 129/30, res. 14.

[36] Bilhassa Trakya'da çok rastlanan süvari motifi için bk. Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, s. 175 v. dd. 244 v. dd.

[37] Yukarıda not 12 ye bk.

[38] Lâhit II de eller kabartma tasvirin hemen üzerindedir; halbuki VIII ve XI da esas kabartmanın üst köşesinin yanında başlı başına bir çukur sahanın içinde bulunmaktadır. Apotropaik mahiyette olduğu anlaşılan bu motif mezar istellerinde de görülmektedir: Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, no. 972, 1067, 1075, 1149. Bu hususdaki bibliografya için: Mendel, *adı geçen eser* III, 198 v. d. Şu esere bk. Dörner, *Inschriften und Denkmäler aus Bithynien*, no. 95, lev. 37.

küçük hizmetçi ilâve edilmiştir. İstanbul lâhitlerinin kabartmaları, muhtelif zamanlarda yapılmış olmakla beraber, devir üslûbunun damgasını taşımakta, bunlar âdi taşçı ustalarının elinden çıkmış olduklarından klişe haline gelmiş bazı motifleri bozuk nisbetler ve cansız ve şematik elbise kıvrımları ile mütemadiyen tekrarlamaktadırlar.

VI no. lı lâhit müstesna olmak üzere diğerlerinin hepsinde bir yahut müteaddit kitabeler vardır. Yalnız kitabe ihtiva eden dört lâhitten [39] III, IV ve XII de yazı kulplu bir levha [40], XIII de sadece çukurlatılmış bir saha içinde bulunmaktadır. Figürlü kabartmalar ihtiva eden lâhitlerde ise kitabeler bazan kabartmaların üstünde, bazan altında ve yahut yanında yer almakta, bazan da kulplu bir tabula'nın içine oturtulmaktadır. Bu son tipe bir misal olarak Alexandros lâhdi (V) gösterilebilir. XI de yedi satırlık uzun bir kitabe lâhdin hemen hemen bütün cephesini kaplamakta, fakat aynı zamanda kitabenin ortasına bir kabartma (cenaze ziyafeti) oturtulmuş bulunmaktadır. Hellenistik olan IV, no. lı lâhdin kitabesi hususî bir üslûba sahiptir. Roma devrine ait kitabelerin de, kabartmalar gibi, itinasız bir surette, hattâ bazan okuma yazması olmıyan taşçılar tarafından yazılmış olduğu görülüyor. Yalnız bu hususta XI in kitabesi bir istisna teşkil etmekte, bu yazı oldukça iri harfler kullanmak suretile ve itinalı olarak yazılmış bulunmaktadır. V in kitabesini de nisbeten iyi yazılmış kitabeler serisine koyabiliriz. Aynı lâhit üzerinde, çeşitli kabartmalarla ilgili yazıların üslûp ve harf şekilleri bakımından değişiklikler göstermesi bunların lâhit cephelerine aynı zamanda değil, muhtelif devirlerde ve muhtelif taşçılar tarafından yazılmış olduğunu, kabartmalarda görülen üslûp farklarından daha veciz bir surette, açığa vurmaktadır. Bu hususta Tersane lâhdi (I) tipik bir misal olarak gösterilebilir. Meselâ soldan itibaren 1. kabartmanın kitabesi ile 2. kabartmanın kitabesi arasında bâriz bir üslûp farkı olduğu gibi 3. kitabede kullanılan omega şekli 4. kitabede kullanılan aynı harf şeklinden bir haylı değişiktir. Keza II de ilk iki kitabede sigma için Σ şekli kullanıldığı halde 3. kitabede C şekli tercih edilmiştir. Diğer taraftan Tersane lâhdinde Damas

[39] Sütlüce'de bulunmuş olan lâhdi de (bk. not 11) bu seriye sokabiliriz.

[40] Sadece bir "tabula" ihtiva eden lâhitlerin Anadolu için tipik olduğuna dair: Rodenwaldt, *Römische Mitteilungen* LVIII, 1943, s. 11.

ile onun kardeşi olduğu anlaşılan Rufus'un ölüm seneleri için başka başka eponym memur adları gösterilmiş olması bunların muhtelif tarihlerde ölmüş, dolayısile kabartmaların muhtelif zamanlarda yapılmış olduğuna işaret etse gerektir.

Kitabelerin muhtevası, bunlarda geçen şahıs adları ve diğer hususlar hakkında, bütün kitabeler neşrolunmadan önce, umumî mülâhazalar yürütmek doğru olmasa gerektir. Yalnız şimdilik şunu söyliyebiliriz ki bu kitabeler kabartmalardaki figürlerin ad yahut adlarını, baba ve bazan da büyük baba adını, kaç yaşında öldüklerini bazan II de olduğu gibi, ay ve gününü de zikretmek suretile, bildirmektedir. Bazan daha hayatta olan insanlar için işlenmiş olan kabartmaların yanına bir ζῶν yahut ζῇ kelimesi katılmıştır ki bu suretle yaşayan bir insana lâhit üzerindeki tasvirinden gelebilecek şeametin mümkün mertebe giderileceğine inanılmıştır. Kitabeler bize aynı lâhit cephesinde tasvir olunan şahısların birbirile olan akrabalıkları hakkında da bilgi vermektedirler. Nitekim, Tersane lâhdinde (I) soldan ilk iki kabartma ile son iki kabartmanın kardeşlere ait olduğunu söylemiştik; yalnız bu kardeşler grupunun arasında ne gibi bir bağ bulunduğunu tesbit edemiyoruz. Bazan bir lâhdin tek bir aileye ait olduğunu görüyoruz. V no. lı Alexandros lâhdi bu seriye girdiği gibi XI no. efradı Aurelius ve Aurelia önadlarını (*praenomen*) taşıyan bir aileye ait olup burada lâhdin münhasıran kitabede zikrolunan şahıslar ve bunların çocukları için kullanılacağı, lâhde tecavüzde bulunup içine yabancı bir ceset vazedeceklerin ceza olarak şehir kasasına (τῇ πόλει) 2500 denar ödeyecekleri bildirilmektedir [41]. Lâhitlerde yatan şahısların meslekleri hakkında kitabeler ekser hallerde bilgi vermemektedir; yalnız IV de İatrokles'in Milâs'lı bir hâkim olduğu tasrih edilmiştir. Bazan şahısların mensup oldukları phyle'ler yahut hekatostys'ler zikredilmiştir: nitekim I de Damas'ın Bathonea, II de Peison'un Krateinea, Rufus'un Philoktorea phyle'sinden olduğunu öğreniyoruz.

Bazı lâhitler, zamanımıza kadar açılmamış olarak geldiklerinden bunların muhteviyatı hakkında bir fikir edinmek mümkün oluyor.

[41] Aynı formülü Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde ve bu arada Antalya civarında Perge'de tarafımdan keşfedilmiş lâhitlerin kitabelerinde de bulmak mümkündür. Cezalar ve bunlarla ilgili meseleler için bk. A. M. Mansel - A. Akarca, *Perge'de Kazılar ve Araştırmalar* (Ankara 1950), s. 32 v. d. Mezar istellerinde bu şekilde ceza tesbiti daha nadirdir. Bu hususta bk. Mendel, *Catalogue des Sculptures* III, no. 954.

Bunlar kollektif yahut aile lâhitleri olduğuna göre içerlerinde birçok iskelet bulunması beklenebilirdi. Yalnız şu hususu göz önünde bulundurmak lâzımdır ki bu lâhitlerden bazıları Bizanslılar zamanında da kullanılmış, eski cesetlerin üzerine taş ayaklara istinat eden yassı kapak taşları vazedilmek suretile yeni yer sağlanmış ve buraya bir haylı ceset koymak imkânı elde edilmiştir. İçinde 14 iskelet ve XI. yüzyıla ait bir Bizans sikkesi ihtiva eden VI no. lı lâhid bu hususu açıkça göstermektedir. V in içinde altta üç ölünün kemikleri bulunmuş, bunların üzerine oturtulmuş kapak taşının üzerine ise otuz kadar iskelet konduğu tesbit edilmiştir. Keza XI de bir mermer plâka ile biribirinden ayrılmış sekiz iskelete rastlanmıştır.- Mezar eşyası olarak pek az eser elde edilmiştir. N. Fıratlı tarafından tarif edilecek olan bu eserler arasında uzun boyunlu, basık yahut yüksek konik gövdeli şişeler, bazılarının üzeri kabartmalarla süslü toprak kandiller, V de bulunan bir altın küpe ile ince bir çocuk yüzüğü zikrolunabilir.

İstanbul grupu lâhitlerinin bugünkü şekilleriyle tarihlendirilmesi için V de bulunmuş olan iki bakır sikke bize yardım etmektedir. Bunlardan bir tanesi Alexander Severus'a (222-235) aittir; diğeri ise Kalkhedon'da basılmış bir Gordianus III (237-243) sikkesidir. Bundan başka X da bütün aile efradının *praenomen*=önad olarak Aurelius ve Aurelia isimlerini kullanması bu lâhdin Karakalla lâkabı ile anılan imparator Markus Aurelius Antoninus (211-217) tarafından 212 yılında neşrolunan "Constitutio Antoniniana" dan az bir müddet sonra yapılmış olduğuna işaret etmektedir [42]. Halen elde mevcut deliller bu lâhitlerin bugünkü şekilleriyle M.s. 3 yüzyılın ilk yarısına ait olduğunu gösteriyorsa da bunlardan bazılarının aynı yüzyılın son yarısında yapılmış olduğunu, bazılarının ise 2. yüzyıla kadar çıktığını zannımıza göre, kabul etmek doğru bir hareket olur.

İstanbul lâhitler grupunun Paros grupu ile ne gibi bir münasebeti olduğu meselesine gelince her iki grup arasında bazı mütekabil tesirler mevcut olabileceğini inkâr etmemekle beraber gerek İstanbul'da, gerek Paros'ta biribirine benzeyen şartların biribirine mümasil eserler meydana getirdiğini kabule mütemayil bulunuyoruz.

[42] Tarihleme için önemli olan bu önadlara dair bk. A. M. Mansel—A. Akarca, *adı geçen eser*, s. 31 ve not. 3

Nitekim her iki yerde de uzun müddet kullanılmış nekropoller bulunması, bu nekropollerde hellenistik devirden itibaren tezyinatsız yahut sadece kitabeli lâhitler ve bunların yanında bir haylı mezar istelinin durmuş olması, Roma imparatorluğunun geç bir devrinde, daha önceleri açılmış ve soyulmuş oldukları anlaşılan bu lâhitlerin yeniden kollektif lâhitler olarak kullanılmasına ve bundan dolayı bunların cephelerinin mezar istelleri tarzında kabartmalarla kaplanmasına yol açmıştır. Esasen 3. ve 4. yüzyıllarda imparatorluğun hemen her yerinde, mezar anıtları da dahil olmak üzere, eski eserlerin söküldüğü ve bunların malzemesinden başka işlerde faydalanıldığı umumî bir âdet halini almıştı. Paros'ta bu halin en bâriz bir misali olarak Paros için millî bir değer taşıyan "Arkhilokhos anıtı"nın tahrip edilerek kitabeli taşları üzerine lâhitlerde görülen mezar istelleri motiflerinin hâkkedilmesi gösterilebilir [43].

Sayıları günden güne artmakta olan bu seri lâhitlerin Byzantion'un Septimius Severus zamanında, 196 yılında uğradığı tahrip felâketinden az sonra başlıyan kalkınma devrindeki ictimaî ve dinî hayatını, aynı zamanda halk sanatını aydınlatabilecek mahiyette eserler olduğu hakkında bir fikir verebildiysek kendimizi bahtiyar addederiz.

[43] Bk. Hiller v. Gaertringen, *Athenische Mitteilungen* XXV, 1900, s. 4 v. d., lev. 1.

UNTERSUCHUNGEN ÜBER EINEN SARKOPHAG AUS DEM ARSENAL VON ISTANBUL UND ÜBER EINE ISTANBULER SARKOPHAGGRUPPE

(Auszug)

In diesem Aufsatz wird ein Dokument vorgelegt, das in Form eines an das Serail gerichteten Fundberichtes gehalten ist (Abb. 1), sich im Archiv des Topkapı Saray-Museums befindet (Nr. 3274) und in dem von einem Sarkophag die Rede ist, der beim Bau der Fundamente eines Schiffshauses im Arsenal am Goldenen Horn zutage gekommen ist. Aus der Beschreibung geht hervor, dass dieser marmorne Sarkophag vier figürliche Darstellungen und vier Inschriften enthielt, von denen die letzteren auf Zeile 3-4 mit arabischen Buchstaben wiedergegeben sind. Es werden Griechen, die dieser Schrift kundig sind, herbeigeholt, ferner vom Patriarchat ein griechisch geschriebenes Geschichtsbuch. Aus einigen Personennamen, die Kalayirk Irakliyondos und Iraklogondos gelesen werden, wird gefolgert, dass es sich um den Sarkophag des byzantinischen Kaisers Heraklius und seines Sohnes Herakleonas handelt. Das Fehlen aber von christlichen Symbolen auf diesem Sarkophag wird von den Griechen so gedeutet, dass Heraklius ein halb christlicher, halb heidnischer Herrscher gewesen sei, von den muslimischen Arsenalbeamten aber so, dass Heraklius in seinen letzten Jahren zum Islam übergetreten wäre, diesen Glauben jedoch aus Furcht vor seinen Untertanen nicht äussern konnte. Leider enthält dieses Dokument kein Datum. Da jedoch bei dieser Angelegenheit das Museum keine Rolle spielt, könnte man an eine Zeit vor der offiziellen Gründung des Antikenmuseums, also vor 1869, denken.

Bei der Lesung dieses Dokumentes kam dem Verfasser der Gedanke, es könnte sich um einen Sarkophag handeln, der lange Zeit im Marinemuseum am Goldenen Horn gestanden hat, in dessen Katalog unter Nr. 824 ohne deutliche Provenienzangabe eingetragen wurde und im Jahre 1933 in das Antikenmusem überführt worden ist (Inv. Nr. 4474) (Abb. 2 ff.). Es folgt eine genaue Beschreibung des Sarkophages (Nr. I), dessen eine Langseite mit vier den Grab-

stelen entnommenen Reliefs (Totenmahlszene, stehende bekleidete Frau, in zwei getrennten Feldern je ein stehender bekleideter Mann) und dazugehörigen Inschriften versehen ist und der einen Deckel in Form eines mit Eckakroteren versehenen Satteldaches besitzt. Ein Vergleich der auf S.399 - 402 gegebenen Inschriften mit den arabischen Inschriftenkopien des Dokuments zeigt, dass, abgesehen von fehlerhaften Lesungen und Transkribierungen, diese übereinstimmen, womit die Provenienz "İstanbul, Arsenal" gesichert ist. Unter den Inschriften ist Nr. 3 hervorzuheben, wo nach dem Personennamen das Wort im Genitiv Βαθωνήας folgt, das mit Κρατεινήας und Φιλοκτορήας der Inschriften vom Sarkophag Nr. II aus Çemberlitaş übereinstimmt und wohl den Namen einer Phyle oder einer Hekatostys wiedergibt (Anm. 8). Nach demselben Wort Bathonea, das in einer von L. Robert kommentierten Inschrift aus Selymbria vorkommt (diese Stadt war in römischer Zeit von Byzantion abhängig) kann man wohl schliessen, dass es sich hier um einen Phylen- oder Hekatostysnamen von Byzantion handelt (Anm.9).

Es werden ferner in den Inschriften Nr. 3 und 4 mit ἐπὶ Κσίν[του] und ἐπὶ Εὐδ[άμου] oder ἐπὶ Εὐδ[αίμονος] die Namen der eponymen Beamten angegeben, die in Byzantion als "Hieromnamon" bezeichnet wurden (Anm. 10).

Im 2. Abschnitt (S. 403 ff.) werden ähnliche Sarkophage besprochen (Nr. II-XVI), die alle mit Ausnahme von XVI (aus Tekirdağ) in İstanbul gefunden worden sind. Die Reliefs des bereits im *Archäologischen Anzeiger* 1931, Sp. 174/5, Abb. 2 publizierten Sarkophages Nr. II (Abb. 8 ff.) werden ausführlicher behandelt (Anm. 12-13), die Inschriften einer neuen Prüfung unterzogen, wobei einige Fehler der ersten Veröffentlichung korrigiert werden (Anm. 14-15).- Die Sarkophage Nr. III und IV (Abb. 14-15) aus Çemberlitaş enthalten keine figürlichen Reliefs, wohl aber in eine "tabula ansata„ geschriebene Inschriften. Interessant ist die im dorischen Dialekt verfasste Inschrift von IV, die jedoch nicht die ursprüngliche gewesen ist, und die besagt, dass der Demos das Grab und das Totenopfer für einen ausländischen Richter namens Iatrokles aus Mylassa zustandegebracht hat (Anm. 17). Nach den Buchstabenformen, dem typisch dorischen Dialekt und der Sitte ausländische Richter

zu berufen, ist wohl diese Inschrift, wie auch Prof. G. E. Bean bestätigt, späthellenistisch (vielleicht um 100 v. Chr.). Die übrigen Sarkophage (V-XV), die bei Bauarbeiten der verschiedenen Fakultätsgebäude sowohl hinter dem Zentralgebäude der Universität (das alte Seraskerat) (Nr. V, VI), als auch zwischen Vezneciler und Ordu Caddesi zutage getreten sind (Nr. VII-XV), werden nur kurz erwähnt, da sie zusammen mit hellenistischen und römischen Grabstelen, die aus denselben Nekropolen stammen, von Nezih Fıratlı, dem Custos des Antikenmuseums zu İstanbul in einer Doktordissertation ausführlich behandelt werden.

Im 3. Abschnitt (S. 410 ff.) ist von ähnlichen Sarkophagen die Rede, die auf Paros in der alten Nekropole gefunden worden sind und die eine besondere Gruppe bilden, wobei die Tatsache, dass diese Sarkophage ursprünglich hellenistisch sind und auf hohen Unterbauten standen, aber erst in der römischen Kaiserzeit (hauptsächlich im 3. Jh. n. Chr.), als sie als Kollektiv- bzw. Familiensärge benutzt wurden, mit Reliefs und Inschriften versehen worden sind, besonders hervorgehoben wird (Anm. 19-22). Eine Platte vom Museum von Rhodos wird als ein aus Paros importiertes Stück erkannt (Anm. 25-27).

Im 4. Abschnitt (S. 412 ff.) folgen allgemeine Betrachtungen über diese Sarkophage, die zwei grosse Gruppen bilden, von denen die eine in Byzantion, die andere auf Paros zu lokalisieren ist. In İstanbul sind diese Sarkophage hauptsächlich in der Umgebung von Çemberlitaş (Forum Constantini) und vom Bayezid-Platz (Forum Tauri) in Nekropolen gefunden worden, die an den grossen, von Byzantion nach Thrakien führenden Strassen, vor allem an der Via Egnatia lagen und die, wie die hier gefundenen Grabstelen und Keramikreste deutlich zeigen, von frühhellenistischer Zeit ab andauernd benutzt worden sind (Anm. 28). Dass diese ursprünglich schmucklosen oder nur mit Inschriften versehenen Sarkophage oder wenigstens ein Teil davon hellenistisch sind wird durch den Sarkophag Nr. IV aus Çemberlitaş bestätigt. Erst in der römischen Kaiserzeit, hauptsächlich im 3. Jh. n. Chr. wurden sie als Kollektivsärge wiederbenutzt und mit einzelnen Reliefs und Inschriften, die auf die Form des Sarkophages gar keine Rücksicht nehmen, versehen, hat doch N. Fıratlı in seiner vorher erwähnten Doktorarbeit feststellen können, dass hellenistische Grabstelen aus

denselben Nekropolen in römischer Zeit wieder verwendet worden sind (Anm. 29).

Diese Sarkophage, die in den Inschriften als σορός bezeichnet werden (nur bei IV wird dafür das Wort ἐνταφή gebraucht), sind aus prokonnesischem Marmor hergestellt. Ihre Länge schwankt zwischen 2 und 2,60 m, ihre Breite zwischen 0,82 und 1,45 m, ihre Höhe zwischen 0,67 und 1,25. Die Deckel in Satteldachform und mit vier Eckakroteren geschmückt, sind etwa 8-10 cm länger und breiter als der Sarkophagkasten; ihre Maximalhöhe schwankt zwischen 0,22 und 0,64 m. Der bisher bekannte grösste Sarkophag ist der eines gewissen Alexandros, Sohnes des Dion (Nr. V). Von dem kleinsten (Nr. XV) besitzen wir nur den Deckel, der zeigt, dass wir es hier mit einem Kindersarg oder mit einer Ostothek zutun haben.

Mehrere, in den obengenannten Nekropolen in situ gelassene Sarkophage hatten keinen Schmuck (Anm. 31). Andere haben nur Inschriften (Nr. III, IV, XIII, XIV); die meisten aber besitzen Inschriften, die in Zusammenhang mit figürlichen Darstellungen stehen. Nur der Sarkophag VI hat zwar auf der Vorderseite eine "tabula ansata", aber keine Inschrift. Die Reliefs befinden sich in rechteckigen oder manchmal mit Bogenabschluss versehenen Feldern, die verschieden tief und verschieden gross und planlos aneinander gereiht sind. Die Reliefs befinden sich an den Sarkophagen von İstanbul nur auf der einen Langseite, während sie an denen in Paros auch auf die Schmalseiten greifen (Anm. 32).- Einige İstanbuler Sarkophage besitzen nur ein Relieffeld (Nr. VII, VIII, X, XI), während auf anderen zwei (Nr. V, IX, XII), vier (Nr.I) oder gar fünf (Nr. II) solche Felder aneinander gereiht sind, beim letzteren jedoch so, dass das Segelschiff unter den zwei letzten Feldern steht. In Paros sind dagegen die Reliefs viel zahlreicher und viel dichter neben einander, manchmal sogar übereinander gestellt, wodurch sich diese dem Sarkophag aus Tekirdağ nähern. Auf Paros werden die Reliefs zuweilen wie die Grabstelen mit einem architektonischen Rahmen versehen, was in İstanbul nicht der Fall ist. Nur auf dem Sarkophag II ist die Totenmahlszene nachträglich in eine tabula ansata gesetzt, die genau in der Mitte steht und ursprünglich wohl für eine Inschrift bestimmt war. Die den Grabstelen entnommenen Motive sind thematisch sehr be-

schränkt. Am häufigsten wird das "Totenmahl" dargestellt (Nr. I, II, V, VIII, IX, X, XI, XVI): der auf der Kline liegende Mann streckt den Kranz, den er in seiner rechten Hand hält, einer ihm gegenüber sitzenden Frau entgegen, ein Motiv, das sich in derselben Form auch auf zahlreichen, aus Istanbul und Umgebung stammenden Grabstelen findet und das demnach als ein typisches Istanbuler Motiv aufzufassen ist (Anm 33). Auf der unfertigen Szene von V liegen zwei Gestalten, die ihre rechten Arme emporstrecken, auf der Kline. Auf XVI legt der liegende Mann seine rechte Hand auf die Schulter eines vor dem Bett stehenden jungen Mannes (Anm. 34). Es kommen auch folgende Motive vor: stehender, mit Chiton und Mantel bekleideter Mann, der in seiner linken Hand eine Schriftrolle hält (Nr. I, II, IX, XII, XVI), zwei Männer nebeneinander in derselben Tracht (II, VII), nach rechts galoppierender Reiter (Nr. II, XVI) (Anm. 35), stehende Frau, deren Mantel auch über den Kopf gezogen ist (Nr. I, XVI), Frau, die vor ihren Kostbarkeiten sitzt (V), Segelschiffe (Nr. II) (Anm. 12), zwei Hände nebeneinander (Nr. II, VIII, XI) (Anm. 38). In den Ecken stehen fast immer kleine männliche oder weibliche Figuren. Diese Reliefs, die sicherlich zu verschiedenen Zeiten auf die Sarkophag-Vorderseite eingearbeitet wurden, sind, wenn auch nicht immer von "erschreckender Rohheit", so doch meistens sehr unbeholfen und provinziell.

Die Inschriften, von denen schon oben die Rede war, haben einen ähnlichen Stil und sind meistens sehr unsorgfältig geschrieben, wovon die Inschriften von Nr. I uns eine Vorstellung geben. Auf Nr. IV und XIII befinden sich die Inschriften in einer "tabula ansata", auf XIV in einem einfachen vertieften Felde. Bei Sarkophagen, die mit Reliefs geschmückt sind, sind die Inschriften über, unter oder neben den Reliefs angebracht, zuweilen auch in einer tabula ansata (wie bei V). Bei XI nimmt die siebenzeilige Inschrift fast die ganze Sarkophag-Vorderseite in Anspruch, mit Ausnahme des in die Mitte gesetzten Relieffeldes. Diese Inschriften weichen manchmal auf demselben Sarkophag nach ihrem Schriftcharakter und ihren Buchstabenformen von einander ab (vgl. z. B. die Inschriften von Nr. I und II) und beweisen dadurch viel deutlicher als die igürlichen Darstellungen, dass sie zu verschiedenen Zeiten auf die als Kollektivfläche empfundenen Aussenseiten der Sarkophage gesetzt worden sind.

Auf den Inhalt dieser Inschriften kann, bevor sie nicht vollständig publiziert sind, nicht eingegangen werden. Es sei nur erwähnt, dass sie die Namen und Vatersnamen (manchmal auch die Vornamen und Grossvatersnamen) der auf den Reliefs dargestellten Personen, ihr Alter (manchmal wie bei II bis auf den Monat und den Tag) angeben. Zuweilen, bei Inschriften der Personen, die noch am Leben sind, werden die Ausdrücke ζῶν oder ζῆ gebraucht. Aus den Inschriften sind auch die Verwandtschaftsverhältnisse der Sarkophaginhaber festzustellen. So sind auf Sarkophag Nr. I die auf den Reliefs a und b , sowie c und d Dargestellten als Geschwister aufzufassen. Der Sarkophag des Alexandros (Nr. V) war sicherlich ein Familiengrab, desgleichen der Sarkophag Nr. XI, dessen Inhaber alle als "praenomen" Aurelius und Aurelia tragen und eine Geldstrafe von 2500 Denaren für diejenigen anordnen, die den Sarkophag öffnen und ihn also wiederverwenden (Anm. 39). Über die Berufe erfahren wir mit Ausnahme von Nr. IV (hellenistisch) nichts, wohl aber über die Phylen oder Hekatostyen, denen die Sarkophaginhaber angehören. So werden für Damas (Nr. I) Bathonea, für Peison und Rufus (Nr. II) Krateinea und Philoktorea angegeben.

Da einige Sarkophage unberührt auf uns gekommen sind, ist es möglich gewesen, eine Vorstellung von deren Inhalt zu gewinnen. Nur muss immer in Betracht gezogen werden, dass die meisten Särge auch in byzantinischer Zeit als Massengräber benutzt worden sind. Das beweist deutlich der Sarkophag Nr. VI, in dem 14 Beisetzungen und eine byzantinische Kupfermünze aus dem 11. Jh. zutage gekommen sind. Im Sarkophag V lagen unten drei Tote, die mit einer flachen Marmorplatte, die auf kubischen Postamenten ruhte, zugedeckt waren; in der oberen Abteilung konnten etwa 30 Beisetzungen festgestellt werden. Nur wenige Beigaben wurden gefunden: Glasflaschen mit langem Hals und konischem Bauch, z. T. mit Reliefs verzierte Tonlampen, dünne Ohr- und Fingerringe aus Gold und Bronze. Wichtig für die Datierung sind zwei Kupfermünzen, die im Sarkophag V geborgen werden konnten: eine Münze des Alexander Severus (222-235) und eine in Kalcheden geprägte Münze Gordianus III (237-243). Auch deuten die Personen, denen der Sarkophag XI angehört hat und die alle als Vornamen Aurelius und Aurelia tragen, an, dass der Sarg nicht sehr lange nach der

"Constitutio Antoniniana" (212 n. Chr.) wiederbenutzt worden ist (Anm. 40). So gehören denn die Istanbuler Sarkophage in die 1. Hälfte des 3. Jh. n. Chr.; nicht ausgeschlossen ist jedoch, dass ein Teil davon in die 2. Hälfte desselben Jahrhunderts zu datieren ist und dass einige vielleicht bis in das 2. Jh. hinaufreichen.

Was nun die Beziehungen zwischen den zwei Haupt gruppen, nämlich der parischen und der Istanbuler Gruppe betrifft, so kann gesagt werden, dass ohne die Möglichkeit gegenseitiger Beeinflussungen vollkommen auszuschalten, an beiden Orten ähnliche Umstände zur Herstellung ähnlicher Denkmalsgattungen geführt haben. An beiden Orten sind nämlich ausgedehnte Nekropole vorhanden gewesen, die von hellenistischer Zeit ab andauernd in Gebrauch waren und die grosse schmucklose Sarkophage enthalten haben. In einer späten Zeit (hauptsächlich im 3. Jh. n. Chr.), als die Sarkophage bereits geöffnet und ausgeplündert waren und im römischen Reich überall die Sitte aufkam, alte Monumente zu zerstören und deren Material wieder zu gebrauchen, wurden dann diese Särge wieder als Familien-häufiger jedoch als Massengräber benutzt.

So sind denn diese Sarkophage, deren Fundzahl in Istanbul dauernd zunimmt, m. E. geeignet, über das religiöse, soziale Leben und auch nicht minder über die Volkskunst von Byzantion in den Zeiten nach der grossen Katastrophe von 196 n. Chr. ein lebendiges Bild zu vermitteln.

ÂZERBAYCAN'IN TÜRKLEŞMESİ TARİHİNE UMUMİ BİR BAKIŞ

FARUK SÜMER

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi hakkında şimdiye kadar ancak Prof. Zeki Velidi Togan tarafından tetkikler yapılmıştır. Z. V. Togan, gerek *Âzerbaycan Yurt Bilgisi Dergisi*'nde [1] çıkan *Âzerbaycan'ın etnoğrafyasına dair* makaleler serisinde, gerek *İslâm Ansiklopedisin*'deki *Âzerbaycan* maddesinde [2] ve en son olarak ta, *Umumî Türk tarihi'ne giriş* adlı eserinde [3] bu konunun bir çok noktalarını aydınlatmış ve bilhassa Moğol devrinin bu ülkenin türkleşmesi tarihinde ne kadar mühim bir yeri olduğunu göstermiştir.

Bu yazımızda Âzerbaycan'daki türk yerleşmesinin ne gibi safhalar geçirdiğini ve bu safhaların belli başlı ne gibi vasıfları haiz olduklarını izaha çalışacağız.

Âzerbaycan'ın türkleşmesi tarihi, başlıca üç mühim devirde tetkik edilebilir:

1— Selçuklu devri.

2— Moğol devri.

3— Moğol devrinden sonraki devir ki, bu sonuncusu Karakoyunlular, Ak -koyunlular ve Safevîler'in tarihini içine alır.

Birinci devir, Âzerbaycan'da türkleşmenin başlaması safhasıdır. İkinci devir, inkişafı, üçüncü devir de tamamlanması safhasını teşkil eder.

I. SELÇUKLU DEVRİ

Bilindiği üzere, Oğuz yahut diğer adları ile Türkmenler, Selçuklu İmparatorluğu'nun kurucuları olarak, *Mâverâün-nehir*'den hareketle *Akdeniz* kıyılarına kadar gitmişler ve geniş imparatorluğun muhtelif yerlerine dağılmışlardı. Bu arada onlardan ehemmiyetli kollar da Âzerbayca'na gelip bu ülke'de yurt tutmuşlardır.

[1] İstanbul, 1933, sayı 14, 15, 18.

[2] cild I, s. 100 ve devamı.

[3] İstanbul, 1946, s. 189-192, 238-243.

Selçuklu İmparatorluğu'nun, Melikşah'ın ölümünden sonra, her birinin başında hânedan âzasından birinin bulunduğu muhtelif devletlere bölünmesi üzerine, Âzerbaycan, Irak Selçuklu devleti eyâletlerinden birisi olmuştur. Irak Selçuklu devletinin de, ötekiler gibi, askerî bakımdan imparatorluğun kurucuları Türkmenler'den daha çok, diğer Türk kavimlerine mensup *memlûkler*'e dayandığı ve bu devletin emîrlerinden çoğunun onlardan olduğu da bir gerçektir. Bununla beraber, "*Irak Selçuklu devleti tarihinde Türkmenler*" adlı hazırlamakta olduğumuz bir makalede de etraflıca anlatıldığı üzere, fâtih Türkmenler, büsbütün kılıçlarını çıkarmağa mecbur olarak koyun sürülerinin yanına dönmemişlerdir. Türkmenler, diğer Selçuklu devletlerinde de olduğu gibi, bu devletde de, Türk memlûklerinin yanında yine mühim bir askerî unsur olarak kalmışlardır. Onlardan da, devletin, en yüksek mevkilerine yükselmiş ve hattâ devletin siyaseti üzerinde müessir olmuş büyük emîrler çıkmıştır ki, bunlardan birisi Has Beg adıyla tanınmış olan Beg Arslan'dı. Âzerbaycan'daki Oğuz beylerinden birinin oğlu olan Has Beg'in en yakın arkadaşları arasında Hûzistan hâkimi Avşar beyi Şumla da vardı. Yine onun *atabeyliği* veya *beylerbeyliği* zamanında başlıca emîrler arasında görülen Kaymaz oğlu İl-Kavşut'da Türkmen idi. İl-Kavşut, kendisinin de başlıca fâillerinden birisi olduğu, Has Beg'in öldürülmesinden sonra Sultan Mahmud oğlu Muhammed'in en büyük emîrlerinden birisi olmuş, kendisi, kardeşi ve oğulları uzun bir müddet *Zencan*'ı ellerinde tutmuşlardır. Bu Türkmen emîrlerine daha birçokları ilâve edilebilir [4]. Biz sadece misal vermiş olmak için bunları zikrettik.

Selçuklular devrinde, Türkmenler, bilhassa *kuzey Âzerbaycan*'da *Erran* ve *Muğan* denilen bölgelerde, güney Âzerbaycan'da da *Urmiye* gölünün batısında kalan yerlerde ve *İran Kürdistanı* ile *Şehr-i zor* havalisinde yaşıyorlardı. Güney Âzerbaycan'ın *Tebriz*, *Merağa*, *Erdebil*, *Halhal* vilâyetleriyle *Cibal* yahut *Irak-ı Acem* bölgesinde Türkmen unsuru azdı. Bu sebeple türkleşme, güney Âzerbaycan'da ve kısmen *Kazvin*, *Hemedan* gibi mıntakalarda kuzey Âzerbaycan'a nazaran daha geç ve hattâ daha az kuvvetli olmuştur. Adı geçen yerler Selçuklu devrinde umumiyetle *memlûk* ve *memlûk oğlu* emirlere ıkta edilmekte idi.

[4] Bütün bu Türkmen beyleri hakkında, yukarıda hazırlamakta olduğunu söylediğimiz yazıda geniş bilgi verilmiştir.

Bu yerlerde, yukarıda da işaret edildiği gibi, yalnız İl- Kavşut ve oğulları Zencan'a hâkim olmuşlardır.

Türkmenlerin Erran'da güney Âzerbaycan'a nazaran çok daha kalabalık bir halde bulunmaları, bu bölgenin onların kendi hayat tarzlarına daha müsait bir yer oluşundan çok fazla buranın bir *uç vilâyeti* olmasiyle ilgilidir. Bilindiği üzere Türkiye Selçukluları devletinin uç bölgesinde de Türkmenler pek kalabalık bir halde yaşıyorlardı, ve "Uç Türkmeni" adiyle de ünleri her tarafa yayılmıştı.

Erran'daki Türkmenler'in başlarında bulunan boybeyilerinden bazılarının ikta sahibi oldukları görülüyor. Bunlar ilk önce Erran'a tâyin edilmiş olan Selçuklu meliklerine, sonra da büyük emîrlere bağlı kalmışlardır; Gürcüler'e karşı yapılan seferlere katılırlar ve bu bölgenin onlara karşı korunmasında pek mühim bir hizmet ifa ederlerdi. Moğollar'ın gelişi arefesinde bu bölgedeki Türkmenler'in sayısı pek fazla artmış ve burası daha o zaman bir Türk ülkesi haline gelmiştir. Bu Türkmenler, Gürcü şehirlerinden *Ahalkelek*'e *Akşehir* adını vermişlerdi. Dikkate şayandır ki, böyle bir vâkıa da yine ayni zamanda Türkiye'nin Bizans ucunda olmuş ve buradaki Türkmenler de Bizans'ın *Filadelfiya* şehrine *Alaşehir* demişlerdir.

İran Kürdistan'ı ve ona kuzeyde, batıda ve güneyde bitişik yerler, ilk önce Salurlar'ın, sonra da Yıvalar'ın hâkimiyetinde kalmıştır. *Huzistan* ise XII. yüzyılın ortalarından itibaren Avşarların eline geçmişti. *Fars*'da da hemen ayni zamanlarda Salgurlular ortaya çıkmışlardır.

Araştırmalarımıza göre, bugünkü *Sâve*'nin güney taraflarında yaşayan Halaçlar'a dair en eski bilgi, XIV. yüzyılın ikinci yarısına aittir. Mezkûr asırda da bugünkü yurtlarında yaşayan Halaçlar'ın, Celâyirli ve Muzafferliler tarihinde rol oynamış bazı emîrlerini tanıyoruz [5]. XII. yüzyılın sonlarında cereyan eden

[5] 775(1373/1374) yılında, bu gün de olduğu gibi, *Sâve* bölgesinde yaşıyan Halaçlar'ın başbuğu Emîr Yakub Şah idi. Emîr Yakub Şah, etraftaki diğer bir çok emirler gibi, adı geçen yılda *İsfahan*'a gelen Muzafferliler'den meşhur Şah Şuca'ya arz-ı tebaiyet etmiştir. (Hâfız-ı Ebrû, Zubdet ut-tevârih, Fatih ktp., nr. 4371, yp. 158a). Diğer bir Halaç beyi de, Celayir hükümdarı Sultan Hüseyin'in meşhur beylerbeyisi Âdil Aka'nın dayısının oğlu olan Emîr Ahmed idi. Emîr Ahmed, mâhir bir kumandan olarak tanınmıştı ve kendi birliğinin *(koşun)* sancağı'nın rengi de *kırmızı* idi (H. Ebrû, *Zeyl-i câmiut-tevâ-*

hâdiseler arasında Sâve'nin yirmi dört kilometre güneyinde bulunan Âbe (Âve) şehrinin şahnesi olarak bir Halecî'den bahsolunuyor ki, buna ilk defa Z. V. Togan dikkat etmiştir. [6]

Halecî Kuşta adlı bu şahneden yalnız Râvendî bahseder:

قتلغ ایناج وسران امرای عراق جریده بحستند بدر شهر آبه خلجی قشطه نام شخنه بوذ با دو سه کرد بذیشان باز خوردند[7]

Fakat, yine bu cümleden anlaşılıyor ki, bu şahnenin maiyeti Kürd olup, bu Halecî, diğer bir kaynakta da teyid edildiğine göre [8], bu zamanda *Irak-ı Acem*'de fütuhatta bulunan halîfenin veziri İbn ul-Kassab'ın şahnesi idi. Bu kayıtlara binaen bu şahsın bir Halaç Türk'ü olduğu katî olarak söylenemiyor.

Selçuklu devrine ait pek az yer adı tesbit edilebiliyor. Bunda kaynakların kifayetsizliği de bir âmil olabilir. Bu bir kaç tane olan yer adından en mühimmi, adını son zamanlara kadar muhafaza eden *Alıncak* kal'asıdır ki, *Nahçıvan* civarında olup, adı, *Alınca* şeklinde son Irak Selçuklu sultanı III. Tuğrul zamanındaki hâdiseler sırasında geçmektedir ve galiba bundan da ilk önce Prof. F. Köprülü bahsetmiştir [9].

Irak Selçukluları'na ait tarihleri okuyan tetkikçilerin, *Karabeli* şeklinde bir yer adı dikkatlerini çekmiştir. Çünkü *farsça* ve diğer dillere ait pek çok yer adları arasında bunun türkçe olduğu ilk bakışta göze çarpıyordu. Gerçekten daima bu adla beraber zikredilen *derbent* kelimesi, onun okunuş ve mânasında pek şüphe bırakmıyordu. Böylece *Karabeli*, *Bağdad*'tan *Merağa* giden ana yolda, Dinever ile Merağa arasında sarp yerlerde bulunan bir geçidin türkçe adı idi [10] Nitekim XIV. yüzyılda Türkiye'de de *Divriği*

rih-i Reşîdi, Tahran, 1317 h. ş, s. 207-208). Ebu Bekr-i Tahranî'nin bir kaydından, XV. yüzyılın ikinci yarısının başlarında Fars'da da Halaçlar'ın yaşadığı anlaşılıyor (Diyâr-i Bekriyye, yp. 108 b).

Sâve Halaçları'nın bugünkü durumları ve bu Türk teşekkülünün diğer yerlerdeki hayat ve faaliyeti hakkında, Köprülü, *Halaç* maddesi, İ. A, V, s. 109 ve devamı.

[6] *Âzerbaycan etnografyasına dâir*, Âzerbaycan Yurt Bilgisi, sayı 15, s. 104.

[7] *Rahat us -sudur*, neşreden M. Ikbal, (GMNS), 1921, s. 378.

[8] İbn ul -Esîr, el-Kâmil, Mısır, 1301, XII, s. 52.

[9] Alıncak maddesi, İslâm Ansiklopedisi, I, s. 302-304.

[10] Meşhur Selçuklu tarihçisi İmad ud-din İsfahanî, eserinin bir iki yerinde bu دربند القرابلی den bahseder (Bundarî, *Zubdat un nusra*, Mısır 1318,

havalisinde bir *Karabel* vardı ki, Sıvas-Kayseri hükümdarı Kadı Burhanuddin, Akkoyunlu beyi Kara-Yülük tarafından burada öldürülmüştür [11]. Bu Karabeli yanındaki derbent kelimesinin bulunuşuna gelince, müelliflerin türkçe bilmemelerinden dolayı bunu tabiî görebilirdik. Fakat bu ismi başka bir şekilde izah etmek daha makul olacaktır ki, Z. V. Togan da buna işaret etmiştir.

Bilindiği üzere, Selçuklular'ın geldiği sırada *Şehr-i zor*, *Kirmanşah* ve *Dakuka* havalileriyle bunlara civar yerler Kürd Annâz oğulları'nın ellerinde idi. 495 (1101) yılında bu beyliğin henüz zaptedilmemiş topraklarından mühim bir kısmı, çağdaşları olan birçok Türkmen beyleri gibi, kendi hesabına faaliyette bulunan bir Salur beyi tarafından zaptedildi. Bu Salur beyinin adı da ayni kelimeyle gösteriliyor [12]. Kelime bir geçit adı olarak çok daha sonraki hâdiseler münasebetiyle zikrediliyor. Bu mülâhazaya binaen bu geçit, bu Salur beyinin adını veya lâkabını taşımaktadır. Bu sebeple onu türkçe bir coğrafya deyimi gibi değil, bir kişi adı veya belki de bir lâkab olarak okumak gerekmektedir. Bu geçidin bulunduğu bölgede yine adını şahıslardan almış diğer bazı geçitler de vardır : *Derbend-i Zengi*, *Derbend-i Tâc Hâtun* [13]. Fakat Selçuklular'dan sonra bizim geçidin adından hiç bahsedilmemektedir. Bu husus şüphesiz onun yeni bir ad almış olmasından ileri gelmiştir.

XIII. yüzyılın ilk yarısının ortalarında, yukarıda da işaret edildiği gibi, bilhassa Erran'daki Türk nüfusu pek fazlalaşmıştı. Nüfusun ekserisini teşkil eden Türkmenler'in yanında Celâl ud-din Harizmşah ile birlikte gelmiş Kañlı Türkleri de vardı. Bunlar ile kavmî akrabalığı olan Kıpçaklar da *Demirkapı* yoluyle Selçuklular zamanında Âzerbaycan'da görünüyorlardı. Fakat onların gayesi

s. 181, 221, türkçe tercümesi Kıvamuddin Burslan, *İrak ve Horasan Selçukluları tarihi*, Türk Tarih Kurumu, 1948, Istanbul, s. 182, 221. İndeks'de -s. 283- ikincisi yanlış olarak ayrı bir yer adı ve *Karalüleli* şeklinde gösterilmiştir) ; İmadûd din'den naklen, *Ahbar ud - devlet is Selçukiyye* (nşr. M. ikbal, Lahur, 1933, s. 115, 142) ve Ravendi'de (Zahîr-i Nişaburî'den naklen, s. 233, 283), bu geçit'den aynı imlâ ile bahsederler. İbn ul Esir'de (XII, s. 27) de yine bu kelime bir yöre'nin adı olarak zikredilir.

[11] Ebubekr-i Tahranî, *Diyâr-i Bekriyye*, yp. 16a.

[12] İbn ul Esîr, X, s. 144. Tafsilât, Irak Selçukluları devrinde Türkmenler adlı, hazırlamakta olduğumuz makaledir.

[13] Hamdullah Müstevfî, Nuzhet ul-kulub, nşr. G. Le Strange, (GMS), Leyden, 1915, s. 107.

ırkdaşlarının yanında Erran'da yurt tutmak ve Selçuklu hizmetinde bulunmak değil, çok defa Gürcüler'in müttefikleri sıfatiyle Türk topraklarına akınlar yaparak ganimet elde etmekti. Kıpçaklar bir defa böyle bir maksat ile yani Erran'da yurt tutmak gayesiyle Moğol istilâsı sırasında (619-1223 yılında) kuzey Âzerbaycan'a gelmişlerse de[14], oradaki valinin dirayetsizliği yüzünden bu da mümkün olmamış ve Kıpçaklar perişan bir halde geri dönmüşlerdir. Son Selçuklu sultanı Tuğrul'un Atabey Kızılarslan'a karşı mücadelesinde yardımını gördüğü Kıpçak oğlu İzzuddin Hasan adlı bir emir vardı. Bu emîr Sultan Mes'ud devrindeki Şehr-i zor hâkimi Arslantaş oğlu Emîr Kıpçak'ın torunundan başkası değildir. Emîr Kıpçak ise taşıdığı adın aksine olarak Kıpçak değil bir Türkmendi[15] ve İzzuddin Hasan'ın askerleri de, bazı kaynaklarda ifade edildiği gibi[16], Türkmenler'den ibaret idi. Netice

[14] İbn ul Esîr, XII, s. 186-188.

[15] Prof. Z. V. Toğan, İzz ud din Hasan b. Kıfçak'ın, buradaki Kıfçak kelimesine bakarak, Kıpçaklar'dan bir bey olduğunu sanmış ve bilhassa buna dayanarak da Kıpçaklar'ın, Selçuklular zamanında, kalabalık bir halde, *Âzerbaycan*'da yaşadıklarını ileri sürmüştür (*Âzerbaycan maddesi*, İ.A.,II, s.102; *U. T.T. giriş*, s. 191). Halbuki son Irak Selçuklu sultanı Tuğrul'un kayın biraderi olan bu Emîr İzzuddîn Hasan, *Şehr-i zor* ve çevresinin hâkimi, Emîr Kıfçak'ın torunu idi. Babasına gelince onun da Yakub adını taşıdığını biliyoruz (İmad ud-din İsfahanî, *Kitab ul-feth-il Kussî*, nşr. Landberg, Leyden, 1888, s. 234-235; yine aynı müellifin *el-Bark uş- Şâmî* adlı eserinden naklen Ebu Şâme, *er-Ravzateyn*, Mısır, II, s. 138). Emir Kıfçak ise, adının aksine olarak, Kıfçaklar dan değil Arslantaş adındaki bir Türkmen'in oğlu idi:

فى هذه السنة ملك اتابك زنكى شهر زور و اعمالها وما يجاورها من الحصون وكانت بيد قبجاق بن ارسلان تاش التركانى وكان حكمه نافذا على قاصى التركمان ودانيهم وكلمته لاتخالف يرون طاعته فرضا فتحامى الملوك قصده ولم يتعرضوا لولايته . . . (İbn ul-Esîr, el Kâmil, XI, s. 34-35). Yine aynı müellif *Musul Atabegleri tarihi*nde de (R. H. O, deuxième partie, s. 102). bunu açıklıyor:

كانت قلعة شهر زور و اعمالها وما يجاورها من البلاد والجبال فى يد قفجاق بن ارسلان تاش التركانى . . . Kıfçak'ın ölümünden sonra, onun elinde bulunan yerler, kendi adıyle (*Vilâyet ül-Kıfçakiyye*) anılmıştı (Ebu Şâme, gösterilen yer). Kitab-ul'-İnbâ'da (Fatih, nr. 4189, 150a) Türkmen Kıfçak, Hille Emiri Dübeys'e karşı Abbasî halifesi Müsterşid'e yardım eden Türk beyleri arasında zikrediliyor :

فقدم عليه السعديه من واسط و زنكى بن اق سنقر من البصرة و طغان ارسلان من ديار بكر و بنى صلتق و بنى بوقه و قفجاق التركانى و اخوته و اجتمع ببغداد اثنا عشر الف فارس.

[16] Meselâ, Ahbar ud devlet -is Selçukiyye de (s. 178-179), şu cümle vardır:

وأما السلطان طغرل فانه مضى من اصفهان الى اذربايجان وانضم الى عزالدين حسن بن قفجاق وكثفت جموعهم وكان معهم خمسون الف من التركمان.. Yine orada, bunun gibi diğer bazı sözler de görülmektedir (179-180).

olarak kuzeyden *Demirkapı* yoluyle Selçuklu devrinde Âzerbaycan'a Kıpçak kitlelerinin gelerek yurt tuttuklarına dair kat'î bir bilgi elde edilemiyor.

Moğol istilâsı üzerine, Âzerbaycan'da bulunan Türkmen ve Harizmli Kañlılar *doğu Anadulu*'ya kaçmışlar ve istilânın oraya da gelmesi üzerine Suriye'ye gitmişlerdir. Moğollar'ın Hülâgü'den Ebu Said Han devrine kadar olan kuvvetli zamanlarında Âzerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair şahsen bir kayde rastgelemedik. Göçebe Türk illeri arasında cereyan eden mücadelelerde mağlub tarafın toptan yurdunu bırakarak başka bir tarafa gitmesi eskidenberi olagelen bir hâdisedir. Nitekim Moğollar İran'daki hâkimiyetlerinin ilk zamanlarında *Fars*'ı istilâ ve işgal etmedikleri için oralarda bir miktar Türkmen kalmıştı ve moğol devri kaynaklarında onlara işaret edilir[17]. Bununla beraber her türlü ihtimali düşünerek sayıca az bir Türkmen zümresinin Moğollar'ın tabiiyetini kabul ederek Âzerbaycan'da ve ona yakın sayıda diğer bir Türkmen zümresinin de doğu *Anadolu* ile *Elcezîre*'de kalmış olması mümkün görülebilir.

II. MOĞOL DEVRİ

Moğol devri ile ilgili başlıca kaynakları okuyanlar Selçuklu devrine ait eserlere karşılık bu kaynaklardaki *türkçe* yer adlarının çokluğuna hayret ederler. Bu yer adlarının mühim bir kısmı daha Abaka devrinden itibaren zikredilmektedir. Bunlardan bazıları Moğollar'dan önceki devre ait olabilir. Meselâ bugün *Ermenistan*'a dahil olan *Gökçegöl*'ün adına *Kökçe teñiz* şeklinde daha Abaka devrinde tesadüf edilmektedir[18]. Van gölü kuzeyindeki *Aladağ* ise Hülâgü zamanında malûmdu[19]. Fakat bunların Moğollar'dan önce var olduğuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Gerçi *Aladağ*

[17] Olcaytu zamanında *Fars* da bir Türkmen ulusu (haşem-i Türkmân) vardı (Abu'l Kasîm-ı Kâşânî, *Tarih-i Olcaytu*, Ayasofya ktp., nr. 3019, yp. 204a, 205b). Şebankâreî'de *Mecma ul-ensab*'ında (Süleymaniye, Yenicami ktp, nr. 909), Fars Türkmenleri'nden bahsediyor. *Tarih-i güzide*'nin sonundaki *Muzafferliler tarihi*'ne göre, Çobanlılar zamanında Fars'daki Türkmen askerinin emîri Celâlüddîn Tayyibşah idi (s. 637). Bir de yine Türkmen beylerinden Emîr Salgur Şah vardı ki, bu emîr, Şeref ud dîn Mahmud Şah İncu'nun oğlu Emîr Şeyh Ebu İshak'ın halasının oğlu idi (aynı eser, s. 662).

[18] Reşidüd dîn, *Câmi ut -tevârih*, nşr. K. Jahn, Prag, 1941, I, s. 30.

[19] Reşidüdîn, nşr. Quatremaire, Paris, 1836, s. 584.

adı işaret edildiği gibi, Hülâgü zamanında geçiyorsa da, Merağa güneyindeki *Zerîne rûd*'un moğolca isimleri olan *Cagatu* ve *Tagatu* adları da ayni ilhan devrinde zikrolunuyor [20]. Böylece Hülâgü ve bilhassa Abaka'dan itibaren görülen yer adlarının bir kısmı *türkçe* ve bir kısmı da *moğolcadır*. Hülâgü ve Abaka hanlardan itibaren türkçe ve moğolca yer adlarının yan yana bulunması, İran'a Moğol bayrağı altında gelenlerin *ırkî* menşeleri hakkında da bize bir güzel fikir veriyor. Buna göre fâtihlerin bir kısmı *moğolca*, bir kısmı da *türkçe* konuşmakta idi. Zaman daima türkçenin lehine çalışmış olmakla beraber iki dilin yan yana mevcut oluşu, Ebu Said Bahadır Han'a kadar devam etmiş olsa gerektir. Nitekim Olcaytu zamanında âlim bir şair bu ilhan'a her biri bir dilde yani *moğolca*, *türkçe*, *arabça* ve *farsça* yazılmış dört kasîde sunmuştu [21]. Türkçenin gittikçe ehemmiyet kazandığı şuradan da anlaşılıyor ki, Gazan Han devrinden itibaren *beg* unvanı, İran'da bugüne kadar muhafaza edilen imlâsiyle, *noyan* unvanının yanında yer almış ve *beylerbeyi* unvanı da kullanılmaya başlanmıştır. Irak Selçukluları'nda, Türkiye Selçukluları'nda olduğu gibi, *beylerbeyi* unvanının kullanıldığına dair şahsen bir kayda tesadüf edemedik. Bu sebeple bu unvanın İlhanlılar'a tâbileri olan Türkiye Selçukluları'ndan geçmiş olması mümkün olabilir. Müverrih Vassaf, Emîr Çoban'ı çok defa Çoban Beg olarak zikreder [22].

İran'a Moğol bayrağı altında gelen fâtihlerin tükçe konuşanlarını ırkî bakımdan önce iki kümeye ayırmak mümkündür: Öz Türkler ve Türkleşmiş Moğollar. Öz Türkler'in başında Uygurlar'ın geldiğine, diğer bir deyişle Uygurlar'ın Öz Türkler'in pek mühim bir kısmını teşkil ettiklerine ve onların İran'a yalnız sivil devlet memuru olarak az sayıda değil, çokluk gelmiş olduklarına dair delillerin mevcut olduğunu söyliyebiliriz.

Olcaytu Han'ın yirmi beş büyük emirine ait kendisinin tarihini yazmış olan Ebul Kasîm-i Kâşanî'nin eserinde bir liste vardır. Bu listede Uygur beyleri sayı itibariyle Moğol ve diğer Türk emîrlerinden daha fazla bulunuyor. Şöyle ki, bu listede adları geçen yirmibeş büyük beyden sekizi, listenin tetkikinden anlaşıldığına

[20] Aynı eser, s. 416; Jahn, I, s. 6, II, 28.
[21] *Tarih-i Olcaytu*, yp. 211a.
[22] Bombay, 1269, s. 284, 410, 411, 470, 619.

göre, Uygurdur [23]. Bu Uygur beylerinin başında Emîr Sevinç Aka'yı zikretmek gerektir. Veliahd Ebu Said'in atabeyi olan Sevinç, Ebu Said'in ilhan olması neticesinde en büyük emir olmuştur. Onun nikris'ten vefatı üzerinedir ki, Çoban Bey istediği gibi hareket etmek imkânını bulmuş ve bu arada hâmisiz kalan Müverrih Reşidüddin de öldürülmüştür. Sevinç, Reşidüddin'in hâmisi idi [24]. Sevinç'in kardeşi Öğrünç, en mühim Uygur tümeninin başında olarak Ebu Said ve sonra Arpa Han'ın başlıca emîrlerinden birisi olmuş ve bu sonuncunun tahtını ve hayatını kaybetmesinde Ali Pâdşah'dan sonra mühim bir rol oynamıştır.[25]

Diğer meşhur bir Uygur emîri de müverrihlerin müttefikan fazilet ve dirayetinden bahsederek öğdükleri, Esen Kutluğ'dur. Bu emîre dair verilen şecereden onun aynı zamanda pek asîl bir aileden geldiği anlaşılıyor [26]. Esen Kutluğ, Sevinç ile beraber Olcaytu'un yarlığlarında adı zikredilen beş emîr arasında bulunuyordu [27]. Onun 718 yılı Şaban ayında (Ekim-1318) ansızın ölümü, Ebu Said Bahadır Han'ı pek muztarib etmişti [28]. Mevkii oğlu Mahmud'a verilmiştir ki, nâşir ve tetkikçilerden birçokları bu baba oğlu çok defa birbirine karıştırmışlardır. Esen Kutluğ

[23] Tarih-i Olcaytu, yp. 139a

[24] Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s 78; Şebankâreî, (yp. 261b), Emir Çoban'dan bahsederken Sevinç'e de temas ediyor:

تا وقتی که سونج بقشی سرور قبائل اویغور بود وراه آتابکیٔ سلطان داشت در قید حیوة بود امیر جوبان اکرچه امیر الامرا بود درکار شروعی نمی پیوست

[25] اکرنج بقشی برادر امیر سونج مذکورکه امیری قدیم است برسالت پیش علی باشا فرستاد [Arpa han gönderiyor] ویرلیغ باستمالت نبشت وکفت برو واورا فارغ کن واستمالت ده اکرنج چون بدیار علی باشا رسید عظمت اورابی حد دید ونیز قضاء خدای جنین رفته بود اکرنج با علی باشا بیعتی کرد وکفت تو بامن بیاکه لشکر تو همه قبایل اویغور اند وبا تومانی که من دارم هم جنس اند وجون روز مصاف باشد همه از لشکر اربا جدا شویم این بیعت و عهد استوار کردند . پس اکرنج با لشکر تومان اویغور که در اهتمام او بود قرار نهاد که نصرت علی باشا کنند وامیر محمود بسر ایسن قتلغ که هم امیر تومان بود با لشکر خود همین قاعده نهاد (Şebankâreî, yp. 269 b)

[26] هفتم امیر معظم خسرو عادل معزالدین ایسن قوتلوق بسر زنکی بن سنتا بن طارم بن طغرلبك بن قلج بن سنقور بن کنجك بن طوسبوقا بن التان خان Olcayto devrine ait kaynağı sadece bu eser (Tarih-i olcaytu, yp. 139 a) olan H. Ebrü da که den sonra şu ibare ilave geliyor: از استخوان اویغور بود وامیری با رای و فرهنك و کفایت . . . (Murad Molla, ktp. 1441, yp. 334a). Esen Kutluğun atalarına ait adlardan bazılarının yanlış istinsah edilmiş olduğu görülüyor.

[27] و مدار ملك سلطان اولجایتو محمد بر پنج امیر بودکه نام ایشان در یرلیقها نوشتندی بذین تفصیل : جوبان ، بولاد ، حمین ، سونج ، ایسن قتلغ (Şebankâreî, yp. 257 b.)

[28] Hafız-ı Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 85.

ailesi gölge hanlar zamanında *Hemedan* ile *Kürdistan* bölgelerinin hâkimi idiler [29].

Gazan, Olcaytu, Ebu Said devri Uygur beylerine Moğol kağanlarının Horasan valisi meşhur Görgüz'ün torunları Uygurtay ve Gazan'ı [30], Bayıtmış adlı diğer bir Uygur beyi ile onun kardeşi Suncak'ı [31], nihayet Turumtaz ve kardeşleri Sünüktaz (?) ile Eretne'yi [32] ilâve etmek gerektir. Emir Turumtaz Olcaytu'nun, kardeşi Eretne ise Ebu Said'in büyük emîrlerinden idiler. Eretne bilindiği üzere, Ebu Said'in vefatından sonra Türkiyede bir beylik kurmuştur. Sayısı daha da artırılabilen şu misaller ile Olcaytu ve Ebu Said zamanlarına İlhanlar tarihinde Uygurlar'ın ve daha umumi bir deyişle Türkler'in yükselişi devri demek belki mümkün olabilir.

Yine bu devirde büyük emîr Baybuga oğlu Ali Kuşçu ile kardeşleri Bayıtmış ve İl-Basmış [33] ve diğer bazı emîrler'de Kıpçaklar'dan idiler.

Ebu Said zamanında Fars hâkimi olup bu hanın en itibarlı emîrlerinden birisi bulunan Şerefüddin Mahmudşah İncu da, müverrih Şebankâreî'ye göre [34], Türk idi. Hattâ ayni müverrih, Mahmudşah'ın, Çoban'ın öldürülmesinden sonra, Ebu Said'in ulus beyi yani beylerbeyisi olduğunu yazıyor [35].

İran'a gelen Moğollar arasında Reşidüddin, Uygur, Karluk, Türkmen, Kâşgar ve Küçeliler'den teşkil edilmiş bir tümenden bahseder. Fakat bu tümen daha Hülâgü zamanında dağıtılmıştı.

Gölge hanlar zamanında *Sâve*'ye bir müddet hâkim olan Şeyh Hasan Karluğ adlı bir emîrden bahsolunuyor [37]. Bu kayıt-

[29] Şebankâreî, yp. 275b.

[30] Reşidüddin, Berezin, s. 150; Tarih-i Olcaytu, yp. 159a.

[31] Tarih-i Olcaytu, yp. 157a.

[32] Aynı eser, yp., 139a, 200a.

[33] Aynı eser, yp. 139a.

[34] اورا برادری بود ازوی بزرك تر و اصل ایشان ترکست ، نام برادرش امیر مبارکشاه وقدیماً حکومت ایغجوی فارس داشتند . . . جون امیر جوبان نماند امیر الوص بوی مفوض شد و التمغای او در اطراف ممالك روان کشت (Şebankâreî, yp. 268 a

[35] Bundan önceki nota bak.

[36] ویك امیر تومان دیکر ملکشاه بود که لشکری از اویغور وقارلق وترکان وکاشغری وکوجای جمع کرده بودند وبوی داده جون وفات کرد . . . (Reşîdüdîn, Berezin, s. 58)

[37] امیر شیخ حسن قارلغ - مدتی شهر ساوه را ضبط کرد واز اطراف لشکر ها بدفع او بدنجا رفتند آخر الامر کاشتکان سلطان ولی مستخلص کردند

ların gösterdiği gibi Moğol bayrağı altında İran'a gelen Türkler arasında, pek fazla olmasa da, Karluklar da vardı. Reşidüddin'in bahsettiği bu karma Türk tümeninde yazıldığı üzere Türkmenler'in de adı geçiyor. Fakat bu Türkmenler'e dâir hiçbir bilgi yoktur. Acaba bunlar Karluk Türkmeni mi idiler? Değilse bu Türkmenler sayı itibariyle herhalde fazla olmamış olsalar gerektir.

Hanlar ve noyanlar idaresinde İran'a gelip türkçe konuşan kümeden bir kısmı da ırkî bakımdan Moğol menşeli olmalıdır. Bunlar da Kay, Yabaku, Çomul, Tatar, Basmil ve saire gibi Kâşgarlı Mahmud zamanında tükleşmek üzere bulunan teşekküller ile Karahitaylar'ın torunları olacaklardır. Bir de türkçe konuşan kümeye dahil olmak üzere, Moğol hanları, şehzadeleri ve noyanlarının nökerleri, köleleri, kabîlelerin *unagan-boğulları* yani tâbileri arasında da Türkler'in çoklukla var olduğu kabul edilebilir. İşte, böyle bir durumdan dolayı *türkçe* İlhanlılar arasında gittikçe ehemmiyet kazanmış, moğolca konuşan küme de sonra kendi dilini unutarak türkçe konuşmuş ve türkleşmiştir. Böylece Âzerbaycan'ın Moğol devrindeki türkleşmesi tarihi yanında bir de Moğollar'ın türkleşmesi hâdisesi olmuştur ki, bu hâdise birincisi üzerinde tabiî müsbet bir tesir yapmıştır.

Hülâgü hânedanı zamanında ki Türk ve Moğol yurt tutması ve yerleşmesinde, eskiden olduğu gibi, kuzey Âzerbaycan başta geliyor. Güney Âzerbaycan'ın bilhassa *Merağa*, *Hoy* ve *Urmiye* gölü havalisinde, *Irak'ı Acem*'de ise *Kazvin-Zencan* arasında kurulan *Sultaniye* şehri ile etrafında ve kısmen de *Rey* bölgesinde yurt tutma, yerleşme ve bunun neticesinde yer adları fazla olmuştur. Yer adları ile ilgili olarak belirtilmesi gereken mühim bir nokta, önce bir yerin *türkçe* ve *farsça* adlarının bir müddet yan yana yaşaması ve sonra farsça adın büsbütün bırakılması ve unutulup gitmesidir. Bu hâdiseye ait birçok misaller görülmektedir[38].

Mecma'ul ensab zeyli, yp. 285 b). Birde Ahmed Celayir'in emîrlerinden Pir Hüseyin Karluk vardı (H. Ebrû, s 236, metinde مارلق) ki, 785-788 (1383-1386) yılları arasındaki hâdiselerde adı geçiyor.

[38] Meselâ Kazvin civarındaki *Sumikan* (سومیقان) denilen yere *Ak Hoca* (Hamdullah Mustevfî, Nuzhet ul kulub, s. 173), Sultaniye ile Kazvin arasındaki *Kuhud* (قهود) köyü *Sayın kale* (aynı eser, s. 173), *Penc Enguşt dağı Beş parmak* (Aynı eser, 217), yine Sultaniye'ye tabi *Encrûd* (انجرود) kasabası *Suğurluk* (aynı eser, s. 64, metin de yanlış olarak, ستوریق yazılmıştır) adını almıştı. Merağa

Ebu Said Bahadır Han'ın ölümü, konumuz bakımından da bir dönüm noktasıdır. Artık, bu zamandan itibaren, fütuhat teşebbüsü bir daha değişmemek üzere İran'dan Türkiye'ye geçmiş ve bunun tabiî bir neticesi olarak ta göç hareketi aksi istikamette, yani Türkiye'den İran'a doğru vukubulmuştur. Gerçekten Ebu Said'ten sonra hükümdar olan Arpa han Diyarbekir valisi Ali Pâdşah tarafından öldürülmüş ve İran'da Gölge hanlar zamanı, yahut Beyler devri açılmıştır. Ali Pâdşah Moğol Uyratlar'dan olup ordusunun önemli kısmını da kabîlesi mensupları teşkil ediyordu. Şebankâreî'nin sözlerine göre, Ali Pâdşah'ın askerlerinin hepsi Uygurlar'dan idi[39]. Fakat müellifin bu iddiası, onun Uygur ile Uyrat adını birbirine karıştırmış olmasından neş'et edebilir. ve galiba da öyle olacaktır. Bu husus ne olursa olsun muhakkak olan bir şey varsa o da Ali Pâdşah ordusunun yine oldukça mühim bir kısmının türk olmasıdır[40]. Ali Pâdşah Arpa'ya isyan ederek, Uygur beylerinden Sevinç'in kardeşi Öğrünç ve Esen Kutluğ oğlu Mahmud'un yardımlariyle hâkimiyeti eline geçirmiştir. Bu suretle mühim bir Türk Moğol zümresi Diyarbekir ve Musul bölgelerinden Âzerbaycan'a gelmiştir. Fakat Ali Pâdşah'ın ikbal günleri çok sürmedi. Celayir Şeyh Hasan Bey, bazı kaynakların diliyle, Rumîler'in başında Ali Pâdşah'ı yenerek iktidarı eline aldı. Böylece Âzerbaycan'a Türkiye'den yeni bir kitle geldi.

cenubundaki *Zerîne rûd*'da moğolca *Cağatu*, bu ırmağın bir koluna da *Tağatu*, *Sefîd rûd*'a da, yine moğolca, *Hulan muran* - هولان موران - (Nuzhet ul kulub, s. 217), yani *Kızıl ırmak* denilmişti. Dikkate şayandır ki, bu Hulan muran, Celayirliler zamanında yerini aynı anlamda olan, türkçe *Kızıl- özen*'e bırakmıştı ki (H. Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 229), ırmağın bu türkçe adı zamanımıza kadar muhafaza olunmuştur. Moğolca bir yer adının zamanla aynı mânada ki türkçe yer adına çevrilmesi hâdisesine ait diğer bir misal de Reşidüddîn'in şu ibaresinde görülüyor:
وشهزاده یشموت در چهارم التنج آی هوکار ییل موافق سوم شوال سنه ثلث وستین وستمائه بر وفق فرمان بدفع نوقای بر نشست واز آب کر گذشت و نزدیك چغان موران که آرا آقسو میکویند (nşr. Jahn. I. s. 9)
Reşidüddin'in bu cümlesinden anlamak mümkündür ki, Kür ırmağına dökülen bu küçük *Aksu*, Abaka devrinde *Çağan muran* adını taşımakta olup, Reşid ud - dinin zamanında aynı anlamda olan türkçe adını almıştı. Yine Reşid ud -dîn, (Jahn, I, s. 21), Horasan'daki bir çaya Moğollar'ın *Karasu* dediklerini söylüyor ki, burada onun Moğol adını siyasi mânada kullandığı şüphesizdir.

[39] 25 nr. lı nota bak.

[40] مردمان او (یعنی علی پادشاه) ترکان و مغولان سخت دل بودند
(Şebankâreî, yp. 270 b).

Şeyh Hasan da karşısında pek yaman bir rakip buldu. Bu rakip, meşhur İlhanlı beylerbeyisi Çoban'ın torunu ve Timurtaş'ın oğlu Küçük Şeyh Hasan idi. Küçük Şeyh Hasan da Türkiye'den topladığı bir ordu ile Âzerbaycan'a yürüyerek buranın hâkimiyetini Celâyirli Şeyh Hasan'dan alıp onu Bağdad'a kapanmaya mecbur etmiş ve 18 yıl kadar süren Çobanlı hâkimiyetini kurmuştur.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın Anadolu'dan getirdiği ordunun mühim bir kısmının Türkmenler'den olduğu ve Çobanlılar'ın, faaliyetlerinde Türkiye Türkmenleri'nden faydalandıklarına dair bazı deliller vardır.

Çobanlı Şeyh Hasan'ın, babası yerine ortaya çıkardığı düzme Timürtaş, Karaçar adlı bir *Türkmen* idi[41]. Bu Şeyh Hasan'ın kardeşi ve halefi Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, Türkiye Türkmenleri'nden olup, Çoban Salar oğlu Hacı Mehdi'nin oğlu idi[42].

Çok yukarıda Hülâgü'den Ebu Said'e kadar Moğol devletinin kuvvetli zamanında Âzerbaycan'da Türkmenler'in mevcudiyetine dair bir kayıd elde edemediğimizi söylemiştik. Fakat Gölge han'lar yahut İlhanlı beyleri devrinde yukarıdaki bu mühim kayıttan başka, şüphesiz onunla ilgili olarak Muğan ve Erran'da Türkmenler'in yaşadığını da biliyoruz. Bu Türkmenler arasında davarlarının çokluğu ile *Çobanlı* kabîlesinin adı geçmektedir[43]. Bu kabîlenin Celayirliler zamanında *Erran*'da yaşadığını gördüğümüz gibi, Timur'a elçilikle giden İspanyol seyyahı Kılavijo da *Erzincan-Trabzon* arasındaki birçok kalelere sahip ayni adta bir kabîleden bahsediyor[44]. Bütün bu bilgilerden şöyle bir netice çıkarılabilir:

[41] H. Ebrû, s. 158.

[42] *Tarih-i Şeyh Uveys*, faksimile nşr. ve ingilizce tercüme, Van Loon, Lahey 1954, s. 174. Beycegiz, Melik Eşrefin 750 (1349) yılındaki İsfahan seferinde bulunmuş, sonra ondan ayrılarak Fars hâkimi Mahmut Şah İncu'nun oğlu Ebu Ishak'ın hizmetine girmişti. Ebu İshak, yiğit bir insan olan Beyceğiz'e ordusunun komutanlığını vermiştir. Fakat, Beyceğiz, Kirman hâkimi Muzaffer oğlu Mubârizuddin Muhammed'in karşısında başarı gösterememiş (753-1352) ve Mubârizuddin Muhammed'in oğlu Şah Şuca tarafından Kirman'da suya atılmak suretiyle öldürülmüştür (Tarih-i guzîde zeyli, s. 651-652, 658, 659); Tarih-i Şeyh Uveys, s. 176.

[43] H. Ebrû, s. 190, 245; Tarih-i Şeyh Uveys, s. 183; H. Ebrû Zubdet ut-tevârih, 377 b.

[44] Türkçe tercümesi, Ö. Riza Doğrul, *Kadis'den Semerkand'a seyahat*, İst., I. s. 87.

XIV. yüzyılın ortalarına doğru Türkiye'de *Erzincan* bölgesinde Çobanlı adlı bir kabîle yaşıyordu. Bu kabîle Küçük Şeyh Hasan'ın faaliyetine katılmış ve böylece mühim bir kısmı Âzerbaycan'a gelerek Erran'da yurt tutmuştur. Melik Eşref'in gözde emirlerinden Beyceğiz, bu kabîlenin beylerinden birisidir. Bununla beraber bu kabîlenin adını, Çobanlılar'ın hizmetinde bulunduğundan dolayı da almış olmasına ihtimal verilebilir.

Şebankâreî, Moğol-Suldus boyundan geldiğini, diğer kaynaklar ile pek iyi bildiğimiz İlhanlı beylerbeyisi Çoban Bey'in Türkmenler'den olduğunu işittiğini yazmaktadır [45]. Müverrih'in bu sözleri hiç olmazsa Çobanlı ailesinin Türkmenler ile siyasi münasebeti hakkında bir kıymeti haiz olabilir.

Celâyirliler zamanında yani XIV. yüzyılın ikinci yarısında Karakoyunlular, *Musul*'dan *Erzurum*'a kadar uzanan Moğol-Sutaylı ailesinin yurdunu ellerine geçirdikten sonra yine aynı zamanda Âzerbaycan'a girmeğe çalışıyorlardı; asrın sonlarına doğru Hoy, Nahçıvan ve Gökçe göl'ün güney taraflarına hâkim olmuşlar ve hattâ vakit vakit Tebriz'e bile girmişlerdir. Fakat Timur'un gelişi onların bu ülkeye hâkim olmak arzusunu biraz geciktirmiştir.

Gölge hanlar zamanı ile Celâyirliler devri, yukarıda da söylenildiği üzere, Âzerbaycan'ın türkleşmesinde müsbet bir âmil olmuştur. Bu devirlerde Türkiye'den Türkmenler de dahil olmak üzere, mühim Türk kitleleri Âzerbaycan'a gelerek burada yurt tutmuşlardır. Bununla ilgili olarak bu ülkede eski eserlerde adı geçmeyen yeni pek çok yer adları görülmektedir.

Osmanlı bey'i Orhan Bey 'in *Eskişehir*'ine mukabil, Çobanlı Eşref'in de Tebriz kuzeyinde, Aras kıyısında bir Eskişehir'i vardı[46]. Müteaddit *Karadere*'lerden en tanınmışı *Hoy* civarındaki Tebriz'e iki günlük mesafede olan *Karadere* idi [47]. Diğer bir *Karedere* Sultaniye-Erdebil yolu arasında [48], bir Karadere de doğu Anadolu'da idi. Fakat Türkler bütün derelere kara sıfatını vermemiş-

[45] استماع افتاده که نسب امیرجوبان از تراکمه بود وسالها در خیل امیر قتلغ شاه‌نویین که کفتیم در حرب کیلان بقتل آمد ، می آبود (yp. 261 b).

[46] H. Ebrû, s. 182.

[47] Şebankâreî, yp. 271; Tarih-i Şeyh Uveys, s. 162; H. Ebrû, s. 153; aynı müellif, Zubdet ut - tevârih. 307b, Karadere Safevî devrinde de tanınmış bir yer idi. (Hasan Rumlu, *Ahsen ut-tevârih*, Baroda, 1932, s. 199).

[48] H. Ebrû, Zubdet ut tevârih, yp. 306 a.

lerdi. Sultaniye bölgesinde onların bir de Güzel deresi vardı [49]. Tebriz'in cenub-doğusunda *Ucan* ile *Serav* arasında XIV. yüzyılın ortalarında *İva* adlı bir yer geçiyor ki [50], bu yer adı bizim *Yiva* boyu ile ilgili olabilir. *Karabağ* yalnız Erran'da değil bir de *Selmas* mıntakasında vardı [51]. Celâyirliler devrinde bir, *Vilâyet-i seksençift*'den bahsedilmektedir [52]. Bu mıntakanın yerini kat'î bir surette tâyin etmek mümkün olmamakla beraber, hâdiselerin anlatılmasından *Vilâyeti seksençift*'in *Sultaniye*'nin batısında olduğunu tahmin ediyoruz.

779 (1377-1378) yılında *Gökçe göl* cenubundaki *Sürmari* (Surbmari) hâla bu adı taşıyordu. Batı Anadolu'daki *Tripoli* nasıl *Torbalı* olmuş ise, [53] *Sürmari* de çok az bir zaman sonra *Sürmeli* olmuştu. Timur müverrihleri, Türkmenler'in elinde bulunan bu kaleyi daha ziyade bu türkçe ismiyle yazmışlardır [54]. Doğu türkmenleri'nin hayatında pek mühim bir mevki! olan bu *Sürmeli* yahut *Sürmeli çukur*, Osmanlılar'ın gelişine ait hâtıralara da girmiştir.

III. MOĞOLLAR'DAN SONRAKİ DEVİR
(İkinci Türkmen devri).

Bu devir de başlıca üç safhaya ayrılır.

1— KARAKOYUNLULAR:

XIV. yüzyılın ortalarında doğu *Türkiye'de Erzurum-Musul* arasında siyasi faaliyete geçmiş olan Karakoyunlular, Doğu Türkmenleri'nin mühim bir kısmını etraflarına toplayarak XV. yüzyılın başlarında Âzerbaycan ve Irak-ı Arab-ı, daha sonraları da İran'ın Irak-ı Acem ve Fars eyâletlerini ellerine geçirib büyük bir im-

[49] Aynı eser, yp. 372a.

[50] Tarih-i Şeyh Uveys, s. 178.

[51] H. Ebrû, Zubdet ut - tevârih, yp. 468a.

[52] H. Ebrû, s. 205.

[53] Bu, P. Wittek'in güzel bir izahıdır.

[54] Hamdullah Mustevfî (Nuzhet ul - kulub, s. 89). *Surmari*; H. Ebrû (Z.C.T. Reşîdî, s. 203) da 778 (1376 1377) yılı hâdiseleri arasında bu şekilde geçiyor. Timur'un müverrihlerinde bu yer adı artık umumiyetle *Sürmeli* olmuştur. (H. Ebrû, Zubadat ut - tevarih, yp. 215; Şeref ud - din Ali Yezdî, Zafernâme, Kalkutta, 1886, I, s. 399).

Fakat bunların asıl kaynağı olan Nizam-i Şamî'nin *Zafernâmesi*'nde (nşr. Felix Tauer, Prag 1937 s. 99) eskisi gibi Sürmari dir.

paratorluk kurmuşlardır. Bu mühim hâdise üzerine Türkiye'nin doğu bölgelerindeki Türkmen aşîretlerinden bir çokları Âzerbaycan'a gelmişlerdir. Bunlar arasında *Maraş* bölgesindeki Ağaçeriler'den de ehemmiyetli bir kol vardı ki, bunların torunları adlarını muhafaza ederek bugün de İran'da yaşamaktadırlar [55]. Karakoyunlular tarafından vücuda getirilen elli bin evlik Kara Ulus, ilk önce Irak-ı Arab'ta yaşıyordu. Cihanşah zamanında bu ulusun mühim bir kısmı Âzerbaycan'a göçürüldü ki, şimdi onlara ait yer adları hâtıraları vardır. Karakoyunlu adı altında Doğu Türkmenleri'nin Âzerbaycan'a hâkim olarak orada yurt tutmaları bu ülkedeki diğer Türkler'e hiçbir zarar vermemiş, bilâkis Karakoyunlu devletinin kurulma ve inkişafında bunlar da mühim bir rol oynamışlardır. Bu sebeple Âzerbaycan'daki Türkmen olmayan Türk kabîleleri de yurtlarını ve varlıklarını muhafaza etmişlerdir.

2 — AKKOYUNLULAR:

Karakoyunlular altmış yıllık bir hâkimiyetten sonra yerlerini Akkoyunlular'a bıraktılar. Akkoyunlular daha kalabalık bir kitle halinde Âzerbaycan'a geldiler. Bu hâdiseler yüzünden türkleşme hareketi Âzerbaycan'ın sınırlarını aşmış, Irak-ı Acem'e de yayılmıştı. Esasen bu ikinci bölgede de eskidenberi yurt tutma ve yerleşme sahaları vardı [56]. Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan

[55] Mes'ud Keyhan, *Tarih-i coğrafya-i mufassal-i İran*, Tahran 1311, II, s. 88. Ağaçeriler'e dâir ayrıca bir yazı hazırlamaktayız.

[56] Moğol devrinde Horasan'da görülen türkçe yer adlarına makalede yer verilmemiştir.

Burada ancak, misâl olmak üzere, aynı devirde *Irak-ı Acem*'de ki bir kaç yer adından bahsedilecektir. Celayirliler zamanında Rey civarında *Sarıkamış* denilen meşhur bir kışlak (H. Ebrû, Z.C.T. Reşidî, s. 235, 256) vardı. Adını zamanımıza kadar muhafaza etmiş olan Sovuk (*Savuc*) *bulak*'da Rey'in batısında bulunuyordu. Yine Rey'in hemen cenubundaki Varamin'de *Aydın* adlı bir kale vardı (H. Ebrû, Z.C.T. Reşîdî, s. 216). Timurlular devrinde isfahan civarında Akız *bulak* (اقيز بلاق =Ağız Pınarı?) şeklinde bir yer adı görülmektedir (H. Ebrû, Zubdet uttevârih, yp. 381 b). Yine Rey havalısinde *Çal gölü* (جال كولى) ve *Koç* adlı bir köy (Nuzhet ul - kulub, s. 54), mevcut idi.

Hemedan bölgesinde yine Moğol devrinde bir çok yer adları görülmektedir. Meselâ, Hemedan civarında, *Ak âbâd* (Nuzhet ul-kulub, s. 72) ve *Ak dağ* (H. Ebrû, s. 162), Saru Kurgan, *Beş parmak*. Hoy havalisindeki Ala kilise ile Kara kilise adlı yer adları da Celayirliler zamanında görülmektedir. Moğollar devrinde en fazla türkçe yer adları, bugün de olduğu gibi, Erran da idi.

Bey'in sarayına gelen bir Venedik elçisi, *Sâve-Sultaniye* yolunda *Avşar* adlı bir kasabadan bahseder [57].

3— SAFEVÎLER:

Türkiye'den Âzerbaycan'a Akkoyunlular'dan sonra üçüncü ve hepsinden daha mühim bir göç hareketi olmuştur. Bu hâdise Şah İsmail'in zuhuru ve Safevî devletinin kurulmasiyle ilgili idi. Tam 1500 yılında saklandığı *Gîlân*'dan *Türkiye*'deki müridlerinin ısrarlı davetleri üzerine *Erzincan*'daki *Sarukaya* mevkiine gelen Şah İsmail, burada Kırzılbaş göçebe ve köylü Türkiyeli Türkler'in mühim bir kısmını etrafına toplayarak Âzerbaycan'a dönmüş ve Akkoyunlu beylerini ağır mağlubiyetlere uğratarak Safevî devletini kurmuştur. Çok yukarıda söylendiği gibi İlhan Ebu Said'in ölümünden sonra başta Âzerbaycan olmak üzere İran'ın mühim bir kısmının mukadderatına Türkiye'den gelen zümreler hâkim olmuşlardı ki, bu Kızılbaş hareketiyle bunların sayısı beş veya altıyı bulmuştu. Şimdi elimizde bulunan kuvvetli delillere dayanarak kat'î bir şekilde söyleyebiliriz ki Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den başlayan göç hareketi bundan öncekiler ile kıyaslanamıyacak derecede kuvvetli ve devamlı olmuştur. Bu hususta burada tafsilâta girişecek değiliz. Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî devletinin kurulması neticesinde Türkiye'den İran'a vukubulan göçleri, -tafsilâta girmiyerek- bu göçlerin bilhassa doğu Türkiye bölgelerindeki Türk nüfusunun acınacak bir surette zayıflamasında en mühim bir âmil olduğunu meydana koymak için, ayrıca bir makalede bahis konusu etmiştik [58]. Bu hususta tafsilât ise, Safevî devletinin kurulmasında en mühim rolü Türkiyeli Kızılbaş Türkler'in oynamış olduğunu ve bu devletin de daha ziyade onlara dayandığını göstermek ve Safevî devletinin kurulmasının İran'da hâkimiyetin bir Türk ilinden diğerine geçmesi vâkıasından başka bir şey olmadığını ispat eylemek gayesiyle hazırlıyacağımız bir eserde bulunacaktır. Yalnız bu hususta bir fikir vermek için Safevî devletinin kuruluşu ile ilgili olarak sadece *Antalya* ve civarı halkından on beş bin atlının çoluk ve çocuklariyle beraber İran'a gitmiş olduklarını söyliyelim. Bunlar orada Tekelü adiyle mühim bir rol oynamışlardır.

[57] *A Narrative of İtalian travels in Persia* ....., Hakluyt Society, London, 1873. s. 82.

[58] XV. Asırdan itibaren Anadolu'dan İran'a vuku bulan göçler, Türk Yurdu, Sayı 1 (234), 1954, s. 36- 42.

Sadece göçebe Türkler'in değil köylü Türkler'in de kalabalık kümeler halinde katıldığı ve Türkiye'nin doğu bölgesindeki Türk nüfusunun- bölgenin birçok mıntakalarında azınlığa düşecek bir şekilde- zayıflamasında en mühim âmil olan bu sonuncu göç hareketi, buna karşılık Âzerbaycan'daki türkleşme faaliyetinin kat'î bir netice almasını temin etmiştir. Bundan dolayı XVII. yüzyılda İran'ı ziyaret eden Avrupalı bir seyyah, bizim bildiğimize göre ilk defa olarak, *türkçenin Kazvin* yakınındaki *Ebher*'e kadar bütün *batı İran*'da hâkim bir dil olduğunu söylemiş ve şahların *İsfahan*'daki sarayında da *farsça*'dan çok *türkçe*'nin konuşulduğunu işitmiştir [59]. Aynı asırda Âzerbaycan'a giderken belki farsçadaki bilgisini de ilerletmeyi

[59] Burada Avrupalı seyyah Chardin'in bu mesele ile ilgili sözlerini aynen kaydediyoruz:

A Ebher, on commence à n'entendre plus parler que persan dans les villes et à la campagne. Avant que d'arriver là, le langage vulgaire est le turquesque, non pas tout-à-fait comme on le parle en Turquie, mais assez peu différent (*Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, Paris, 1811, II, s. 385-386).

"*Ebher'den itibaren, şehirlerde ve kırda artık yalnız farsça'nın konuşulduğu işitilmeye başlanır. Buraya kadar, halk dili türkçe olup bu dil tamamile Türkiye'deki konuşulan gibi değil de ondan oldukça az farklıdır.*"

"Le Turquesque est la lanque des armées et de la cour; on n'y parle que turc, tant parmi les femmes que parmi les hommes, sur-tout dans les sérails des grands; ce qui vient de ce que la cour est originaire du pays de cette langue, descendant des Turcomans, dont le turquesque est la lange naturelle" (IV, s. 238).

"*Türkçe orduların ve sarayın dilidir. Burada bilhassa büyüklerin konaklarında gerek kadınlar, gerek erkekler arasında yalnız türkçe konuşulur. Bu husus, hânedanın bu dilin konuşulduğu ülkeden çıkması ve ana dili türkçe olan Türkmenler'den neş'et etmesi ile ilgilidir*".

Chardin, İran'da üç dilden farsça'nın *lâtif*, arabçanın *fasih* ve türkçenin de *sahih* (sévère) olarak vasıflandığına işaret ettikten sonra, farsça'nın türkçe'ye *şiir* ve *âşıkâne* sözler (la fleurette) ve türkçe'nin de farsçaya *kumandanlık* ve *savaşa* ait kelimeler verdiğini kaydediyor (IV, s. 240).

Yine aynı seyyah, bu mesele ile ilgili olarak şu müşahedelerini de yazıyor:

"J'ai observé dans mon premièr volume, qu'on parle plus le turc que le persan, dans le royaume de Perse, depuis les frontières occidentales et méridionales jusque bien avant dans la Parthide, et persan dans le reste de l'Empire. J'observerai encore ici, que de même qu'on parle vulgairement le turquesque à la cour de Perse, on parle de même et plus communément le persan à la cour du grand-Mogol et des autres rois Mahométans des Indes, dont la raison est que les grands de Perse étant originaires des peuples belliqueux du Turquestan, qui est la Petite-Tartarie" (IV, s. 241).

düşünmüş olan Evliya Çelebi, buradan mükemmel surette *Âzerî türkçesi*'ni öğrenerek geri dönmüştür [60].

Bazı Avrupalı müellifler, Safevîler'in hükûmet merkezlerini *Tebriz*'den *İsfahan*'a nakletmelerinin Âzerbaycan'ın türkleşmesinde mühim bir âmil olduğunu iddia etmişlerdir ki, bilâkis hâdise tamamen tersine olmuştur. Her şeyden önce yukarıdaki Avrupalı seyyahın sözlerinin de ispat ettiği gibi, şahların İsfahan'daki saraylarında hâkim dil türkçe idi. Şah Abbas diğer bir Avrupalı seyyah ile türkçe konuşuyor ve cereyan eden konuşmaları türkçe bilmeyen vezirine tercüme ediyordu [61]. Demek ki şahların İsfahan gibi koyu bir Fars şehrindeki saraylarında bile türkçe hâkimdi. Böyle olmasa dahi hânedan ve onun sarayındakiler ergeç bulundukları muhitin şartlarına uymaya mecbur kalırlar. Nasıl ki, Selçuklu ve ondan sonra gelen Türk ve Moğol hânedanlarına mensup hükümdarların çoğu, muhitin icabından olarak, farsçayı da öğrenmişlerdi. Yani Safevî hânedanı mensupları hiç türkçe bilmeyip -ki buna imkân yoktur- buna mukabil payitahtları *Âzerbaycan*'da olsa idi muhitin tesiriyle türkçeyi öğrenecekler ve Türkleri'in âdet ve davranışlarına alışacaklardı. Bu sebeple Safevîler'in payitahtlarını Tebriz'den Kazvin'e, sonra da İsfahan'a nakletmeleri -ki Osmanlı İmparatorluğu'nun taarruzları sebebiyle buna mecbur kalmışlardı- Z. V. Togan'ın dediği gibi [62], Âzerbaycan *türklüğü* için faydalı değil, bilâkis zararlı olmuştur.

"*Eserimin birinci cildinde yazdığım gibi İran şahlığında batı ve güney sınırlarından Irak-ı Acem'in içlerine kadar farsça'dan daha çok türkçe ve ülke'nin geri kalan kısmında da farsça konuşuluyor. Şimdi burada şunu kaydedeceğim ki, nasıl İran sarayında avamî olarak türkçe konuşuluyor ise, Büyük Moğol'un (Hind Türk hükümdarı) ve diğer Hind Müslüman hükümdarlarının saraylarında da aynı şekilde ve daha umumi olarak farsça konuşuluyor. Bunun sebebi de, İran'da ileri gelenlerin, küçük Tataristan olan Türkistan'ın savaşçı kavimlerine mensup olmalarıdır.*"

Chardin diğer bir yerde yine bir meseleden bahsediyor:

"C'est par ce peuple (kızılbaşlar) aussi que la langue turquesque s'est si fort introduite dans la partie septentrionale de Perse, et surtout à la cour, qu, on y parle beaucoup plus Turquesque que Persan (V, s. 301).

"*Yine bu kavim (yani Kızılbaşlar) dolayısıyledir ki, Türk dili İran'ın kuzey kısmına ve bilhassa saraya esaslı bir şekilde yerleşmiş olup, sarayda farsça'dan çok fazla türkçe konuşulur*".

[60] Evliya Çelebi'nin *İran*'a yaptığı seyahatların hâtıraları eserinin II. (İstanbul, 1314, s. 227 ve devamı) ve IV. (S. 286 v.d.) cildlerindedir.

[61] Lucien-louis Bellan, *Chah Abbas* I, Paris, 1932, s. 235.

[62] *Âzerbaycan maddesi*, s. 112.

ARZ ve RAPORLARINA GÖRE İBRAHİM PAŞA'NIN IRAKEYN SEFERİNDEKİ İLK TEDBİRLERİ ve FÜTUHATI

PROF. M. TAYYİB GÖKBİLGİN

Irakeyn seferi diye anılan ve Kanunî Sultan Süleyman'ın Safevî devletine karşı ilk seferi bulunan Osmanlı-İran harbi (940-942 = 1533-1535), XVI. asır siyasi ve askerî tarihimizin mühim bir hâdisesini, neticeleri itibariyle de, yükseliş ve inkişaf devrinin, yine ehemmiyetli bir safhasını teşkil etmişti. Bu hâdisenin meydana getirdiği muhasama vaziyetinin menşe'leri oldukça gerilere, mezhebî münaferete, sünnî-şi'î gerginliğine ircâ edilebilir ise de, seferin belli-başlı sebepleri muayyendir ve tarihî kaynakların hemen hepsi de Bagdad ve Bitlis meseleleri ile Ulama hanın (paşa) ilticası olayını bu husta zikretmekte müttefiktirler. İki seneden fazla bir zamanı işgal eden ve çeşitli askerî ve siyasî harekâta mevzû olan Irakeyn seferini, sadrazam ve serdar İbrahim Paşa'nın, Osmanlı-Avusturya muahedesini tâkiben ve 1533 senesi son baharında, bir ordunun başında olarak, İstanbul'dan hareketi ile açtığı malûmdur. Onun, bu tarihten itibaren, Tebriz civarında padişahın kendisine mülâki olduğu tarihe (eylûl 1534) kadar, bir senelik bir zaman zarfında, bu seferin askerî ve siyasi idâresini re'sen yaptığı, bütün kararların evvelâ kendisi tarafından alındığı bilinmesine nazaran, bu harekât ve kararlar hakkında padişaha gönderdiği arzların, takdim ettiği raporların büyük ehemmiyeti kendiliğinden meydana çıkar. Şimdiye kadar en sahib-i salâhiyet ve güvenilir bildiğimiz ve saydığımız, Celâl Zâde, Bostan (Ferdi) ile birlikte Nasuh Matrakî'nin eseri (Beyan-ı menâzil-i sefer-i Irakeyn), Feridun Bey münşaâtında münderic ve "tafsil-i menâzil ve kazayadır ki padişah-ı âlempenah reis-i mülhidin kızılbaş şahı Tahmasb'ın vücudunu safha-i rüzgârdan hakk eylemek için ... çıktığı seferin ahvâlini beyan ider" serlevhası altındaki "Menâzilnâme" gibi birinci derecedeki kaynaklarımız ve onlardan naklen Âlî, Ramazan-zâde, Solak-zâde ve Peçevî gibi ikinci derecedeki menbalarımız, şüphesiz ki, bizzat sadrazam ve seraskerin verdiği

malûmat ve tafsilât yanında ikinci plânda kalmaktadır. Şimdiye kadar mechul olan ve tarafımızdan arşivlerden toplanan bu vesâik, Irakeyn seferinin Halep'ten Tebriz'e kadar sevk ve idaresini daha fazla aydınlatacak ve bilhassa, kroniklerin verdiği malûmatı ve bâzı kanaatleri tashih veya ikmâl edecek mahiyettedir.

Burada bahis konusu edeceğimiz vesikalar, bir iki tane istisnası ile, bu seferin ilk safhasına inhisar etmektedir. Zâten, ikinci safha hakkında, yâni padişahın serdarla birlikte hareket ettiği zamana âit bu türlü arzların zuhur etmesine de imkân yoktu. Ancak, bu sıralarda tutulduğu ağleb-i ihtimal olan Ordu Mühimme defterleri ele geçseydi, bilinseydi, müteâkip devre hakkındaki bilgimizi de genişletmek, kroniklerin meskût geçtiği veya kâfi derecede izah etmedikleri hâdiseler hakkında da tenevvür etmek imkânına malik olurduk. Her ne ise, şimdilik biz bu vesikalar ile iktifa edelim ve ancak onların bize öğrettiklerini, verdikleri malûmatı görelim:

Şimdi gözden geçireceğimiz ve sadece bu bahisle alâkadar (çünkü İbrahim Paşa ile ilgili ve gayr-i münteşir daha bâzı vesaik elimizdedir) 12 kadar vesikadan birincisi Süleyman Paşa'nın (Uzun) serdara gönderdiği tarihsiz bir mektuptur (Vesika I.). 1533-1534 kışını sefer hazırlıkları ile Halep kışlağında geçiren sadrazam, tarihlerimizin de bildirdiği gibi, ilk baharda başlayacak harekât için tedbirler alıyor ve düşman hakkında alâkadarlardan malûmat topluyordu. Nitekim, Celâl-zâde, "Padişah-ı âlempenah kıbelinden mecmû ef'âl-i harekâtta me'zun alelıtlak" olan serdarın Halep'te iken, bâzı kalelerin teshiri için tertibat aldığını bildirir. Bu meyanda, daha evvel Diyarbekir beylerbeyliğinde bulunduğunu bildiğimiz -ki menbalar onu, bu vazifeden 939'da, yâni bir sene evvel mâzûl olmuş göstermektedirler- ve Ramazan oğullarından olarak kaydedilen, Süleyman Paşa'dan da haber istemişti; Bostan (Ferdî)nin bu sırada, Anadolu beylerbeyliğine tâyin edildiğini söylediği Süleyman Paşa her halde bu olacaktır. Bu takdirde 939'da (1532) Diyarbekir'den azl, fakat ertesi sene Anadolu eyâletine tâyin edilmiş ve sefere karar verildiği zaman da daha önceden harekât sahasına gönderilmiş olabilir.

İbrahim Paşa, ona gönderdiği bir mektupta "Musul'da cemiyet eylemesi" ni ve "Yukaru kızılbaş ahvali ve evza'ı" hakkında sihhatli malûmat elde ederek kendisine bildirmesini emretmişti. Süleyman Paşa, cevabında, o sırada Herat şehrinde bulunduğunu haber aldığı

Şah Tahmasb hakkında birbirinden çok farklı rivâyetler dolaştığını, Tebriz'de bulunan Şahın kayın biraderi Musa Sultan'ın bile kendi şahı hakkında sihhatli bir haber almak imkânını göremediklerini öğrendiğini, mamafih, Tahmasb'ın kışı Kumm'da geçirmesinin kuvvetle muhtemel bulunduğunu, çünkü Özbek hükümdarı Ubeyd Han'ın Merv'den gelerek her an hücuma geçebileceği endişesi ile, Horasan hududundan ayrılmayacağının zannedildiğini yazmaktadır. Diğer taraftan, Bağdad hakkında öğrendiklerini de şöylece arz ediyordu:

Zülfikar Han'dan sonra Bagdad hâkimliğine tâyin edilen Tekeli Mehmed Han'ın (Âlemârây-i Abbâsî'de Tekelû Şerefeddin oğlu Mehmed Han) 3-4 senelik zahire tedarik ederek vaziyetini tahkim etmeğe çalıştığını, Bağdad'a mücâvir arap kabîleleri ile arasının iyi bulunmadığını ve "zâhiren berücânibe meyli" de olmadığını, gerek Musul beyi Seyyid Ahmed Bey'den, gerek Osmanlı devletine sadık ve bir dirliğe mutasarrıf "Hüseyin Büşrâ" adındaki araptan öğrendiği malûmata atfen bildirmektedir.

Bu vaziyet karşısında Süleyman Paşa'nın serdara tavsiyesi, teenni üzere hareket ile beklemesi, kendisinin Musul'a giderek Bagdad tarafından alacağı daha sihhatli haberlere intizar etmesi ve tedbirlerini ona göre almasıdır. Bununla beraber, çok müstahkem bir kale olduğunu bildiği Bagdad'ın "amanlık üzere fethi müyesser" olması lâzımdır. Aksi takdirde, cebehaneye 3.000-4.000 kazma ve kürek tedarik olunması şarttır. Mümkündür ki, Süleyman Paşa'nın bu raporunu, İbrahim Paşa Halep'e gelmeden evvel yolda almış ve bu tavsiyeyi dinleyerek kışı Halep'te geçirmiş bulunsun. Bostan (Ferdî)'a göre, 1534 'te Rumeli beylerbeği Yakup Paşa'nın vefatı ile onun yerine geçecek ve kısa bir müddet sonra da, Bagdad'ın ilk beylerbeyliğini yapacak olan bu tecrübeli idare adamının fikir ve tavsiyeleri (Sadrazama yazdığı bir mektbunda "Muhibb-i Muhlis" diye imzasını atmaktadır) her halde, serdar nezdinde makbul tutulmakta idi.

İkinci vesika, yine, Diyar-ı Acem ve vilâyet-i Bagdad'ın "tefahhus-ı ahvli" hakkında, bu sıralarda, İbrahim Paşa'ya hitaben yazıldığı anlaşılan "Az'af al-i bād al-fakir Kayıtmış" imzalı (Kayıtmış, Kaytamış, Kanımış) bir rapordur (vesika II.).

Hüviyetini o devrin tarihî kaynaklarından öğrenmeğe, maalesef muvaffak olmadığımız (çünkü Ahsen-üt-tevarih gibi İran kaynakları

da dahil olmak üzere bütün tarihî menbalar bu isimden bahsetmezler) bu zat da Tahmasb'ın -ki "şehzâde Tahmasb" dediğinden Şah İsmail Zâde mânası çıkarılmak lâzımdır her halde- Özbekler ile harbini, "Horasan canibinden Tatar cemaati gluv idüb Irak-ı Acem serhaddinde Damgan dimekle marûf mevzî" deki çatışmalarını, Tedmür nâibinin Bagdad'a tecessüs için göndererek aldığı habere atfen, bildirmekte, Bagdad hâkiminin ise "bu canibe adaveti eksik" olmayan birisi bulunduğunu, fakat İbrahim Paşa'nın Bagdad canibine teveccühünü haber aldığı cihetle haylı perişan bir durumda kaldığını yazmaktadır.

Bundan sonraki vesikalar, bizzat İbrahim Paşa'nın arz ve mektuplarıdır:

Birincisi, Halep'ten kalkıp Diyarbekir'e doğru yola çıktığı zaman yazılmıştır (22 ramazan 940=7 nisan 1534). Serdarın padişaha yazdığı bu arzda, şahın kışı Horasan taraflarında geçirdiği haberinin alındığı ve şark tarafları hâlen tamamen hâlî bulnduğu, Kürdistan ümerasının sadakatle devlete merbut oldukları yazılmakta, bu taraflardan "istimâ olunan ihbara nihayet yoktur ama dergâh-ı âlempenaha gelen fetihler ve haberler olmatyınca ... arz olunmaz." denmekte, Kürdistan beylerinin işten anlar adamlarının en yeni haberler almak üzere İran içerilerine doğru gittiği bildirilmektedir.

Diğer taraftan İbrhim Paşa, padişahın da zilkade gurresinde (14 mayıs 1534) "Anadolu câniblerine teveccüh" buyurmasını münasip gördüğünü, bütün beylerbeyilere askerleriyle Diyarbekir taraflarına yürümelerini, birer çavuş göndermek suretiyle, emir ve tenbih ettiğini bildirmektedir. Buna mukabil, Tabakat-ül-memâlik müellifinden itibaren diğer kaynakların bu hususta verdiği malûmat farklıdır. Bunlar, İbrahim Paşa'nın Diyarbekir yoluyla Musul'a ve sonra Bagdad'a gitmek istediğni, Diyarbekir'de İskender Çelebi ve Ulama Paşa'nın teşvik ve tesirleri ile Tebriz'e gitmeğe razı olduğunu, fakat, Azerbaycan'a müteveccihen hareket esnasında ve bazı kalelerin fethi akabinde, asker arasında endişe duyulması ve türlü şâyiaların dolaşması, "Şaha şah gerek imiş mahall-i zarurette askere penah gerek" diye söylenmeye başlamaları üzerine bizzarure padişaha müracaat ederek, Alî'nin tâbiri ile, "şehriyar-ı cihanstânın leşker-i siyanetine teveccüh-ü humâyunları farz" olduğunu bildirdiğini, yâni, ancak o esnada padişahın sefere çıkmasını talep ettiğini

bildirirler. Elimizdeki bu vesika (vesika III.) bu yolda verilen malûmatı ihtiyatla karşılamamız gerektiğini anlatmakta ve serdarın daha Halep'ten hareketi esnasında, padişahın hemen hareketini talep, hem de tarih-i hareketini tesbit ettiğini bildirmektedir.

Bizzat, Kanunî'nin de, sefere çıkması, belki, daha bir sene evvel aralarında tekarrür etmiş olabilir ve İbrahim Paşa'nın Safevî devleti toprakları içine girdiği zaman orduda mâneviyatın sarsıldığı müşahedesi kabul edilebilir. Bu hususta padişahın, kısa bir müddet sonra göndereceği, aşağıda bahis konusu edeceğimiz fermanda kullandığı ifade (vesika VI-2 deki üçüncü satır) buna delil gösterilebilir. Ancak, şurası muhakkaktır ki, sarasker, padişahın hareketinin münasip olacağını ve Üsküdar'dan hareketi tarihini daha 22 ramazanda tesbit etmiş ve kendisine bildirmiştir.

İbrahim Paşa'nın padişaha elimizde bulunan ikinci arzı (vesika IV) 22 zilhicce 940 (4 temmuz 154)'ı takip eden günlerde ve şarkî Anadolu'daki fütuhatı bildirmek üzere yazılmıştır. Serdar, Bostan'nın (Ferdî) da tasrih ettiği üzere, Diyarbekir'de "mahrusa-i Âmid" 40-50 gün kadar kalıp Kürdistan ümerası ile sefer tedbirinde bulunduktan ve her halde, yukarıda temas ettiğimiz gibi, Beğdad veya Tebriz tarafına hareket hususunda bir tereddüt geçirdikten sonra, haziran ortalarında (zilhicce iptidası) Tebriz'e müteveccihen hareket etmiş, ilk iki hafta zarfındaki fütuhatını bu arzla bildirmişti. Mümkündür ki, bu arz, yine Bostan (Ferdî) ın, sadrazamın Diyar-ı Acem hududunda, Bingöl yaylasında bütün ümerayı toplayarak yeni tedbirler aldığı sırada yazılmış olsun. Çünkü o, burada 20 gün kadar bir zaman tevakkuf etmişti. Hammer, bu harekâtın seyrini, esas itibariyle Celâl-Zâde ve Bostan'dan almaktadır. Filhakika, Tabakat-ül-Memâlik müellifi de, diğeri gibi, oldukça mufassal şekilde bundan bahseder; Ancak, serdarın bu raporu hem sihhat hem de teferruat bakımından, şüphesiz ki, daha büyük bir kıymet taşımaktadır:

İbrahim Paşa, evvelâ, Diyarbekir'e geldiğini, Şahın Bitlis kalesi ile ona tâbi olan yerlerin osmanlılar eline katî şekilde geçtiğini öğrendikten sonra, hududtaki kalelerinin kuvvetine güvenerek, "Diyar-ı Horasan'ı makarr ve güzergâh" edindiğini, kendisinin "diyar-ı şark istihlâsına" azm ederek Azerbaycan eyâletini beylerbeyilik tarikiyle Ulama Paşaya tevcih edip onu bir kısım Kürdistan ümerasiyle Tebriz taraflarına gönderdiğini, sonra, öteden beri aldığı tedbirler sayesinde bu kaleleri şu suretle fetheylediğini bil-

dirmektedir: Âdilcevaz kalesi muhafızları firar edince içindeki sünnî ve hıristiyan ahali kale anahtarlarını serdara getirmiş, böylece, gerek bu kale gerek ona bağlı olan Erciş ve Bayezid kaleleri alınmıştı. 11 zilhiccede (23 haziran 1534) -ki Hammer bu tarihi Diyarbekir'den hareket tarihi olarak göstermektedir- Han-ı Süvarik'e varılınca, Van hâkiminin (kale kumandanının) hem bu kale hem de ona tabi Âmük (Amük) kalesinin anahtarlarını gönderdiği görülmüş, Şam beylerbeyi Husrev Paşa'nın izamı suretiyle, buraları da ilhak olunmuş ve muhafaza tertibatı alınmıştır. Ertesi günü ise (12 zilhicce 940-24 haziran 1534) Siyâvân kalesi hâkimi Emir Bey Mahmudî' (Mahmudlu Türk aşiretinden Emir Bey) bizzat kalenin anahtarını getirmiş ve burası ile birlikte Hoşab bölgesi de fetholunmuştu. Müteakiben yine o civardaki müstahkem İran kalelerinden Toprak-kale alındı (22 zilhicce=4 temmuz). Bunlardan başka, Kürdistan ümerasından Nur Ali Bey, sahibi bulunduğu ve o zamana kadar Safevîlere itaat eden Cerem (belki Kiği'daki), Bidkâr (Bidgâr), Rusni, Hal ve Tenuze kaleleri ile birlikte osmanlı hizmetine girmiş ve buraları devlet-i osmaniyeye ilhak olunmuştu. Sadrazam bu fütuhatı müş'ir arzını padişaha Haydar ve Lutfi adında bendegânından iki kişi vasıtası ile gönderiyor (burada zikredilen Haydar'ın daha sonra vezîr olan Haydar Paşa olması pek mümkün görünmemektedir), ve bunların çaşnigirlik hizmetine alınmasını rica ediyordu. Görülüyor ki, rapor muhteviyatı, bizi yapılan fetih ve vukûbulan ilhakların seyrinden adım adım haberdar etmektedir.

Sadrazamın üçüncü arzı (vesika V) 10 safer 941 'de (21 ağustos 1534) Tebriz'den vukubulmaktadır. Kendisini Azerbaycan bölgesine hâkim ve Safevî devletinin büyük bir kısmını tamamen Osmanlı devletine tâbi gören İbrahim Paşa, bu mufassal raporunda, o zamana kadarki harekâtın bir hulâsasını, iltica ve ilhakları, geniş mıkyastaki idarî ve askerî tâyinleri bildirmektedir. Başka bir yerde bulunmasına şimdiye kadar imkân hâsıl olmamış bulunan bu malûmat, bizi, serdarın aldığı şümullü terbir ve kararlardan haberdar etmektedir; evvelâ, Ulama Paşa ile Dulkadırlu beylerbeğisi Ahmed Paşa'nın, bâzı İran kalelerinin ve ümerasının itaatlerini kabul etmelerini ve Tebriz'de Musa Sultan ile (Ahsen-üttevarih kendisinden vezîr Musa Sultan diye bahsetmektedir) küçük bir çarpışmada bulunmalarını (25 muharrem 941=6 ağustos 1534) müteakip, serdar bütün beylerbeyileri ve ordu ile 26 muharrem

(7 ağustos) cuma günü bu şehre girmiş ve 30 senedir muattal kaldığını bildirdiği Sultan Hasan (Uzun Hasan) camiinde cuma namazı kılmıştı (bazı tarihler bu tarihi 1 muharrem gösteriyorlar ise de doğru olmadığı görülüyor. Esasen Celâl-Zâde ve Bostan (Ferdî) da tarih zikredilmemektedir.

İbrahim Paşa'nın mütemadiyen mektup ve adam göndererek osmanlılar tarafına celb etmek istediği kimselerden birisi "Gilân padişahı" diye kaydettiği Muzaffer Sultan idi. Şah Tahmasb ile düşmanlık halinde bulunan ve osmanlı ordusunun İran'a teveccühünü haber alınca Irak-ı Acemden Kazvin, Sultaniye, Tarım ve Halhal belde ve ülkelerini kendi hesabına, zapteden bu adam, sadrazamın adamlarından Hayreddin Çavuş vasıtasıyle şah hakkında ve onun Abdullah Hanla mücadelesine dair bir takım faydalı malûmat veriyor, kendisi de bizzat gelerek itaatini arz edeceğini bildiriyordu. Serdar, yine bu arzda, "Vilâyet-i Azerbaycan'a müteallik olan mevazın hıfz ve hıraseti için dergâh-ı muallâ cânibinden sancakbeyleri konulmak lâzım ve mühim olduğu" mülâhazası ile şu tâyinleri yaptığını yazmaktadır: Nahcivan sancağı 700.000 akçe ile Ulama Paşa'nın kardeşi Veli, Meraga sancağı 600.000 akçe ile Ulama Paşa ile birlikte gelen Veli Can, Serav ve Erbil sancağı 600.000 ile Şah Ali, Azerbaycan memleketlerinden Ohkân او خكان ülkesi Safevîlerden osmanlılara ilticâ etmiş olan Üveys Bey, Mihrani sancağı Zrikî Bahaüddin, Vâsıtan sancağı Zahid Bey oğlu Seyyid Mehmed Bey, Çölmir livası Kürdistan beylerinden Melek Bey, Selmas şehri (Medine-i Selmas) Nur Ali Bey, Said Çukur livası 1.000.000 akçe ile, bu defa itaatini arzeden, Hamza Sultan, Gümrü sancağı Şeyhî Bey, Rumiye livası Gazi Kıran Bey, Yarabad sancağı Gazi Kıran Bey oğlu Şah Mehmed Bey, Deryas sancağı Sarım oğlu Kasım Bey, Diyadinli sancağı Ümmî Bey, Çaldıran sancağı 300.000 akçe ile Hacı Bey'e tevcih olunmuş ve hepsi de, memleketlerini tasarruf ve muhafaza etmek üzere, yerli yerine gönderilmiştir. Tebriz şehrinin hassa-i humâyun şeklinde zaptolunduğunu, hâlen civardaki Alınca kalesi ile Göğercinlik hisarının Husrev Paşa ve Gazi Kıran Bey taraflarından alınmak üzere olduğunu (Hasan Bey Rumlu'nun Ahsen-üt-tevarihi'de Husrev Paşa'nın Alıncak kalesinin teshirine memur edildiğini bildirmektedir), Meraga sancağına merbut çok müstahkem kalelerden "Saru Kazgan" kalesinin anahtarlarının

getirildiğini kaydeden sadrazam, Irak-ı Acem taraflarına yaptığı ve şüphesiz ki bilâhare de nazarî ve sembolik mahiyette kalmış olacak bulunan tâyin ve tevcihleri de şu suretle saymaktadır: Irak-ı Acem beylerbeyliği Bayındırlu'dan (Akkoyunlulardan) Murad Bey, Hemedan livası 900.000 akçe ile Ulug Bey Mirza, Kâşan livası 600.000 akçe ile Bayındırlulardan diğer Murad Bey, Kum livası 500.000 ile Bayındırlulardan Süleyman Bey oğlu Ferruhzad Bey, diğer bâzı livalar da Habil Bey oğlu Kabil Bey, Tur Ali Bey oğlu Zeynel Bey, Dulkadıroğullarından zeâmet tasarruf eden Songur Bey'e tevcih olunmuş ve bunlar da Irak-ı Acem'e gönderilmişti. Ulama Paşa'nın, Erbil civarında bir dağa tahassün eden kızılbaşlar üzerine gönderildiği (bu kayıt muhakkak ki, menbaların bildirdiği Kızılcadağ üzerine giden hey'et-i seferiyyeyi işaret etmektedir), döndükten sonra onun da Murad Paşa (Bayındırlu Murad Bey) ile birlikte Irak kıt'asının zaptına sevkedileceğini bildiren İbrahim Paşa, Tebriz'in دار الأمان olduğunu, burada münasip bir yerde kale inşasına başlandığını -ki Tabakat ül-Memalik'te zikr ve Şenb-i Gazan tesmiye edilen yer olsa gerektir- kaydetmekte ve en nihayetinde, padişahın Erciş'e geldiği zaman kendisine haber vermesini, onun bu kışı Diyarbekir'de geçirmesinin münasip olacağını, kışın Bağdad hâkimi Mehmed Han'ın (Tekelû) dehâlet etmediği takdirde, bizzat kendisinin ona karşı hareket etmek istediğini yazmaktadır. İbrahim Paşa, Bostan (Ferdî) da ve Menâzilnâme'de kaydedildiği gibi, temmuz nihayetlerinde, henüz, padişahın 1534-1535 kışını Diyarbekir'de geçirmesini uygun görmekte ve bu tavsiyeyi padişaha yapmaktadır. Bostan diyor ki, "hazret-i sâhib kıran Erciş havâlisine hulûl-i ikbal eyledikde...hatırı-ı zerrin-i padişahî bunun üzerine karar bulmuştu ki Irak-ı Acem zapt olunduktan sonra Diyarbekir'e varıp kışlak idüb Irak-ı Arab cânibi dahi feth olunsaydı..." Onun, sonradan fikrini nasıl değiştirdiği ve padişahı acele davet ettiği diğer vesikalardan anlaşılmaktadır.

İbrahim Paşa, re'sen bu kadar şümullü kararlar almakta haklı idi, ve kendini tamamen salâhiyettar görüyordu. Çünkü bu son arzını göndersdiği sıralarda, padişah da Sivas civarına gelmiş olduğu halde, ona Kasımçayırı veya Karim-çayırı konağından (Nasuh Matrakî'nin Mecmua-i menâzil veyâ Beyan-ı menâzil-i sefer-i Irakeyn'inde Koyluhisar mukabelesindeki Sultan-Çemeni

menzili ile Gümüş-Tekne menzili arasında ve Çeri-Başı köyü kurbünde Azîm-çayırı denilen bir yer vardır ki, bu fermanın yazıldığı yer olabilir. Menâzilnâmeye göre ise padişah bu tarihte Sivas'tan ayrıldıktan sonraki Kuşçu-çayırı menzilinde Nasuh Matrakî'nin (Kazlı gölü nam-ı diğer Korucu Hasan menzilinde bulunmaktadır) salâhiyet-i vâsıayı mutazammın bir ferman gönderiyordu (vesika VI. 1, 2, 3). Evail-i safer sene ihdâ ve erba'in ve tis'amie" (11-26 ağustos 1534) tarihli bu ferman Feridun Bey münşaatında mevcut olmadığı gibi diğer bâzı yazma münşaat mecmualarında da yoktur. Padişah, belki bâzı dedi-koduların kulağına kadar gelmesi sebebiyle ve muhtemelen sadrazamın gördüğü lüzum üzerine, göndermek ihtiyacını duyduğu bu fermanda, İbrahim Paşa'yı, ezcümle "Cenab-ı vezarat maab sadaret nisab devlet intisab saadet-iktisab vasıta-ı akd-ül-devlet-ülebediye râbıta-ı akd-ül-saadet al-sermediye kayid-i cûş-ül-islâm sâhib-ül-izzvel-ihtişam el-sarim al-şamsâm.... mazhar-ı avâtif allahu taalâ masdar-ı eltâf-i bî intiha... avâtif-ül-mülk-ül-a'lâ mubâriz-ül-devle ve'l-din ve'l-dünyâ kayım makam-ı saltanat serasker-i sâmi mertebet vezir-i azam-ı cenab-ı hilâfet İbrahim Paşa adam allâhu taalâ..." olarak tavsif etmekte ve "gerektir ki müşarünileyh edam allâhu ikbale ile bile koşulan.... (aynı vesika 2 ve 3)... kelâm-ı dürer-i intitamımdır..." diye salâhiyetini geniş bir şekilde bildirmekte idi.

Sadrazam ve seraskerin bu sıralarda İran ümerasından Menteş sultana gönderdiği mektup da bu bakımdan çok şayan-ı dikkattir (vesika VII). Bizim menbaların kaydetmediği, Ahsen-üt-tevarih'in ise, Şahın kendisini Azerbaycan müdafaasına memur etmesi sebebiyle bir yerde Menteşa Sultan olarak zikreylediği, bu adam, İbrahim Paşa'nın kendisine gönderdiği ve her halde bir suret olan bu mektuplardan öğrendiğimize göre, Safevî devletinin o zamanki askerî ve idarî kadrosu içinde mühim bir şahsiyettir. Serdarın ona birinci mektubu, Tebriz'in zaptının bildirilmesi münasebetiyle yazılmış olsa gerektir. Menteş Sultanın da, diğer bir çokları gibi, Osmanlı devletine müzâhir ve belki de itaate hazır bir halde bulunduğunu kendisine duyurmuş olmasından memnuniyetini bildiren Serdar, padişahın da "asakir-i derya-misal ile diyar-ı şarkı teveccüh-ı humâyun" eylediğini, geldiği vakit Tebriz'i taht edineceğini ve bu havaliyi" "me'vây-i ehl-i islâm" etmedikçe beşka bir işle meşgul olamayacağını haber veriyor ve hâlen Horasan taraflarında bulunan şahı harekete

getirerek Azerbaycan bölgesine gelmesini te'min eylemesini, yahut da, onlara hücum ile "sebeb-i âsayiş-i bilâd ve ibâd olacak hususa ikdam ve ihtimam" etmesini istiyordu. Bu takdirde, her iki dünyada kazanacağı iyi nam ile bu taraftan elde edeceği âtıfetler de, bittabi, imâ olunuyordu.

Çok geçmeden bu fırsatın zuhur ettiği, İbrahim Paşa'nın 11 rebiyül-evvel 941 (21 eylül 1534)'den sonraki günlerde padişaha gönderdiği mektuptan (vesika VIII) öğrendiğimize göre, Şah Tahmasb'ın Meyane'ye kadar geldiği anlaşılmaktadır. Onunla karşılaşmayı ve çarpışmayı çok istiyen Serdar, bundan fevkalâde mahzuz görünmekte ve eski fikrini değiştirerek, padişahın acele gelmesini istemektedir. Sadrazam daha evelki bir arzında -ki, elimize geçmemiş olan ve Mehmed Çavuş ile Ferruh Çavuş vasıtası ile gönderildiğini açıkladığı ve Menzilnâmede de 10 rebiyülevvelde Erciyeş'te padişaha vâsıl olduğu işaret olunan raporudur-, şahın Horasan'dan beri tarafa doğru geldiğini bildirmiş olduğunu, bu defa askerleri ile daha yakın bir yere geldiğini haber alınca kendisinin de "rebiyül-evvelde Tebriz civarındaki Sadâbâd'dan hareketle Avcan mahalline karargâhını kurduğunu bildiriyor, 10.000 kişilik bir kuvveti öncü olarak gönderdiğini de ilâve ettikten sonra" lâin-i mezkûr bunca zamandan beri kaçıp uzak memleketlere gitmiş iken elhamdulillâh ve'l-minne hazret-i sâhib-kıran-i âlempenahın yümn-i himmetleriyle kendu ayağıyle gelmiştir inşaallah ...enva-ı fetih müyesser ve mukadder olmuş ola" diyor, gayet sür'atle hareket edilerek dört beş gün içinde muvasalâtı rica ediyordu. Şu halde, bir az evvel gönderdiği mektupta, padişahın Diyarbekir'de kışlaması fikrinden vazgeçmiş, muhakkak ki, bu hususta Şah Tahmasb'ın Azerbaycan'a doğru geldiği haberi âmil olmuştu ki, bu suretle, asker arasında söylendiğine yukarıda işaret ettiğimiz "şaha şah gerek" şayiasına cevap verilmiş olacaktı. Nasuh Matrakî, bu münasebetle, padişahın Ercişte bir nice gün ârâm ettiğini ve seraskerden ulaklar gelince alâ tarik-ül-istical Tebriz cânibine teveccüh ettiğini bildirmekte ve şu beyiti kaydeylemektedir:

Destgirim damen-i lutfundur hânım benim
Hasm-ı bî insaf elinden al giribânım benim

Ger Süleyman-ı zamandan cum'a himmet olmıya
Ebter oldu defterim dağıldı divânım benim

Ferruh Çavuşun döndüğünü bildiren serdarın, padişaha sonuncu mektubu İbrahim paşanın kendi yazısı iledir ve harekelidir (vesikaIX,E): İçinde herhangi bir tarihi bulunmayan, fakat, 12-18 Rebiülevvel (22-28 Eylül) arasında yazıldığı muhakkak görülen bu mektubunda, kendisinin üzerine yürüdüğünü duyan Şah Tahmasb'ın döndüğünü, öncü olarak gönderdiği kuvvetlere Şahdan başka hangi kuvvetle karşılaşırlarsa çarpışmalarını emrettiğini, eğer Şah ise bizzat buluşacağını haber vermekte, biraz daha itimad-ı nefse kavuştuğu anlaşılmaktadır: "İmdi benüm güzel sultanum.. ferman padişahındır".

Bundan sonra, 20 rebiulevvelde Avcan'da iki ordu birleşmiş ve Bağdad'a kadar olan hareket müştereken yapılmıştır, İbrahim Paşa'nın bu mevzuda son mektubu yukarıda işaret ettiğimiz gibi Menteş, Sultan'a yazdığı ikinci mektubudur (vesika X). Fakat bu, Bağdad dönüşüne aittir ve maalesef noksandır. Bu nüfuzlu İran Sultanı, öyle görülüyor ki, Osmanlı Sadrazamının kendisinden talep ettiği şeyleri yerine getirmemiş, ancak, münasebetini de dostane bir şekilde idame etmekten geri kalmamıştır. Serasker, onun adamını kabul edip mektubunu aldığını bildirdiği bu yazısında -ki Bağdad'tan Tebriz'e hareket esnasında ve 1535 ilkbaharında yazılmış olduğunu zannediyoruz- Menteş Sultan'ın bu seferin "aceze ve mesâkine taaddî"ye sebebiyet verdiğini ileri sürerek Şah ile bir sulh yapılması hakkındaki mütalâasını, "Terfih-i ahval-i beraya" kaziyesini ileri sürmesini bahis konusu etmekte "reayanın adem-i huzuruna bâis olur bizden bir vazı sadır olmamıştır" demekte ve bunun için delillerini sayıp dökmektedir. Diger taraftan, Şark seferinin hakikî sebebinin "Mahz-ı gayret-i din ve hâkimiyet-i eshab-ı güzîn, olduğunu belirten İbrahim Paşa, şimdiye kadar gelen bir çok âdîl veya zalim halife ve padişahlar devrinde bu derece islâmiyet şiarının değişmediğini, mescid ve medreselerin tahrip ve tatil olunmadığını bildirmekte, Tebriz hâdisesinden sonra bu defa Van hâdisesinin mesuliyetinin de Şaha yüklenmesi lâzım geldiğini iddia etmektedir. Filhakika, Kanunî'nin Bağdad'ta bulunduğu sırada artık bir Osmanlı kalesi sayılabilecek olan, Van kalesi üzerine gelen Şah Tahmasb yemin ile muhafızları kaleden çıkarmış ve bunları nâhak yere katlettirmişti. Bu olayları vaki iddia ve ithamlara bir cevap olarak serdeden sadrazam nihayet şöyle demektedir: "Eğer reayanın huzuru murad olunsa ahid bozulmamağa ve yemin hilâf olmamağa sa'y ve cehd olunurdu....". Sonundaki bir kağıdı ayrılmış bulunduğu için şimdilik

muttali olamadığımız bu mektubun bundan sonraki kısmı da, şüphesiz ki, kayde değer malûmatı ihtiva ediyordu. Bağdad dönüşünde ve ikinci defa Tebriz'e gidilirken seraskerin başka teşebbüsleri ve mektupları yok mu idi?

Herhalde, daha başka bu mevzu ile alâkadar vesikalar da mevcut olmalı idi. Şimdilik elimize geçmemiş bulunsa bile günün birinde daha bazı vesikalara desetres olmayı ümid edebiliriz.

Biz, İbrahim Paşa ile ilgili fakat bu mevzuun dışında kalan diğer vesikaları burada bahis konusu etmiyecek, ancak onun iki orijinal vesikası ile diğer bir enteresan vesikaya temas ile yetineceğiz. Filhakika, bu sefer esnasında İbrahim Paşa hazinesinden borç para alanların, yani onunla birlikte bulunan bir kısım ümeranın isim ve sıfatları, o devrin ve askerî cihazındaki şahsiyetleri gösteren bir liste oldukça enteresandır, ve birkaç kelime ile bundan bahsetmeye değer bir hususiyettedir.

İbrahim Paşa sefere çıkarken Bostan'a göre bazı namdar Rumeli Beylerini ve yarar kimseleri beraberinde almıştı. Daha evvel Macaristan'a ve Avrupa'ya karşı tertip ve tevcih edilen seferlerde bazan sadrazamın aynı zamanda Rumeli Beylerbeyliğini de deruhte ettiği malûmdur. Halbuki Şark seferi serdarlığında Rumeli Eyaleti Beylerbeyliği yukarıda zikrettiğimiz gibi, Yakup Paşa uhdesinde idi. Bu zat ve bütün eyalet kuvvetleri sefere iştirak etmemiş bulunmakla beraber, İbrahim Paşa, öyle anlaşılıyor ki, güvendiği bir kısım şöhretli Rumeli ümerasını İran seferine götürmüş ve Halep'te beraber bulundurmuştur ki, elimizdeki vesika (vesika XI) bunlardan mühim bir kısmını bize tanıtmakta ve o devrin bazı hususiyetleri hakkında bize bir fikir vermektedir. Evvelâ, kendilerine İbrahim Paşa hazinesinden ikraz yapılan ümera, Rumeli'deki bir kısım sancak beyleri ve yine oradaki Alaybeyi, Subaşı, Zaim, Çavuş, Defter, kethüdası, veya kâtibi gibi kimselerdir. İkraz edilen yahut üzerlerinde bakiye kalan para 10 flori ile 1000 flori arasındadır. Bunun bir frengi flori olduğu tasrih edilmiştir. Frengî florisinin bu devirdeki diğer paralarla, Macar altını, duka ve akçe ile mukayesesi muhtacı tetkik bir keyfiyettir. Ancak 10 flori de o devirde küçümsenemiyecek bir meblağ olduğu tasavvur edilebilir. Bu vesikada kaydedilen sancakbeyleri arasında Alacahisar Beyi Kayıt Bey (Çerkes), Vulçterin Beyi İskender Paşa oğlu Ali Bey, sabık Niğbolu Beyi Zeynel Paşa, sabık Ohri Beyi Toygun Bey ve sabık Köstendil Beyi Ahmet Ağa oğlu

Mehmet Bey, kısmen vak'anüvis tarihlerimizden, kısmen de diğer muasır vesikalardan tanıdığımız ümeradandırlar. Filhkika, bu tarihten (941) üç beş sene evvel başka maksatlarla tanzim edilen ve muhtelif livaların kimler uhdesinde bulunuğunu gösteren listeler de -ki kısmen tarafımızdan neşredilmektedir- bu isimlere raslanmaktadır. Toygun Paşa'yı bilâhare Budin Beylerbeyliğinde görmekteyiz. Mehmet Bey ise, kuvvetle tahmin ettiğime ve yeni vasıl olduğum bir kanaate göre, Halep ve Mısır, Beylerbeyliğinde daha sonraki tarihlerde raslıyacağımız Dukagin zade Mehmet Paşadır.

Bu listeden, Paşa sancağı sağ ve sol kol alay beylerini, Rumeli Beylerbeyi meyanında gösterilen Kasım Bey oğulları, Acem Kasım Bey oğlları, Bali Voyvoda oğulları, Yahşî Bey oğulları, Davud Paşa oğulları gibi maruf ailelere mensup şahsiyetleri, bu kadro içinde gördüğümüz gibi muhtelif Rumeli şehirlerinde sakin Anadolu Türk aristokrasisine mensup kimseleri buluyoruz. Meselâ Ergene'de (Uzunköprü) Dulkadirlû Pîr Bende Bey, Ramazanoğlu Eylik bey gibi... Diğer taraftan bu listede Cündîler alaybeyinin bulunması, bu teşkilâtın bu devirde Rumeli kuvvetleri meyanında, müstakil askerî bir kıta halinde bulunduğunu, cündîlerin herhangi bir sancakta zeamet tasarruf edebildiklerini göstermektedir.

Vakfiyelere gelince; İbrahim Paşa'nın Kumkapısındaki bir camiinden bahseden Hadikat-ül cevâmi "İstanbul'da vâfir hayratı dahi vardır" der. Fakat tafsilât vermez. Gerçi, ölümünden sonra hazineye intikal eden İstanbul'daki geniş emlâk elimizde bulunan muhallefat defterlerinden malûm olmaktadır. Fakat şimdiye kadar bir vakfiyyesi bilinmiyordu. Bu defa Topkapı arşivinde İbrahim paşa namına meydana çıkan iki vakfiye bu hususda yeni bazı bilgiler ortaya koymaktadır. Bunlardan biri, İbrahim Paşa'nın, Mekke'de, vekili ("Emin-ül sadaka-t-ül şerife-t-ül sultaniyye-t-ül Hünkâriyyet-ül Süleymâniye" diye tavsif edilen) Şerafeddin Mahmud Çelebi İbn-i Hüssam-ül Rumî marifetile satın aldırarak muhtelif kimseler için yaptığı vakıf mülkleri tesbit etmektedir. Tarihi 22. Muharrem. 939 (24. Ağustos. 1532) dir. Burada ismi geçenlerden biri İbn-Cerime ابن جريمه namile maruf olan âlim Şehabeddin Ahmed bin-ül Bedrî-ül Mekkî, diğeri Muhammed bin-i Mes'ud ül Edduvaddarîdir. Muhtelif mahallerde muhtelif kimselerden satın alınan ve biri için 625 dinar verildiği tasrih edilen mülkler kaydedilmiştir. Ba-

şında "mektub-u şerî" denilen bu vesika, "El-Şeyh el-imam el-âlim.. el-muhakkik el-müdekkik.. el-ehafız-ül mesned-ül muhaddis-ül umur.. Kadı-ül guzât.. imam-ül necat-ül müfessirîn kidvet-ül büleğa ve, lmuhaddisîn... Şeyh meşayieh-ül islâm müftî-üllnâm muharrir-ül kazaya vel-ahkâm... El-nazir-ı fi ahkâm el şeriyye... nazır-el mescid-el haram... "olarak tavsif edilen" muhibb-ül din Ahmed-ü Ebu-el Tayyib zahrul kureşi-ül şafiî.. tarafından tescil ve tasdik edilmiş ve birçok maruf zevat şahit gösterilmiştir.

Aynı zatın imzasile tasdik edilmiş, yine İbrahim Paşa tarafından verilen ve Mekke şerifi Ebu Nemî bin-i Berekât'a Mekke'de büyük bir ev ile Merve yolunda ahşap iki dükkân verildiğine dair bir temliknâmeyi aynı arşivde görmekteyiz ki, bunlar, İbrahim Paşa'nın Mekke ile yakın alâkasını gösteren delillerdir.

İkinci vakfiye; İbrahim Paşa'nın -ki vakfiyede İbrahim Paşa bin -i Yunus Bey denilmektedir.- "Evail-i evvel-i rabiin fi silhi şuhur-u sene erbain ve tisamie" (10-20 Eylül 1533) tarihli, yani İbrahim Paşa'nın Şark seferine çıkacağı sırada üzerinde Rumeli kazaskeri Mevlâna Muhammed bin-i Aliyyül Fenarî'nin tasdiki bulunan, divan kâtiplerinden Muhammed binMevlâna Kara Üveys'in vekâlet-i mutlakasıyla tercüman Yunus Bey'i bin Abdülmenan ile mefahir-ül ayandan el hüccac İlyas bin-i hüdaverdi, el-Hüccac İlyyas bin-i Hızır, Hızır bin-i Mustafa'nın şehadetlerile mülkü olan Niğbolu livasında Yeniceköyde inşa ettirdiği cami, şadırvan, dar-ül talim için bu liva dahilinde Çernoy kazasında ve Hezargrad nahiyesinde beş köyü vakfettiğini göstermekte, bu beş köyün isimleri (Yeniceköy, Kayacık, Hasanlar, Sofular, Eynebekciler) hudutları vesairesi de tafsil edilmektedir.

İbrahim Paşa'nın, vâsi mikyasta emlâkinin bulunduğu Filibe civarında belki bazı tesisleri ve evkafı vardı. Fakat idamından sonra, malları hazine için zaptedildiği sırada, bu tesisleri ortadan kalkmış ve evkafı da münderis olmuş bulunabilir.

Dikkati çeken bir nokta, dinî maksatlar için veya mukaddes sayılan bir beldenin din adamları için İbrahim Paşa'nın bu hareketleri gayret ve teşebbüsleri, idbarına yakın bir devreye, son zamanlarına raslamış olmasıdır. Herkesin bildiği ve bazen de söylemekten çekinmediği dinî mübalâtsızlıklarının ihtimal, artık padişahın kendi hakkındaki tevecühünü azaltacağını veya gazabını tahrik edeceği

endişesimi, böyle arka arkaya tesisler ve teşebbüsler yapmasında müessir ve âmil olmuştu?

Zayıf da olsa böyle bir ihtimali onun Şark seferinde "hadikat-ül cevami müellifinin ifadesiyle" iğvayi şeytanî ile fesad-ı mader-zâdini fiile getirmesi,, ithamı ile telif ve tevhid etmeyi düşünmek İbrahim Paşa'nın nikbetinde ve idamında hakikî bir sebep ve âmili bulmaya-yol açabilir.

Vesika I.

(Başvekâlet Arşivi, Fekete tasnifi, No: 121)

"Cenab-ı celâlet-meâb saadet-nisâb kâmbin ve kâmyâb ادام الله و تعالی دولته وسعادته الی یوم الحشر والحساب tuhaf-i tahiyyat-ı sâfiyat-ı tayyibat-ı ihlâs-nümun ve turaf-i teslimat-ı vafiyat-ı zakiyat-ı ihtisas-fürun ki mahz-ı muhabbetten fâyız ve lâyih olur kavafil-i dua ve revahil-i senâ birle müstehak ve mühteda olunduktan sonra maruz-ı zamir-münir-i tenvir oldur ki hâliya ol cenab-ı izzt-meabdan kitab-ı şerif irsal buyurulub mazmun-ı dürer-bârında Musul'da cemiyet eylemesi emrolunup ve yukaru Kızılbaş ahvali ve evzâı ve keyfiyeti nenün üzerine idüği sıhhati üzere ilâm olunması buyurulmuş ilm-i şerifine mahfi buyurulmıya ki Şah-ı Gümrah Herat şehrinde olmağla mabeyni üç dört aylık mesafe olmağla ne keyfiyet üzerine idüği sahih haber alınması müşkildir hattâ Tebriz'de oturan Musa lain ki Şah'ın kaynıdır anlar dahi sahih haber almağa âciz imiş ve tüccar tayifesi Kâşan'dan ve Tebriz'den ve sayir ol diyardan müdam âdem gelmekden hâli değildir. Anlar dahi sahih habere vakıf olmamağla haber viremezler bir gün bir haber gelür yarındası gelen habere muvafık değildir malûm-ı şerifdir ki gayıp olan askerün eracif haberi çoğ olur sahih haber olmayıcak ve yahut bir haber tevatür bulmayınca arz eylemeğe cür'et idimeziz gerçe evvel emirde Sem'an ve Tamgan câniblerinde karavulları buluşub cenk olub Kızılbaş mağlûp olup Hüseyin Han ve Abdullah Han ve nice melâin içün düşdü deyu haber virdiler oldahi tevatür bulmamışdır ve Ubeyd Han Şah-ı Gümrah ile mukabil olmayub anlar anaru Merv şehrine âb-ı Amu cânibine çekilüp ve Şah Herat şehrinde imiş Kum'da kışlasa deyu haber virirler amma Gec-baş havfinden Herat şehrini bırağub gidemez dirler Kum'a geldüği meğer otuz günden berüde ola otuz günden anaru gelmiş değildir şöyle ki Kum'a gelmiş olsa

irsal eyledüğümüz âdemlerümüz gelüb ve her cânibden sahih haber gelmek mukarrer idi bizüm gece ve gündüz cehd ve ikdamımız sahih haber almakdır vâkıa ba'id olmağla sahih haber alınmaz ve olur olmaz haberi dahi arz idemeziz serhad beğlerinin mektubu gelür ana binaen arz olunub ve mektupları dahi aynı ile irsal olunur ve Delü Menteş içün kendü eceli ile fevt olmuş deyü sahih haber virirler hâliyâ Şark diyarının ahvali ve ahbarı budur ki izz ü huzurunuza arz olundu ve Bağdad ahvali tefahhus buyurulur ise içinde olan Mehmed Han üç dört yıllık zahire tedarik idüb etrafında olan a'râb ile adâveti olub nefs-i Bağdad'da oturuyor şimdilik zâhiren berü cânibe meyli yokdur ve ne keyfiyet üzerine idüği dahi şay'i olmaz Musul Beği Seyyid Ahmed Bey dahi Bağdad beğinin berü cânibe meyli vardır deyü itikad eylemez ve evzâ'i nicedir deyü sahih haber dahi alınmaz Bağdad tarafından dil alasız deyü Seyyid Ahmed Beye ve Hudâvendigâr hazretlerinin dirliğin tasarruf ider Hüseyin حسين بشرى nâm araba tenbih olunmuştu mezkûr arab oğulları Büşrâ ile bir mikdar âdem تاوق Kerkük tarafına gönderüb bâzı kızılbaş karşu çıkub bunlar ile cenk eyleyüb arab kızılbaşı basub kırub bir neferi diri alub bu hayırhâhınıza gönderüb Ulama Beye intisâb-ı sâbıkası olub ve Velican Ağanın taallûku beklü بكلو olmağin yolda alıkomuşlar hâliyâ getürdülüb Velican Ağa bendenüzle irsal olundu oldahi Bağdad beğinin sahih keyfiyet-i ahvaline vakıf değildir devlet ve saadetle serdar ser-asker-i samimertebet hazretlerinin azimeti berü cânibe olduktan sonra ümiddir ki her ne kasdolunur ise Hak teâlânın inayeti ile husulü müyesser olur heman ol cenâb-ı izzet-meâbdan umulan budur ki teennî üzerine olub serdar ser-asker hazretleri devlet ve saadetle mahruse-i Haleb'de karar buyurub emr-i şerif mucibince bu bendenüz Musul'a varub cemiyet eyleyüb Bağdad cânibine tecessüs ettirüb Mehmed Han'ın keyfiyeti nenün üzerinedir fikir ve feraseti ve evza'ı nicedir ve Şah-ı Gümrâh Kum'a gelmiş midir, hareketi ve teveccühü nedir malûm idinüb dahi hakipây-i saadetlerine vukuu üzere arz olunub ana göre tedarik oluna devlet maslahatının olması ol cenâb-ı izzet-meâba malûmdur amma teennî evlâ fehm olunur baki hazretinize ne demek lâzımdır heman ömr-ü-devlet ve saadet-i lâ-yezâlî bâd bi-rabbal-'ibâd

«عن محب مخلص سليمان الفقير "an muhibb-i muhlis Süleyman al-fakir ve Bağdad kalesini ziyade sa'ab kale dirler Pâdişah-ı âlempenâh

devletinde ve sultanum serdar ser-asker hazretlerinin himmet-i âliyeleriyle amanlık üzere fethi müyesser olur ise fihâ ve illâ cebehânede kürek ve kazma azdır üç dört bin kazma ve üç dört bin kürek tedarik olunmasına inâyet oluna سلیمان

«دانی که درنکین سلیمان چه نقش بود دل در جهان معبد که این نیز بکورد»

Vesika II.

(Başvekâlet Arşivi, Fekete tasnifi No. 129)

Sultanım hazretlerinin hâkipây-i murad-bahşlerine ki sürme-i dide-i ehl-i beyteyndir maruz-ı bende-i hakir-i hâkisâr oldur ki diyâr-ı acem ve vilâyet-i Bağdad'ın tefahhus-ı ahbârı ve tecessüs-i ahvâli içün kasaba-i Tedmür .... nâyibine hükm-i şerif irsâl buyurulub nâyib-i mezkûr الا مرالشریف مبنیاً علی bu cânibe âdem gönderib vasıl oldukda Bağdad'a tecessüs içün varan âdemler gelüb şöyle ilâm eylediler ki serhayl-i cünud-ı melâîn şehzade Tahmasb'ın شهزاده طهماسبك üzerine bundan akdem Horasan cânibinden Tatar cemaati guluv idüb Irak-ı Acem serhaddinde Damgan دامغان dimekle maruf mevzie gelicek serdar-ı tâyife-i zulemâ mezkûr şehzâde olanca asker-i mahzuliyle varub mukabil olub mâbeynlerinde filcümle cenk ve cidal vaki oldukdan sonra onlar kendü vilâyetlerine müteveccih olub kızılbaş-ı bedâyin dahi kendü vilâyetlerine ric'at idüb hâliyâ sükûnleri سوکنلری mukarrer olub hareketleri malûm değildir ve Bağdad memleketi hâkimi olan Mehmed Han lâinin illâ gayet bu cânible adâveti eksik olmayub amma hâliyâ sâyile سایله ve müterediddîn ecli içün filcümle sulhî olub mâbeynde rencberler işler olmuşdur ve İbrahim Paşa hazretlerinin saadetle teveccühü Bağdad cânibinedir deyü Mehmed Han-ı mezkûr lâin istima' idüb bu hususta hayli perişan hâl olub tevehhümden hâli olmaduğun bu cânibde şâyi olan ahbar vukuu üzere arzolundu baki ferman sultanım hazretlerinin re'y-i cihan ârâlarına müfevvaz ve manutdur

az'af al-ibâd al-fakir

Kaytmiş قایتمش

Vesika III.

(Topkapı sarayı Arşivi, No: 11997)

"Sultan-ı cihangîr ve hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın dergâh-ı saadet-destkâhları turabına yüz sürüb arz-ı bende-i zerre-mikdar budur ki hâliyâ bu bende-i hâkisâları tarafından emr-i isti'lâm buyurulur ise bu ramazan-ı mubârekin yirmi ikinci günü mahruse-i Haleb'den kalkılup Diyarbekir câniblerine teveccüh olundu Kızılbaş-ı evbaş tâyifesi bu kış Horasan taraflarında olduğu haberleri alınub diyâr-ı şark hâliyâ hâlidir dirler etraf ve cevânibde olan ümerâ-i Kürdistan ki kadîmden ol tarafa tâbiler idi bu bendelerine âdemleri ve haberleri vârid olub külliyyen sâhib-kıran-ı âlempenâh hazretlerinin atebe-i ulyâlarına izhâr-ı sadakat ve ihlâs idüb tâbi olmuşlardır ve Geylân ve Şirvan cânibleri dahi arz-ı ubûdiyyet ve ihlâs itmektedir انشاالله الاعز hazret-i sâhib-kıran-ı âlempenah devletinde envâ-ı fütuhat-ı ilâhî yüz göstermiş ola ol cevânibden istimâ' olunan ahbâra nihayet yokdur amma dergâh-ı âlempenâh câniblerine küllî fetihler ve haberler olmayınca südde-i saâdet-bahşe arz olunmaz aduvv taraflarının dahi sıhhati ile haberleri vârid olmağa Kürdistan beyleri kullarınuzun yarar âdemleri gitmişdir انشاالله الاعز vârid olduklarında atebe-i ulyâya arz olunur. Hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâh dahi saadet ve ikbal ile انشاالله العزیز mubârek zilkade gurresinde Anadolu câniblerine teveccüh-i humâyun buyursalar münasiptir cümle beğlerbeğiler kullarına bendeleri tarafından çavuşlar gönderilüb askerleriyle Diyarbekir taraflarına yürüyesiz deyû tenbih olunmuşdur Hazret-i sahib-kırân-ı âlempenâh dahi devlet ile âheste âheste azm-i humâyun buyurulmağa inâyet oluna gerû ne veçhile münasip ise a'dâ taraflarının evzâ' ve ef'âline göre alâ veçh-il-ittisal bu kulları südde-i seniyye gubârına arz olunur ol vakıt ana göre amel buyurula baki emr-ü-ferman dergâh-ı saâdet destkâhındır.

az'af al-ibâd İbrahim al-fakîr

«اضعف العباد ابراهيم الفقير

Vesika IV.

(Topkapı sarayı Arşivi, No: E. 4080)

Hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın dergâh-i saadet destkâhları kıbeline

arz-ı bende-i hâksâr ve zerre- mıkdar budur ki mukaddemâ emr-i celîl-ül-kadr-i kîtî-stânî birle Diyarbekir'e gelinüb tâ ba'ade ân feth-i âyât-ı ilâhî-i karîn-hân-ı hakanî ve kuvvet-i kahire-i hazret-i sâhib-kırânî rekîn-i âmâl vaki' olub kale-i Bitlis tevâbi ve levâhıkı ile muzafât-ı ekalim-i mahmiye-i pâdişahîden olduğu hâk-i âsitân-ı semiyyülmekâna arz ve inbâ olundukdan sonra tâyife-i kızılbaş-ı evbâş-ı dalâlet-ma'az ki salt satvet-i memâlik-stân-ı Padişahîden kulûb-ı mağlûplarına kemal-i dehşet ve haşyet müstevli olmağla şâh-ı gümrâh-ı dalâlet-penahları diyâr-ı Horasan'ı makarr ve grizgâh idinmekle memalik-i mahrûse hududuna karib olan kılâa etbâ Şeyâ-ı hezimet-ittibâ' koyub herbirinin hasânet ve metanetine itimad itmişdi adu'y-ı griz-huyun hasb-i hâle ıttila'ın geldikde Hak subhanehu ve taâlânın uluvv-ı inayetine iltica ve gevher-i deryây-ı hidâyet-nigani hâtem-i risâlet-i server-i kâyinatın صلوات الله عليه و سلامه mu'cizât-ı saadet-simatlarına ittikâ idüb çıhâr-ı yâr-ı büzürkvâr ile evliyâ-ullah-ı keramet-şiârın ruh-ı pür fütuhlarından istiânet ve istimdad itmekle hazret-i sâhib-kırân-ı zafer-karîn şâh-ı hilâfet mekân ve saadet-mekînin şahbâz-ı himmet-hümâ pervazların refik-i şefik idinüb diyâr-ı şark istihlâsına azimet olundukda Azerbaycan eyâleti beylerbeğilik tarikiyle hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın kullarından birisine ihsan olunmak vech ve münasib görüldüğüne binâen Azerbaycan Beylerbeğliği Ulama Paşa bendelerine tevcih olunub umumen ümerâ-i Kürdistan ile ve bir mıkdar bendegân-ı dergâh-ı feth-âşiyân ile Tebriz câniblerine irsâl olunub bu kulları dahi gerû ecnâd-ı nusret-mutad ile Âmid'den çıkub diyâr-ı şark ile memâlik-i mahmiye-i hakanî hududuna karib olan bâzı hisarların tâyife-i evbâş-i dalâlet-irşâd ellerinde olub me'vây-i fitne ve fesad idi ol kaleler dahi sâyir husûn-i atebe-i gerdûn kısmına munzam kılınmak içün üzerlerine teveccüh olundukda bende-i kemineleri bu sefer-i ferhunde-âsâr ve fütuh-ı etvâra azimet eyleyüb mahmiye-i Haleb'e vusul bulalıdan ilâ yevmenâ hâzâ mezkûr olan hisarların fetih ve istihlâsına müteallik ahvale mübaşerette olub ahsen-i vecihle feth olunmaları babında envâ-ı tedârikler olunmuşdu Hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenahın halle4dallahu saltanatuhu himmet-i meymenet-şiarlarıyle hayır du'ây-ı saadet-âsârları ki her zamanda bu kullarının husul-i muradâtına yâr ve hemrâh olagelmişdir bu def'a dahi şa'şa'a-i âfitâb-ı himmet-i humâyunları nur-ı mihr-i âlem-

efruz gibi derece-i vuzuhda lâmi' ve sâti' olub düşman-ı bî-dini ve fitne-sâz ve 'aduy-ı fesad-âyîni ve ilhâd-ı hemrâz ellerinde olan kılâ'dan kal'a-i Âdilcevaz ki mahall-i mümteniul-hulûlde hısn-ı hasîn olub metanet ve hasânet ile meşhur ve mümtazdır anda sâkin olan tâyife-i eşrâr hücum-ı asâkir-i zafer-meâsire tehammül idemeyüb bizzarurî firar idicek kadîmden ehl-i sünnet ve cemaatten olan ahâli-i müslimîn ile reâyây-ı nasârâsı atebe-i ulyâya şeref-i itâat ve inkıyâd eyleyüb kal'a miftahı kulunuza gelüb vâsıl olub Hak subhanehu ve taâlâ hazretlerinin uluvv-ı inâyeti ve mefhar-i kâyinâtın sümüvv-i mu'cizâtı ve evliyâullah-ı kerâmet-intibahın mukarenet-i himem-i ervâh-ı zafer-iftitahları ve hazret-i sâhib-kırân-ı kişver-sitânın مدالله ظل العالی murafakat-i uluvv-i himmet-i âsüman-fesâhatleri ile kal'a-i mezbure ve ana tâbi olan kal'a-i Bayezid ve Erciş nam kal'alar feth olunub cümle-i muzâfât ve mülhakatı ve tevâbi ve levâhiki ile eyâdi-i ibâd-i südde-i zafer-mutadda mazbut ve müsahhar vâki oldu tegayyürât-ı ârâ-i fâside-i mülâhide sebebi ile muattal ve hâli olan cevâmi ve mesâcidde ehl-i sünnet ve cemaat âyini üzere ezan okunub ikamet-i salât-ı mefruza ve mesnune olunub ve câmiinde cuma günü hazret-i sâhib-kirân-ı saadet-kârînin ism-i şeriflerine kıraat-i hutbe olunub çihâr-yâr-i kiram ile sahâbe-i 'ızâ رضوان الله تعالی علیهم اجمعین alâniyyen yâd olunıcak anda mevcud olan ehl-i islâm ve iman hazret-i melek-dehâna izze şanehu hamd ve senâlar eyleyüb pâdişah-ı cihanpenahın halledallahu mülkehu lika-i devlet ve saadetleri ve hulûvv u haşmet ve celâletleri dergâh-ı biniyâza niyâz ile tazarrular eylemişler الحمدلله و المنه perde-i gaybde mestur olan fütuhat-ı nâdiretül vuku' bu def'a zuhur idüb kal'a-i mezbûre muzâfât-ı kılâ'-ı memâlik-i mahrûseden vâki oldu asâkir-i mansure içinde şenlikler ve şâdîlikler eyleyüb nevbet-i husrevânî çalınub cümle-i asâkir feth-i âsâr ile hazret-i sâhib-kırân-ı rub-'u meskûnun devâm-ı saltanat ve bekay-ı saadet-peyvendleri içün dualar olundu mâh-ı mübarek-i zilhiccenin on birinci günü Han-ı Suvarik خان سواریك dimekle maruf mahalle gelindikde tâyife-i evbâş-ı fitne-fâş zaptında olan muzzamat-ı kılâ-ı semâ-irtifaından Van kal'ası ki meşâhîr-i husûn-ı âcâmdan olub tefâvüt-i eyyâmdan ilâ hâzel'an hasânet-i erkân ile meşhur idi onun dahi feth ve istihlâsı hususunda Şâh-ı gümrah tarafından

kal'a hâkimi olana envâ'-ı mevâ'îd ve istimâlât ile bu cânibden mektuplar gönderilüb hüsn-i tedbîr olunmuşdu hidâyet-i rabbânî ve inâyet-i samedânî karîn-hâli olub âsitâne-i izzet-iştibâh tarafına meyl-i küllî eyleyüb kal'a-i mezbûreyi ve ana tâbi olan ve Âmük آموك nam kal'ayı atebe-i ulyâya teslim eyleyüb miftahların göndermiş gelüb bu kullarına vasıl olub veçh-i mesfur üzere zikrolunan kılâ'ın ahvali görülüb zapt olunmağçün Şam beğlerbeği Husrev bendeleri gönderilüb hâkim-i mezbur kal'adan çıkub hazret-i sâhib-kırân-ı âlem-penâhın kulları girüb zapt eylediler anda dahi âyin-i erbâb-ı islâm üzere mesâcid ve meâbidinde evkat-ı hamsede ezan okunub ve câmiinde cuma namazı kılınub hazret-i pâdişâh-ı zafer-penahın hallede mülkehu ism-i şeriflerine hutbe okunub cumhur-ı müminîn ile ezdiyâd-ı devlet-i sâhib-kırânî ve imtidâd-ı haşmet ve azamet-i kîtî-stânî içün hayır dualar eylemişler bu feth-i azîmülkadr içün dahi cumhur-ı 'uzlet-i zafer-simât ile şenlikler eyleyüb tabel-hâne-i husrevânî çalınub hazret-i zıllullâh-i âlempenâhın bekay-ı saltanat ve hilâfetleri duasına iştigal olundu mâh-ı mesfurun on ikinci günü Siyâvân سياوان dimekle meşhur hisâr-ı senk-bünyân ki oldahi tâyife-i eşrârın kılâ-ı nâmdârından olub melâz-ı fesede-i bâğiyye ve melce-i melâhide-i dâğıyye iken mahsur olan kürûh-ı hezimet-sükûn hücum-ı asker-i zafer-encâmdan terk-i evtân ve mekam eyleyüb perâkende olmuşlar kal'a hâkimi olan Emîr Bey Mahmudî hâk-i âsitân-ı saâdet-nişana yüz sürmek ümidiyle kal'asının mıftahın getürüb hısâr-ı mezbur ile Hoşab خوشاب nâm ülke dahi eyâdî-i bendegân-ı dergâh-ı zafer-mebâdide mazbut olub teshir olundu ve mezbur kal'adan gayri tâyife-i gümrâh-ı hezimetpenahın husun-ı âliyesinden Toprak-kale nâm hisar ki oldahi meşhur-ı âfak olan husûn-ı muteberesinden idi anda mütehassın olan gürûh-ı şakavet-şükûhı bazı asâkir-i müslimîn mahsur etmişler idi anda dahi inâyet-i bî-nihâyet-i hak izze şânehû karîn-hâl-i asâkir-i zafer-ittisâl vâki'olub hazret-i zıllullah-ı sâhib-kırânın خلدالله ظله العالی yümn-i himmet-i saâdet-menzeletleri berekâtından kal'a-i mezbûre dahi feth olunub mah-ı mesfurun [Zilhicce 940] yirmi ikinci günü Bingöl بيك گل nâm mevzi'de miftahı gelüb meftuh ve müsehhar vâkı' oldu الحمدلله و المنه kılâ'-ı mezbure sedd-i sedîd-i vilâyet

ve fîlhakika kilîd-i ma'mure-i memleket olub her birinin fethi tûl-i zamanda bezl-i harâcî ve emvâl ve sarf-ı âsâkir ve ibtâl-i ricâl ile bi-cehd mutasavver ve me'mûl iken hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın nâm-ı humâyun-ı devlet-nasr-ı makrunlarında tarîk-i sühûlet ve âsânî birle dâire-i zapta gelüb feth olundu ve bunlardan gayri şimdiye değin kızılbaş-ı evbâşa mütabaat iden Kürdistan kal'alarından cerem جرم ve Bîdgâr بیدکار ve Ruşni روشنی ve Hal حل ve Tenûze تنوزه nâm kal'aların sahibi olan Nur Ali Bey cümle-i bendegân-ı dergâh-ı saâdet-destkâh silkine münselik olmuşdur. انشاالله الاعز الاکرام ümid olunan budur ki bu hususlar zamîme-i fütuhât-ı külliyye olmağla medâr-ı bağy ü ilhad olan mevâzı'-ı mevâkı'-ı şerâyi'-i saadet-menâfi' vâki' olub nîce iklimler ve memleketler dahi ibâd-ı 'atehe-i âlem-penâha müsahhar olmuş ola öyle olsa bu fütuhât-ı meserret-gâyâtı hâk-i âsitân-ı feth-âşiyâna inbâ itmekçün râfi'-i rıka'a-i ubûdiyyet-şi'âr dergâh-ı âlempeânha kullarından Haydar ve Lûtfi bendeleri irsâl olunub mezburân kulları südde-i saadet-bahşde çâşnigîrlik hizmetine vech görülüb gubâr-ı atebe-i sâmiyeye arz olundu baki emr ve fermân dergâh-ı saâdet-penâhındır az'af al-'ibâd İbrâhim el-fakîr

اضعف‌العباد ابراهیم الفقیر

Vesika V.

(Topkapı Arşivi E. 4080/2)

Hazret-i sâhib-kırân-ı rûy-ı zemin ve şâh-ı hilâfet-mekân ve saâdet karînin dergâh-ı âlempenahları kibeline mâruz-ı bende-i - zerre - mıkdar budur ki mukaddeemâ fermân-ı lâzımül-iz'ân-ı pâdişâhî muktezasınca bu a'bd-i hâkisarları inâyetullah ile celle ve izze diyar-ı şark istihlâsına memur olunmuşdu mahmiy-i Haleb'e gelindikde hudud-ı Azerbaycan'a müteallik olan kal'alar ki memâlik-i mahmiye-i husrevnî ile ekalîm-i aduy-ı grîz-cûy arasında sedd-i sedîd-i memleket ve miftâh-i kilîd-i vilâyet idi anların istihlâsı hususlarında envâ' tedbirler olunub her birinin feth-i nice yıllar hazâyin ve emvâl ve bezl-i asâkir ve ibtâl-i ricâl itmek ile bicehd mümkün ve müyesser iken hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûnun 'uluvv-ı himem-i saâdet-şiyemleri bendelerinin karîn-hâli ve rehin-âmâli vaki'olub muzzam

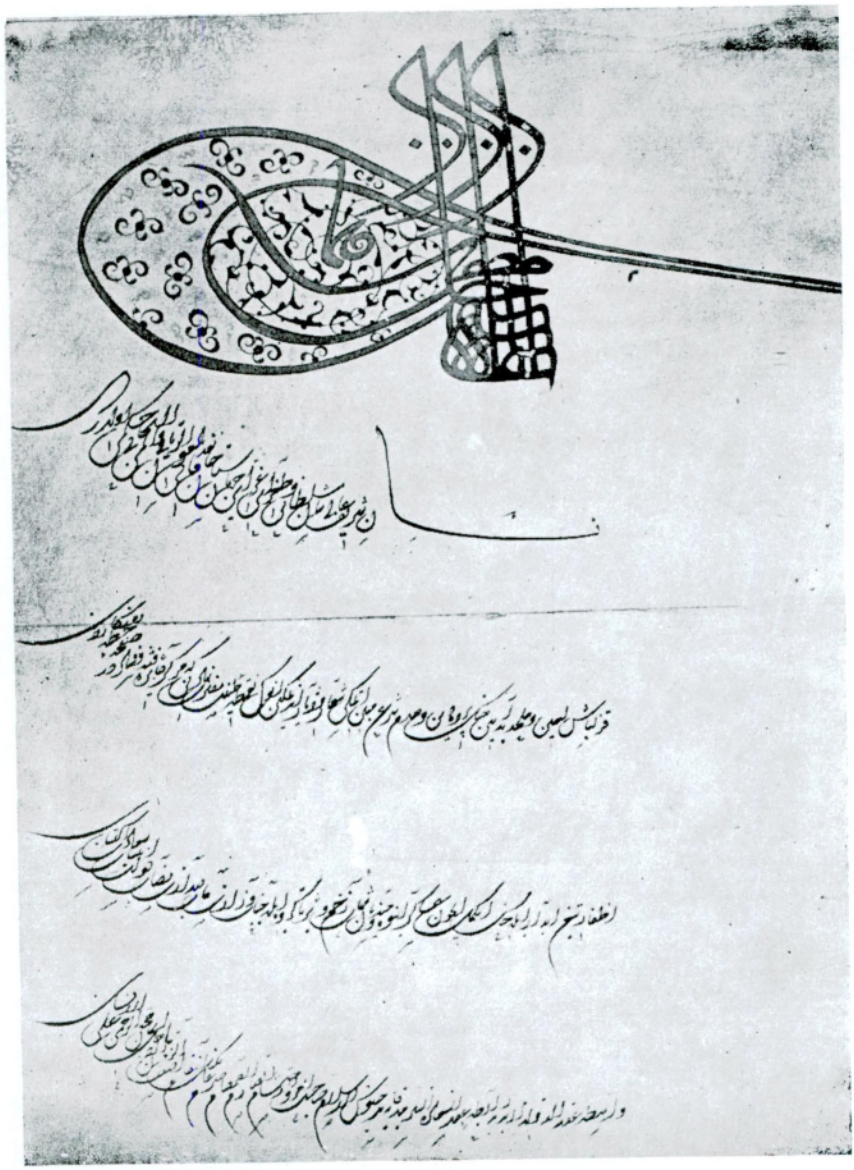

(Vesika VI—1) Kanunî Sultan Süleyman'ın İbrahim Paşa'yı Serasker olarak İran seferine gönderdiği hakkındaki Ağustos 1534 tarihli fermanı (Topkapı Sarayı Arşivi No. 2759)

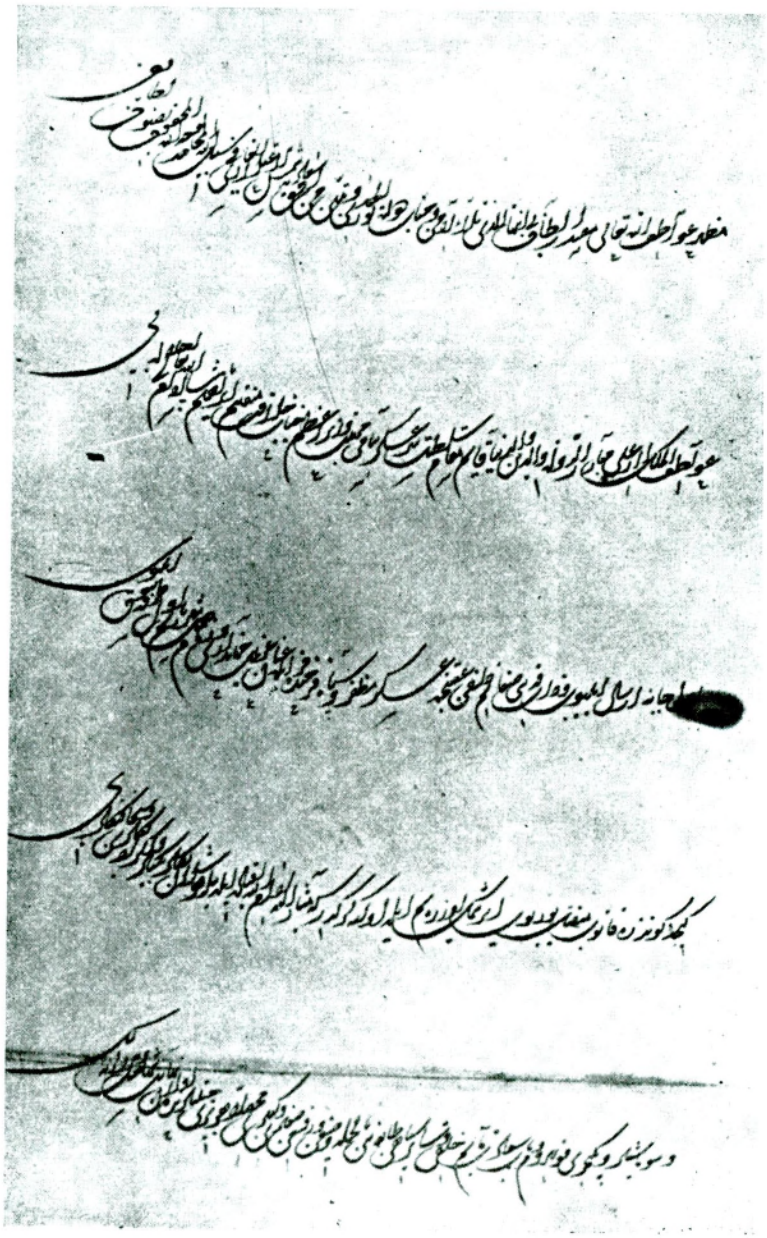

(Vesika VI—2)

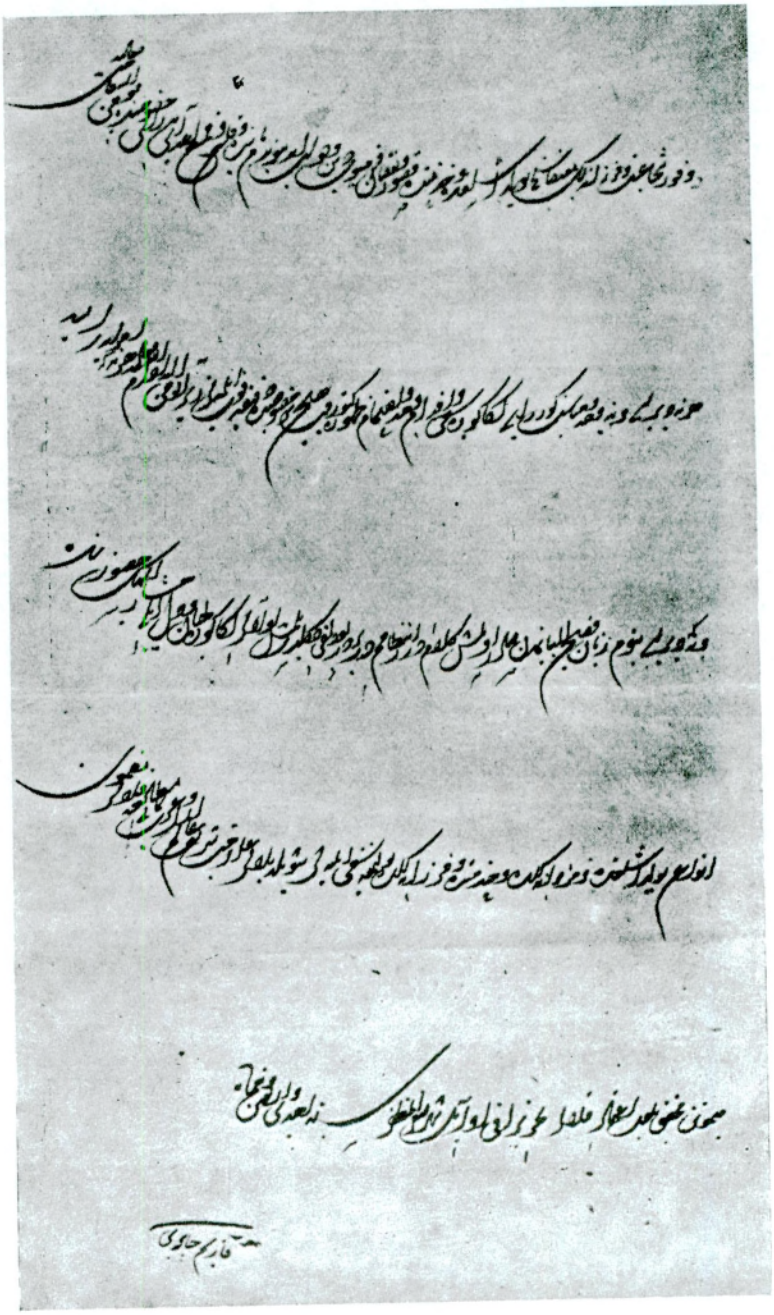

(Vesika VI—3)

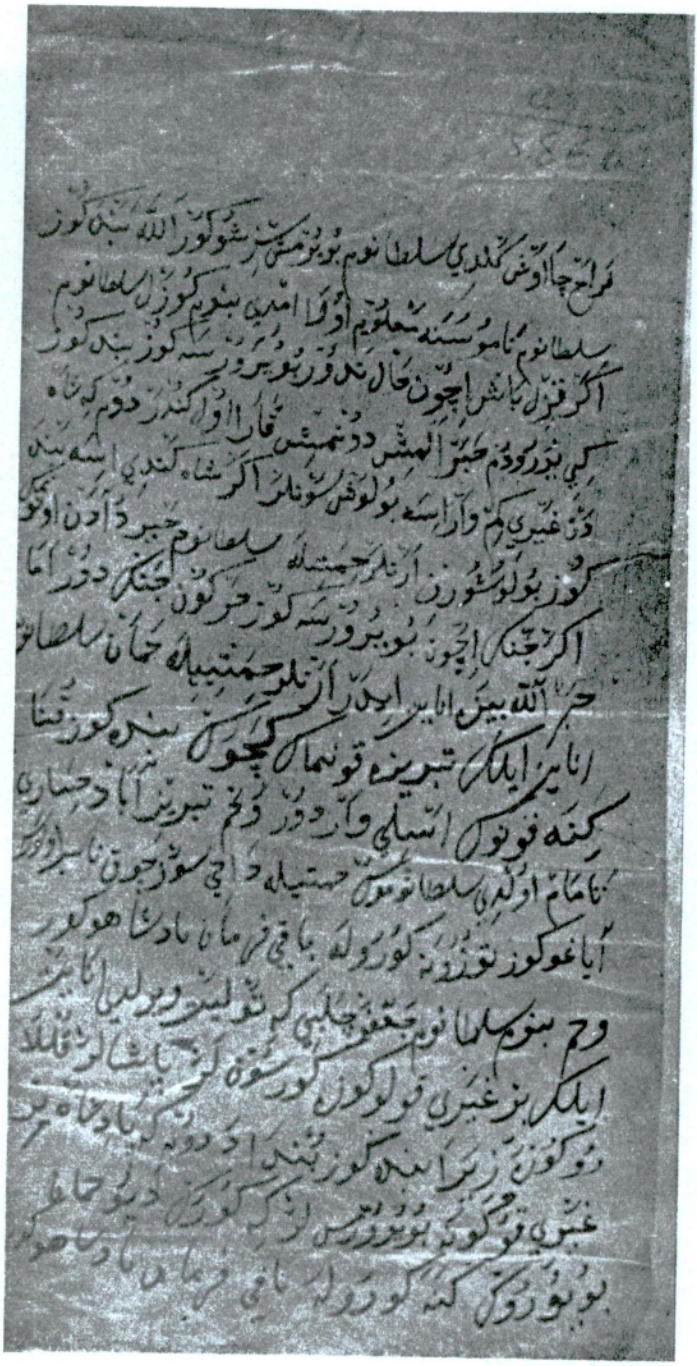

(Vesika IX, E. Topkapı Sarayı Arşivi No. 5860) İbrahim Paşa'nın kendi el yazısı ile Eylûl 1534 de Pâdişaha gönderdiği mektup

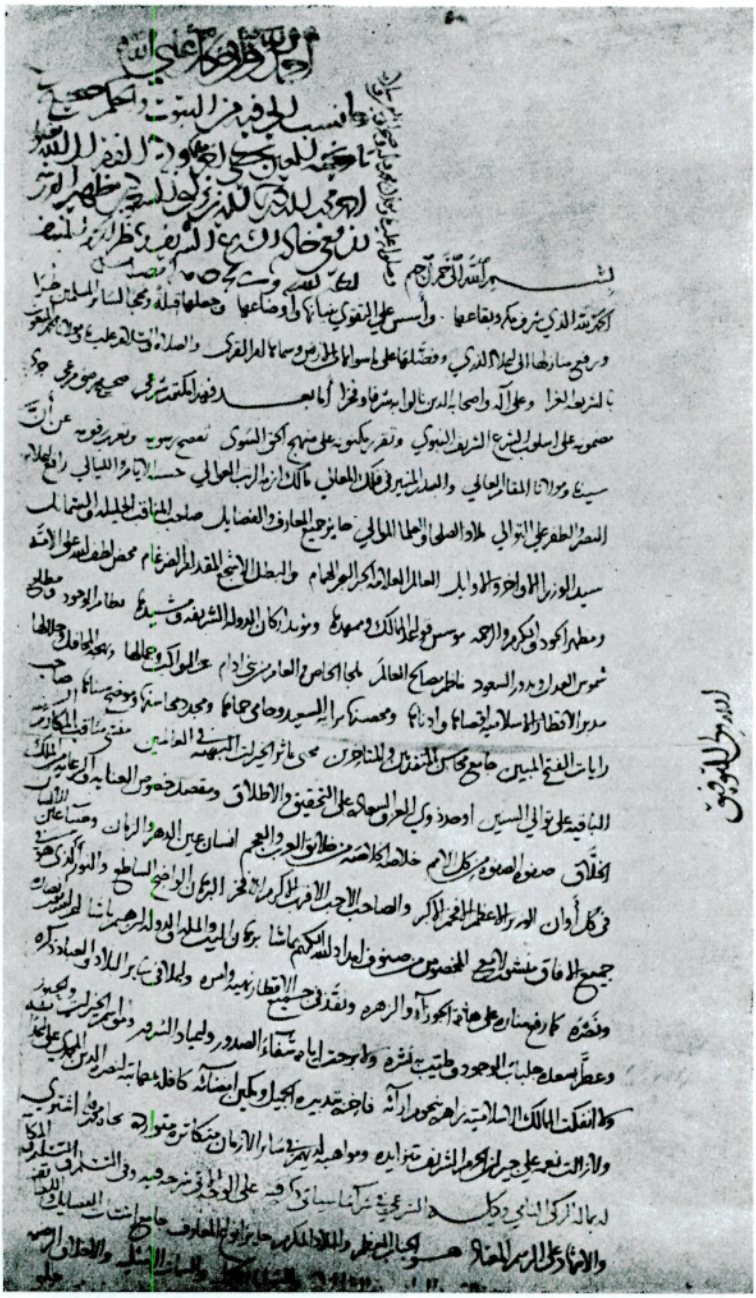

(Vesika XII—1. Topkapı Sarayı Arşivi, No. d. 7037) İbrahim Paşa'nın Mekke'deki evkafı için (22 Muharrem 939=24 Ağustos 1532) de tanzim edilen vakfiyesi

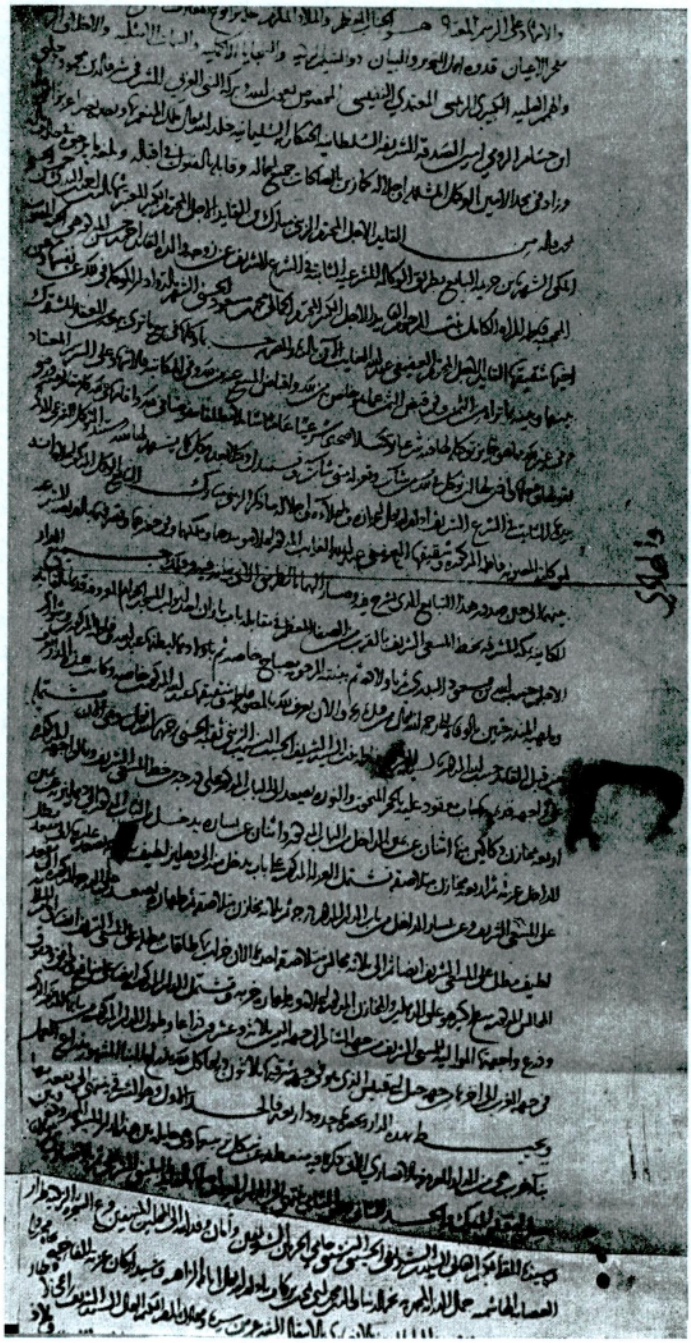

(Vesika XII—2)

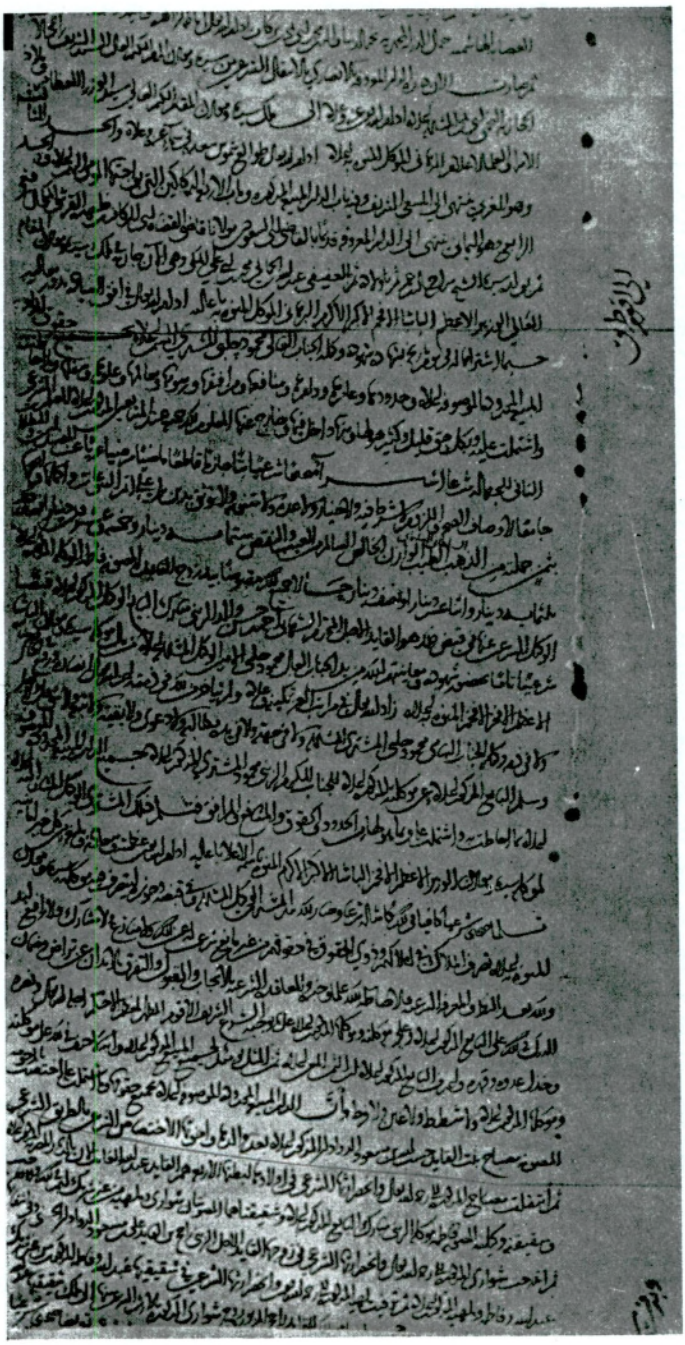

(Vesika XII—3)

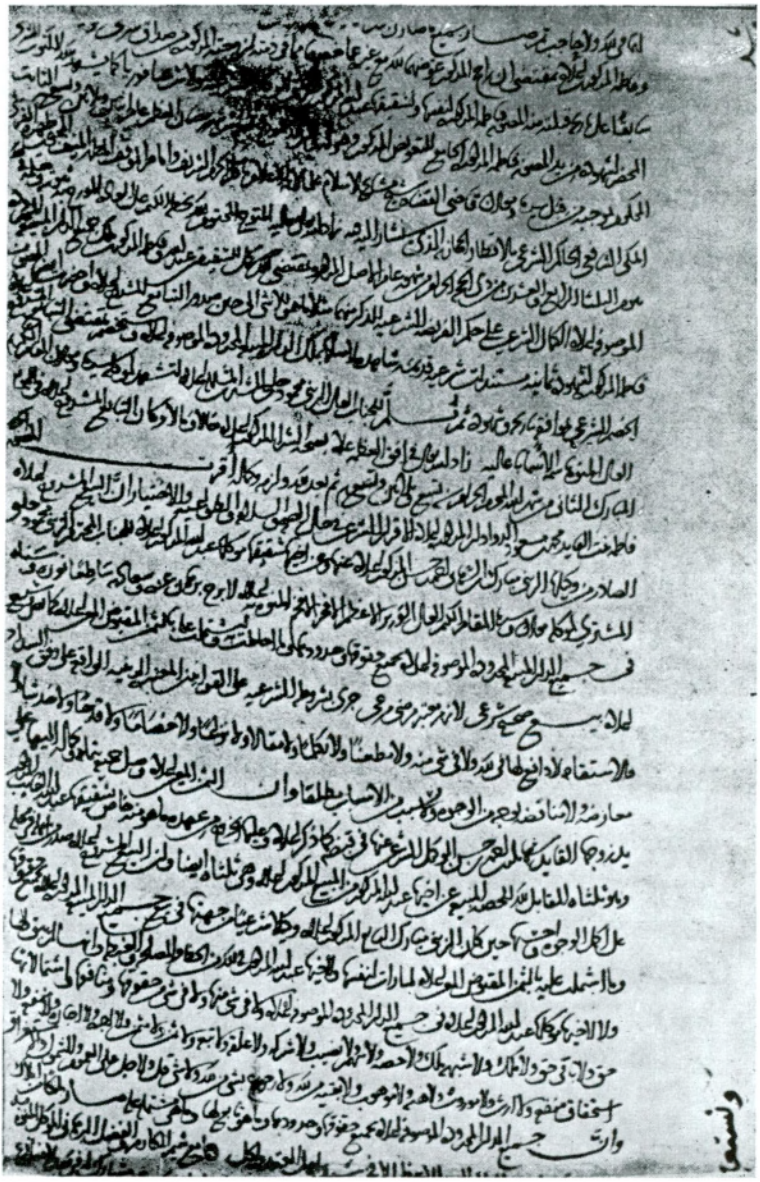

(Vesika XII—4)

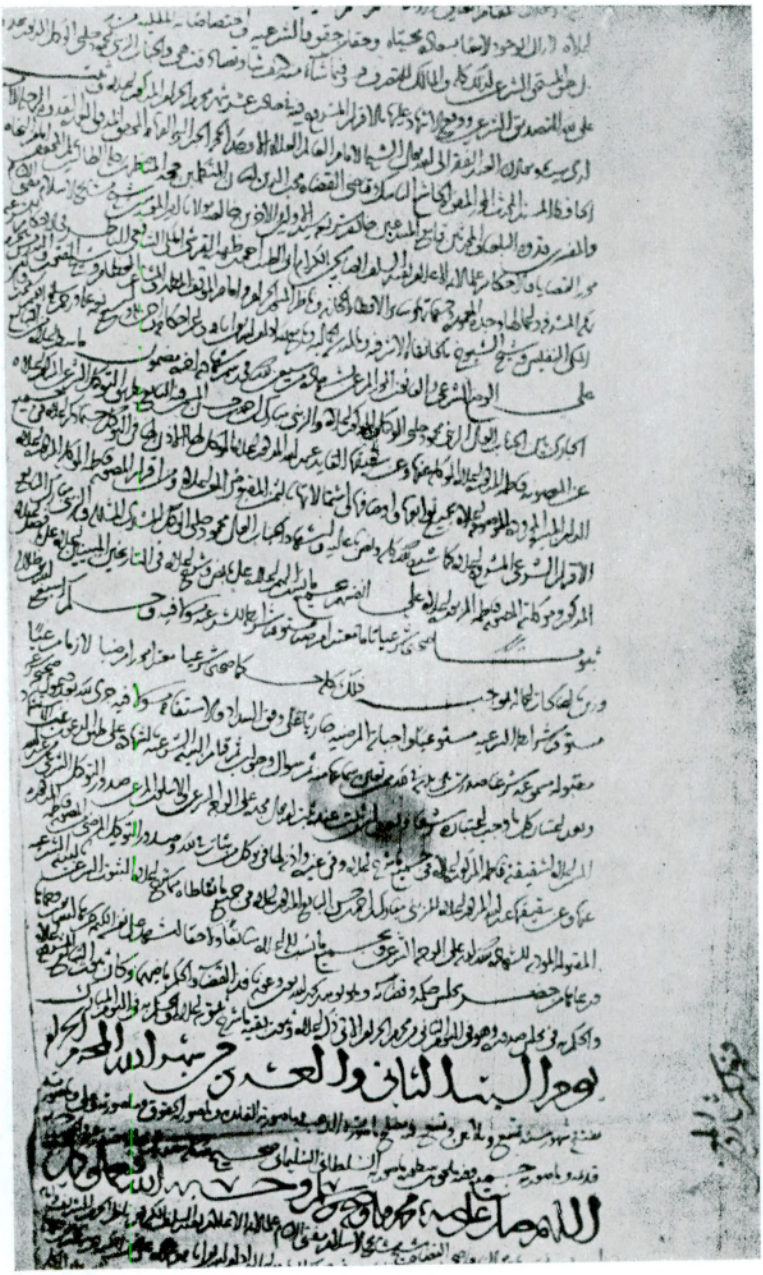

(Vesika XII—5)

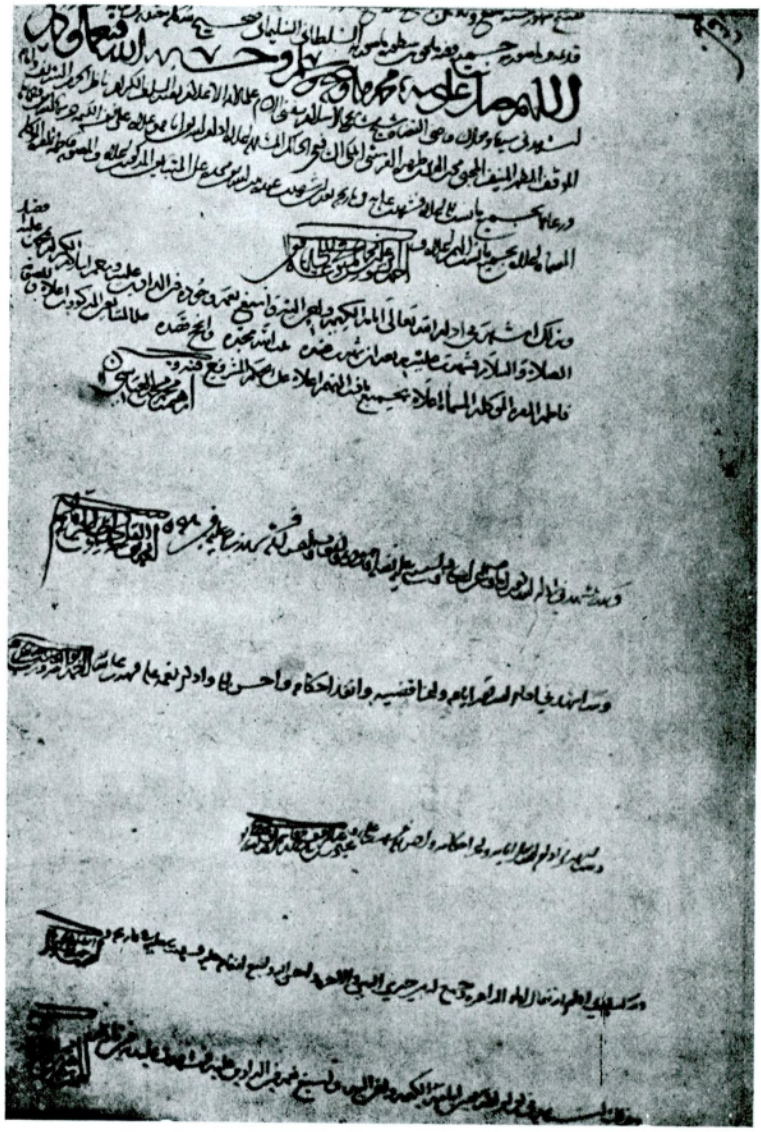

(Vesika XII—6)

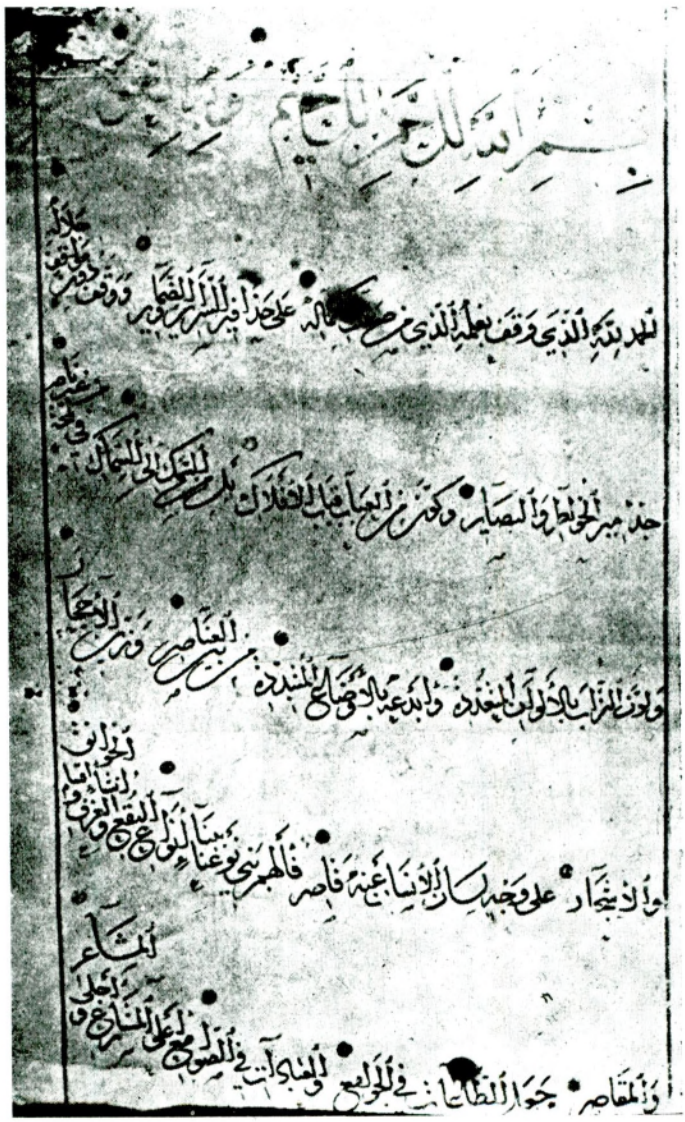

(Yesika XIII—1, Topkapı Sarayı Arşivi, No. d. 7029) İbrahim Paşa'nın (bin Yunus Bey) Rebi I. 940 da (Eylül 1533) tanzim edilen umum evkafına ait Vakfiyye

(Vesika XIII—2)

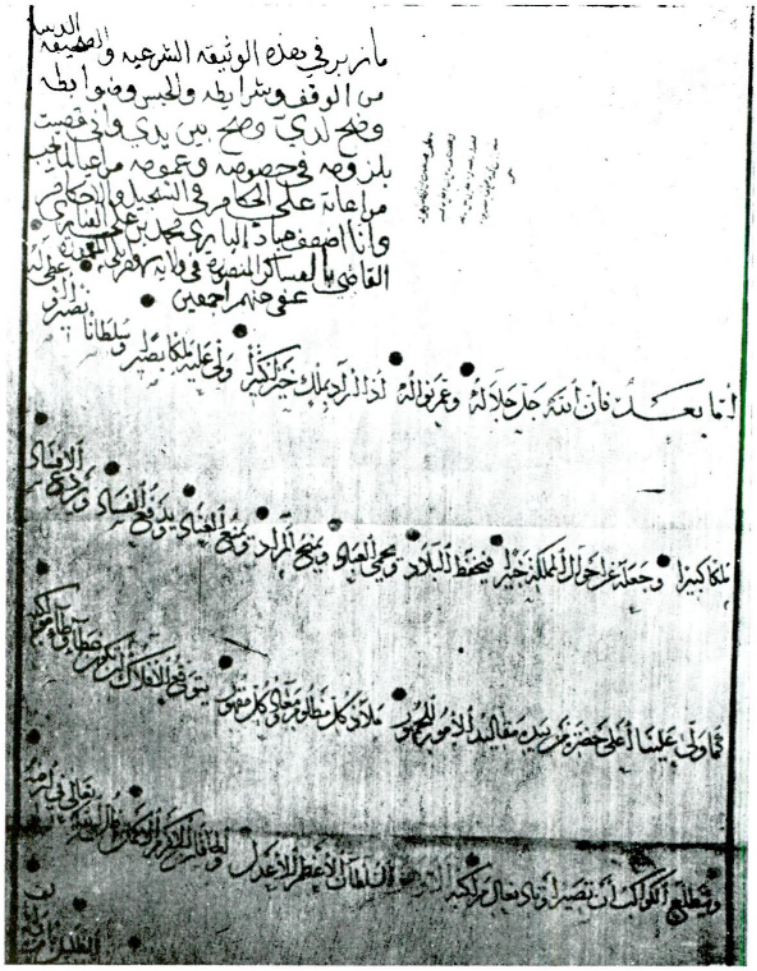

(Vesika XIII—3)

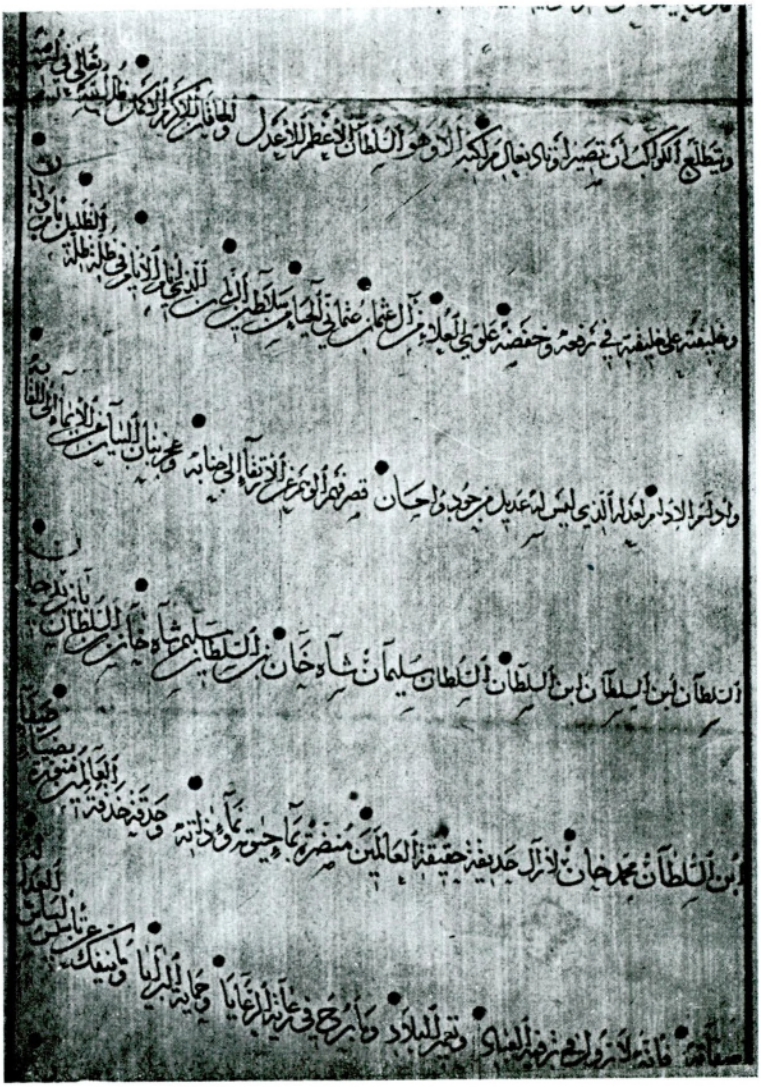

(Vesika XIII—4)

(Vesika XIII—5)

(Vesika XIII—6)

(Vesika XIII– 7)

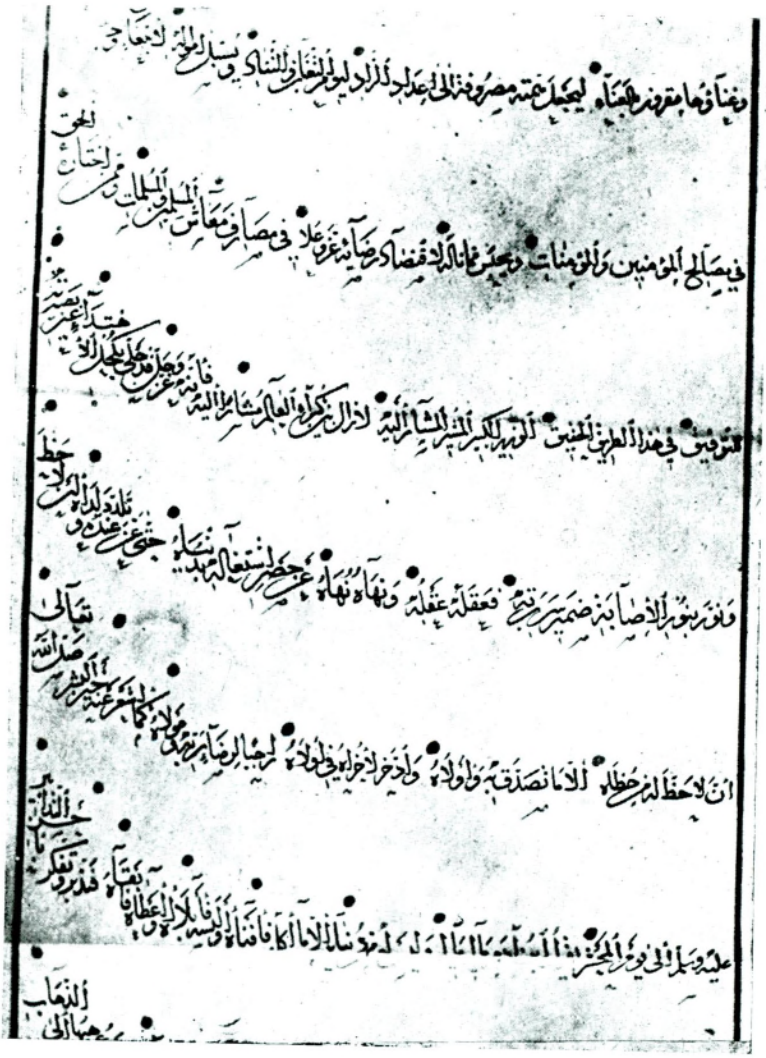

(Vesika XIII—8)

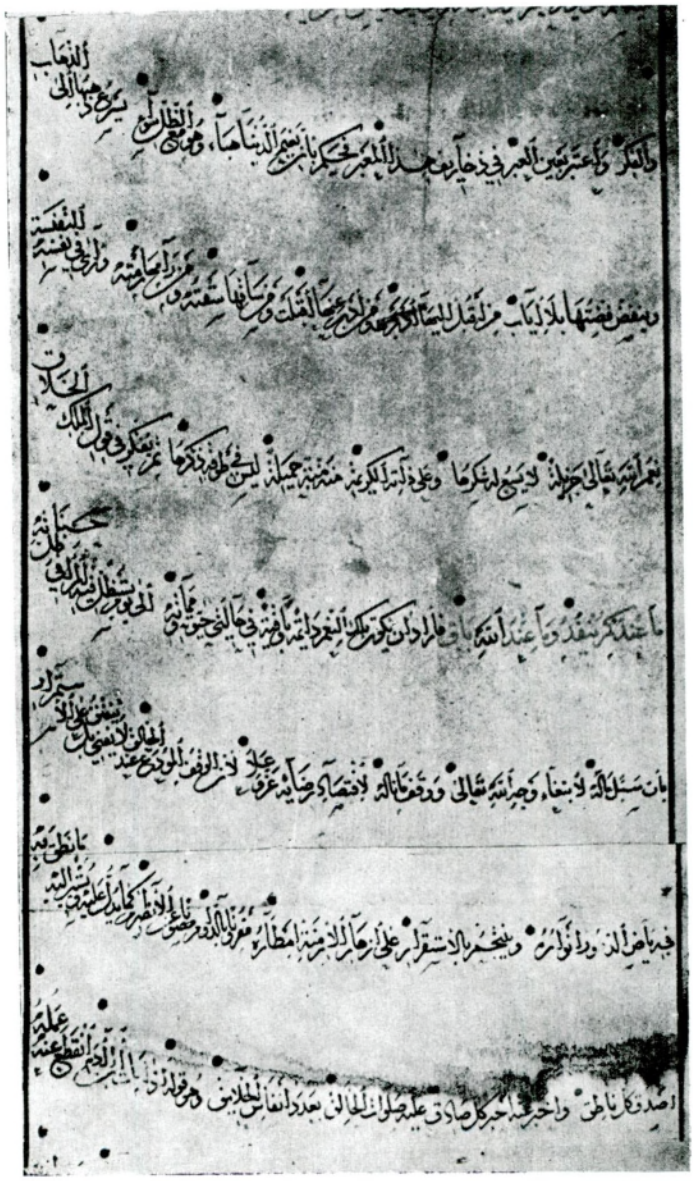

(Vesika XIII—9)

(Vesika XIII—10)

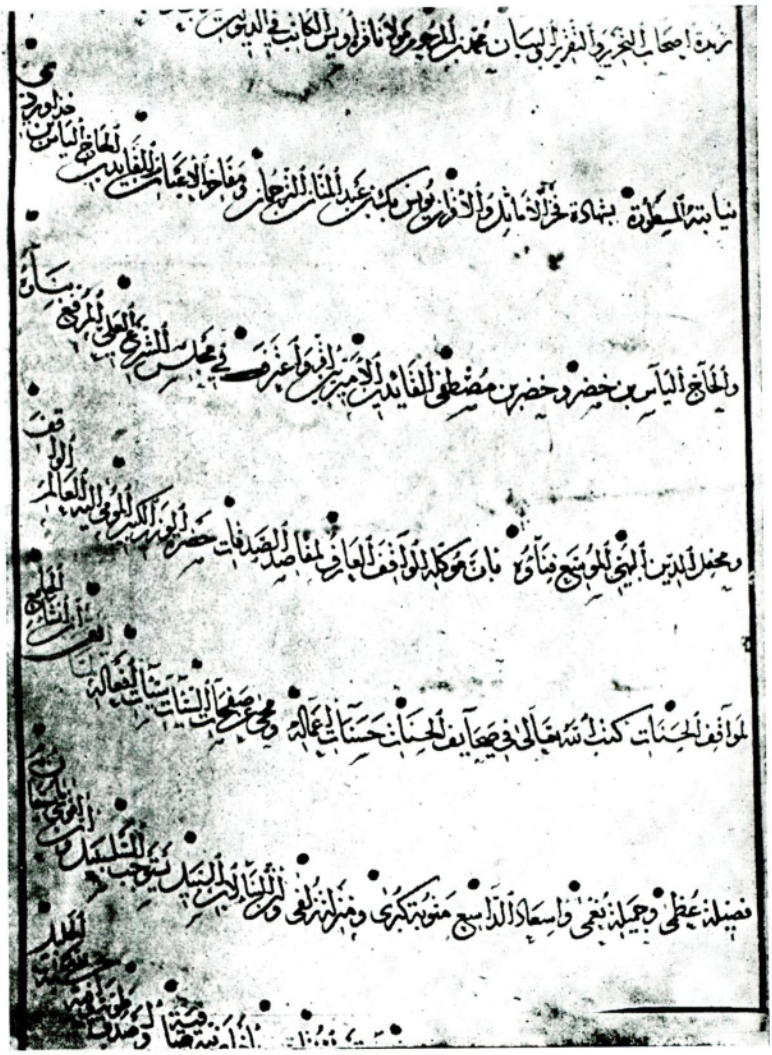

(Vesika XIII—11)

(Vesika XIII—12)

(Vesika XIII—13)

(Vesika XIII—14)

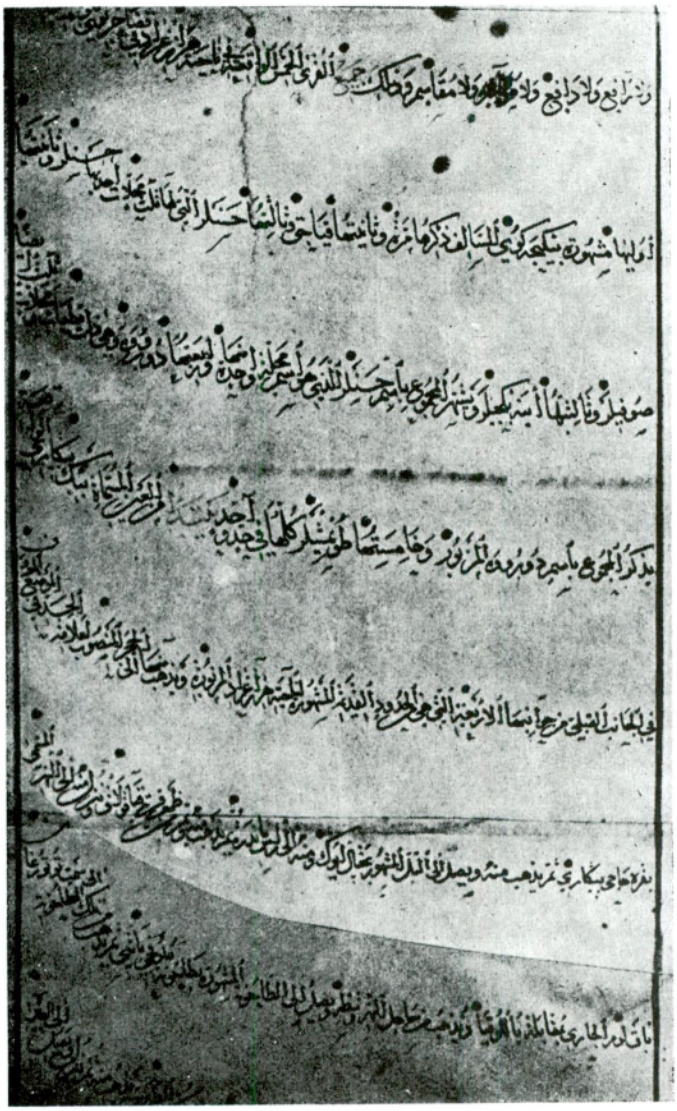

(Vesika XIII—15)

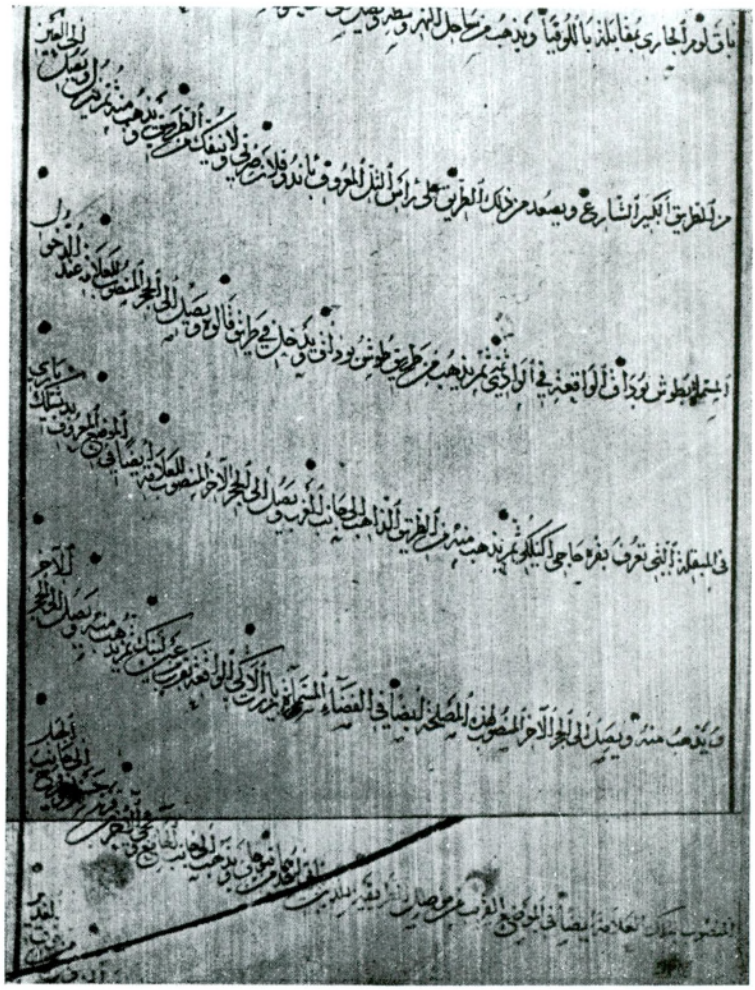

(Vesika XIII—16)

(Vesika XIII—17)

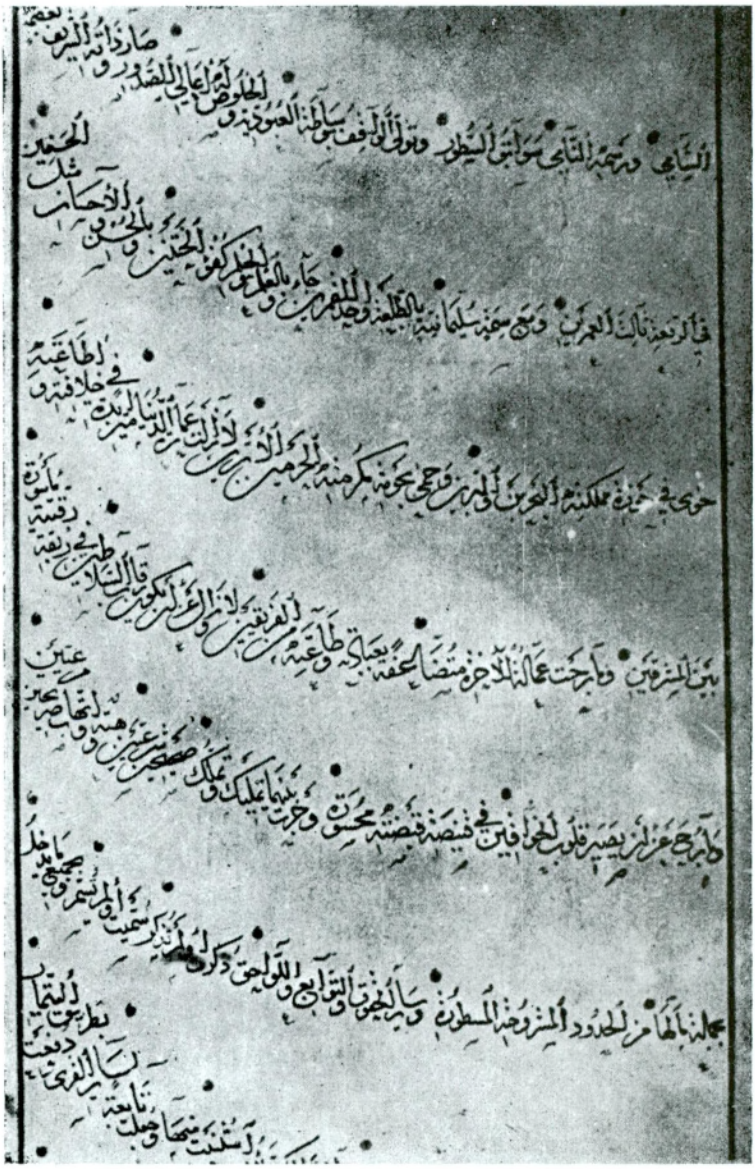

(Vesika XIII—18)

(Vesika XIII—19)

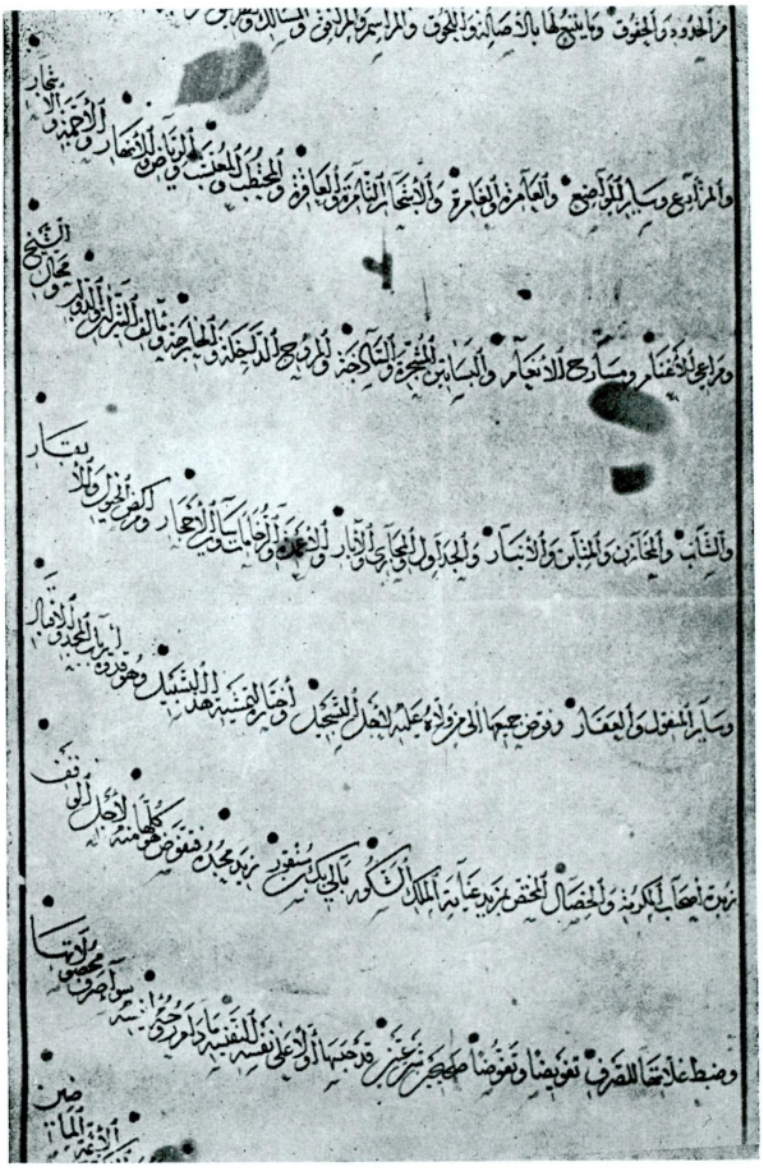

(Vesika XIII—20)

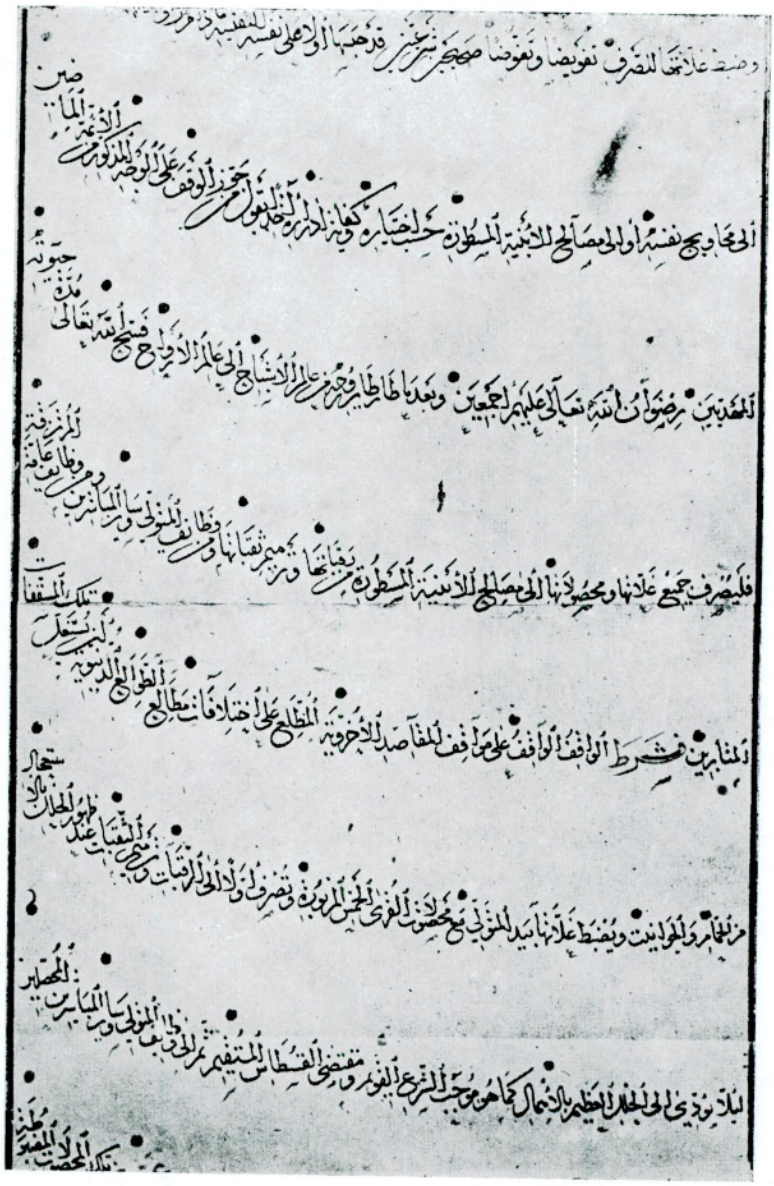

(Vesika XIII—21)

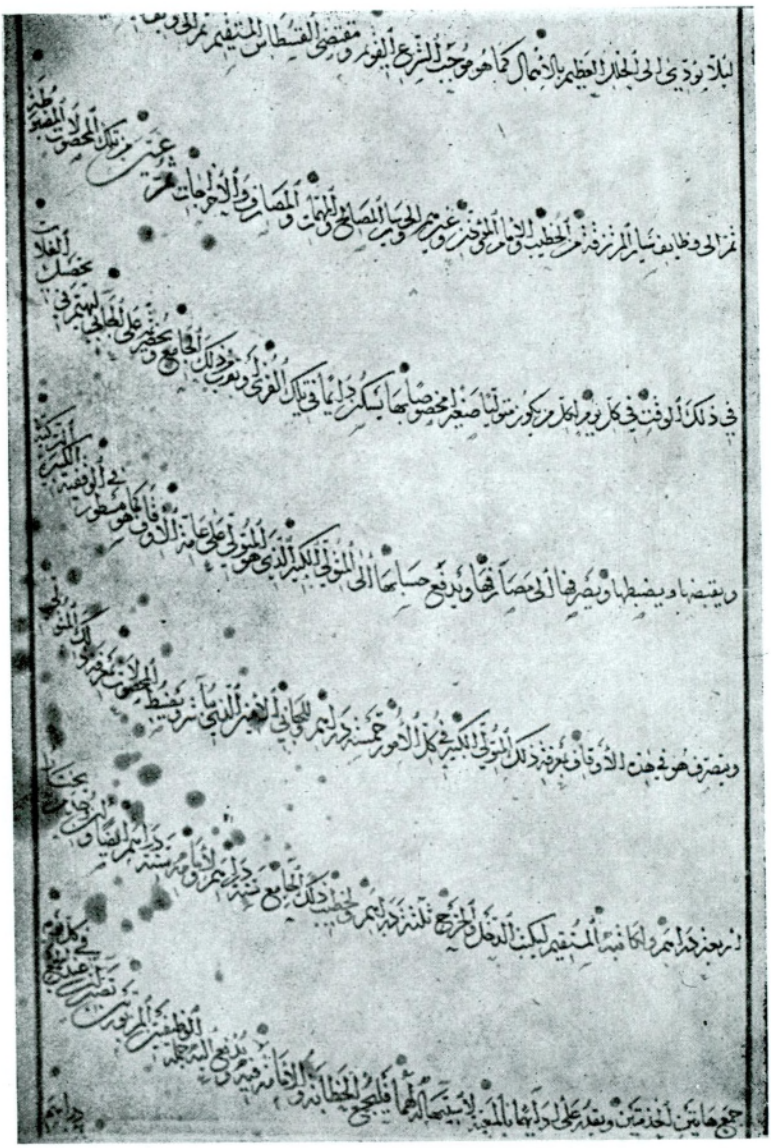

(Vesika XIII—22)

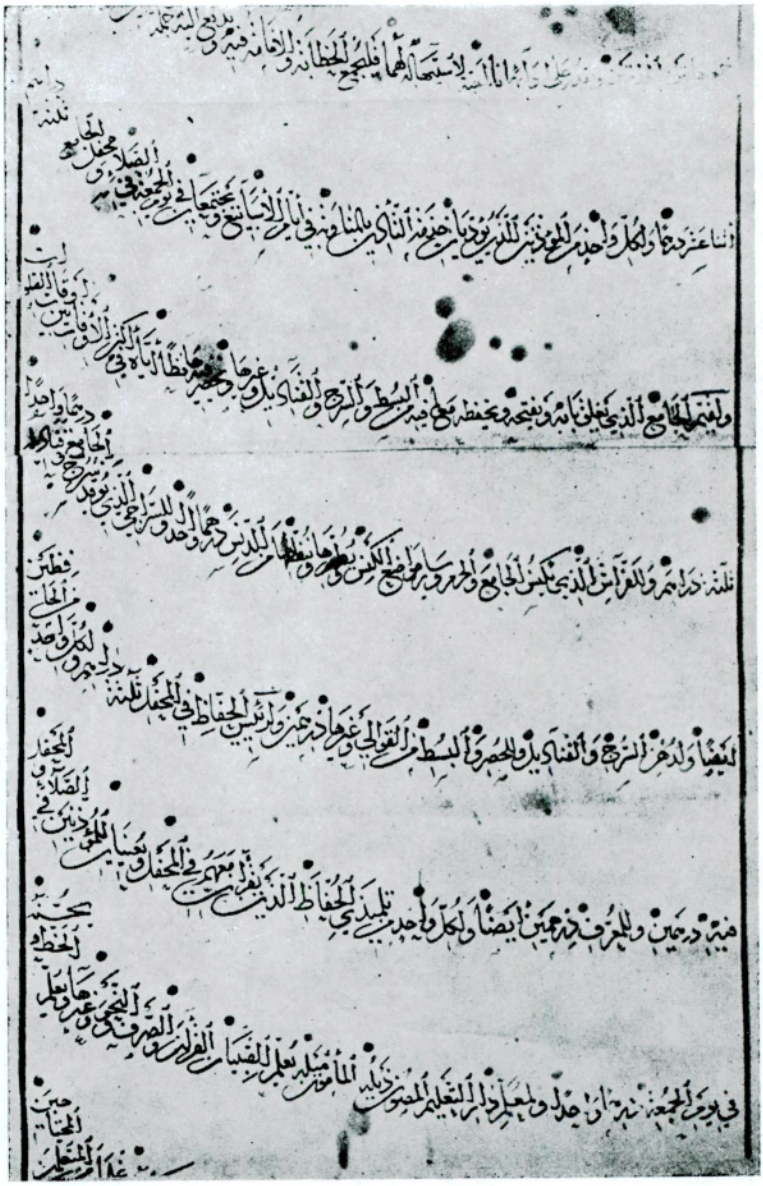

(Vesika XIII—23)

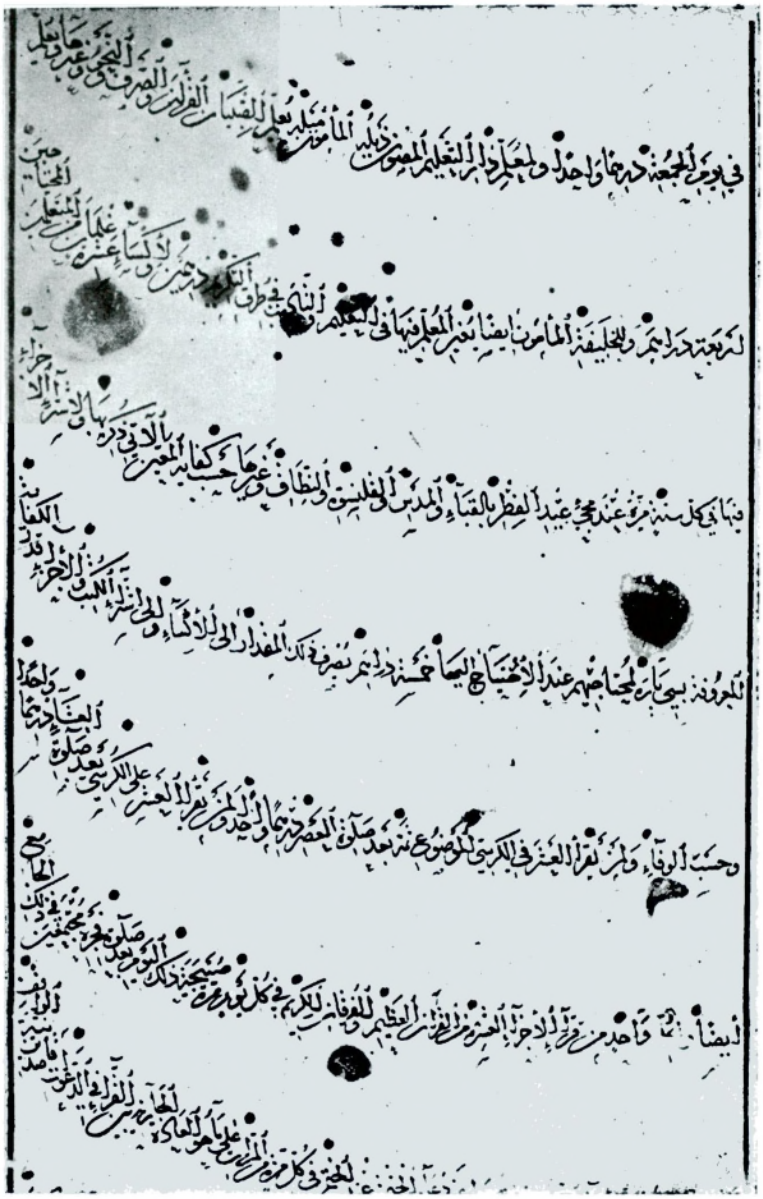

(Vesika XIII—24)

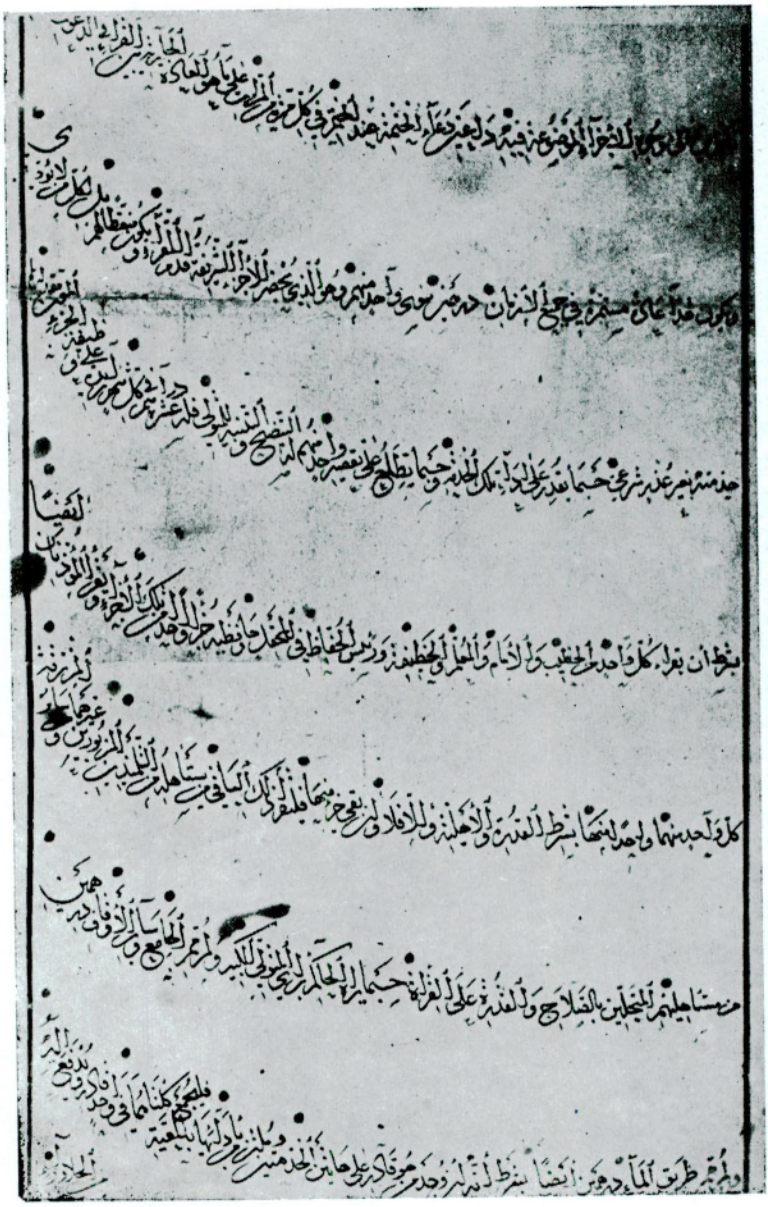

(Vesika XIII—25)

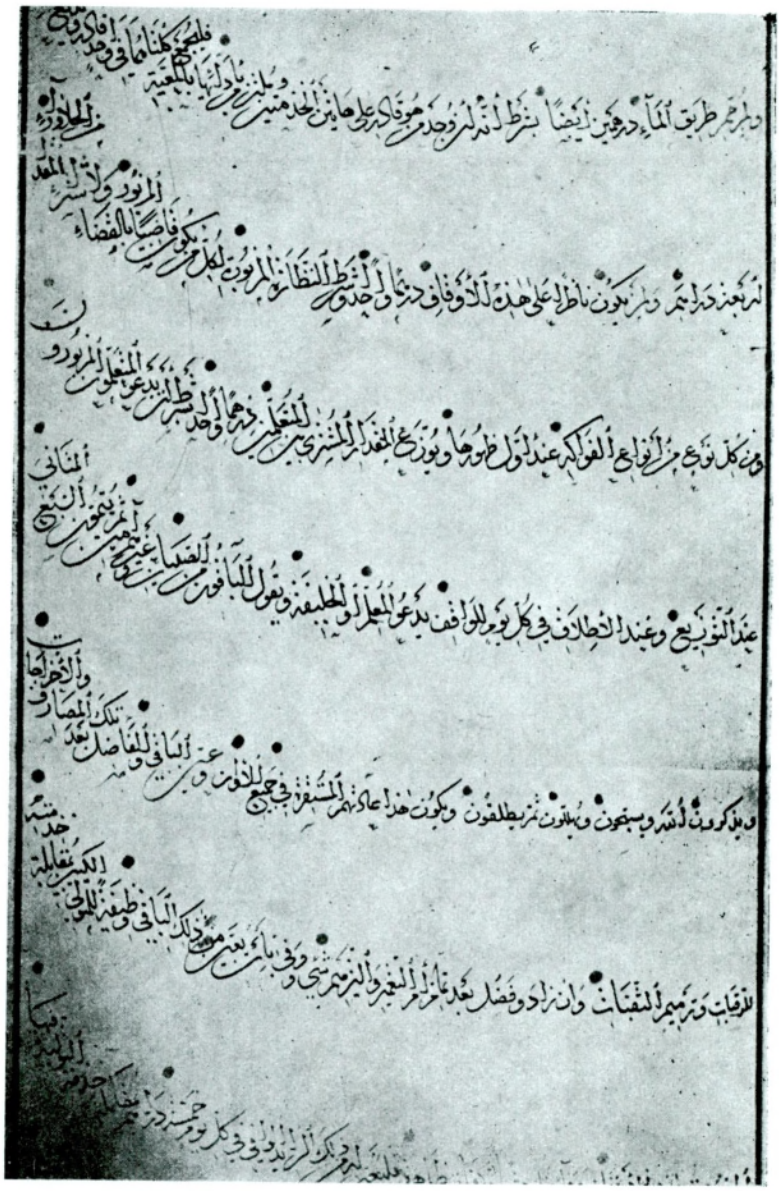

(Vesika XIII—26)

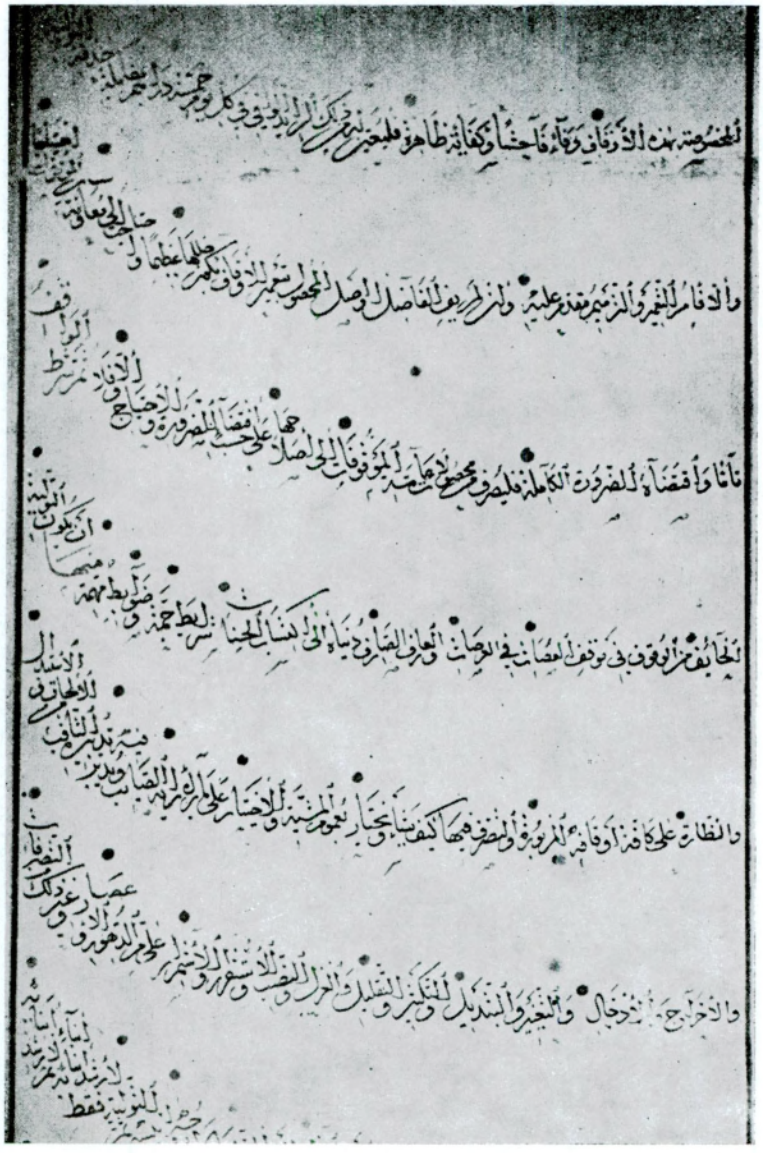

(Vesika XIII—27)

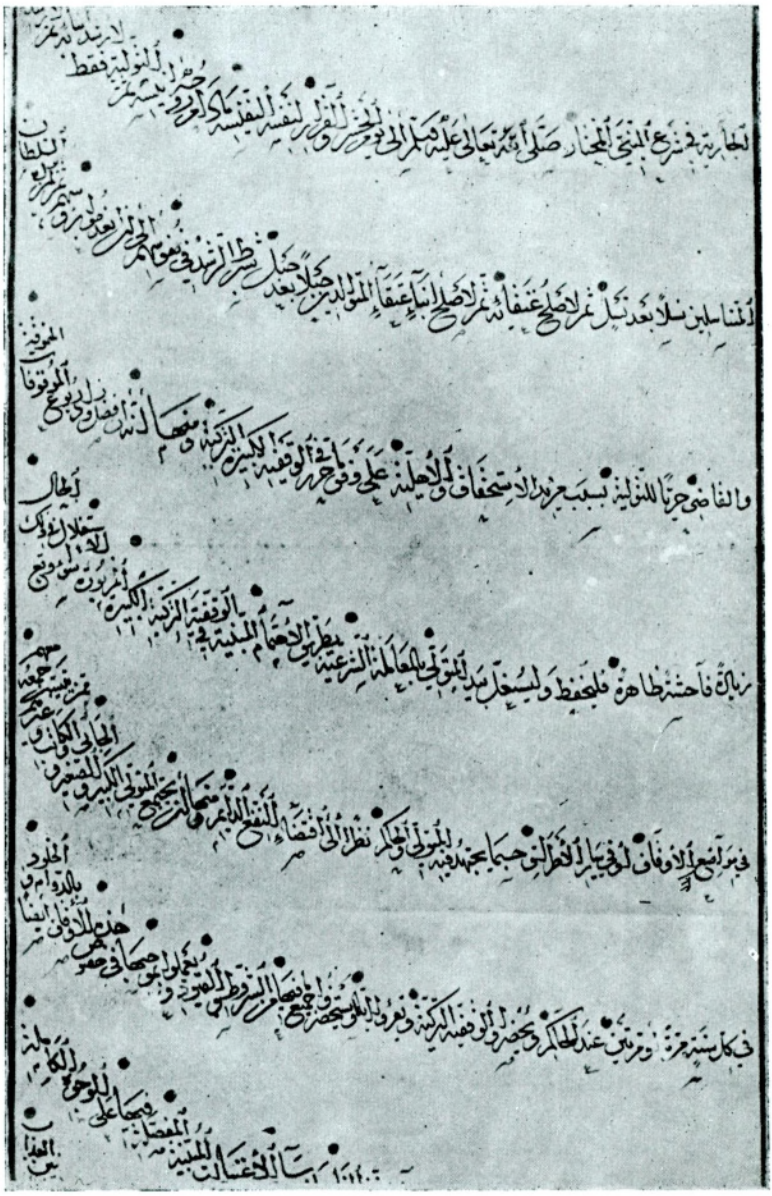

(Vesika XIII—28)

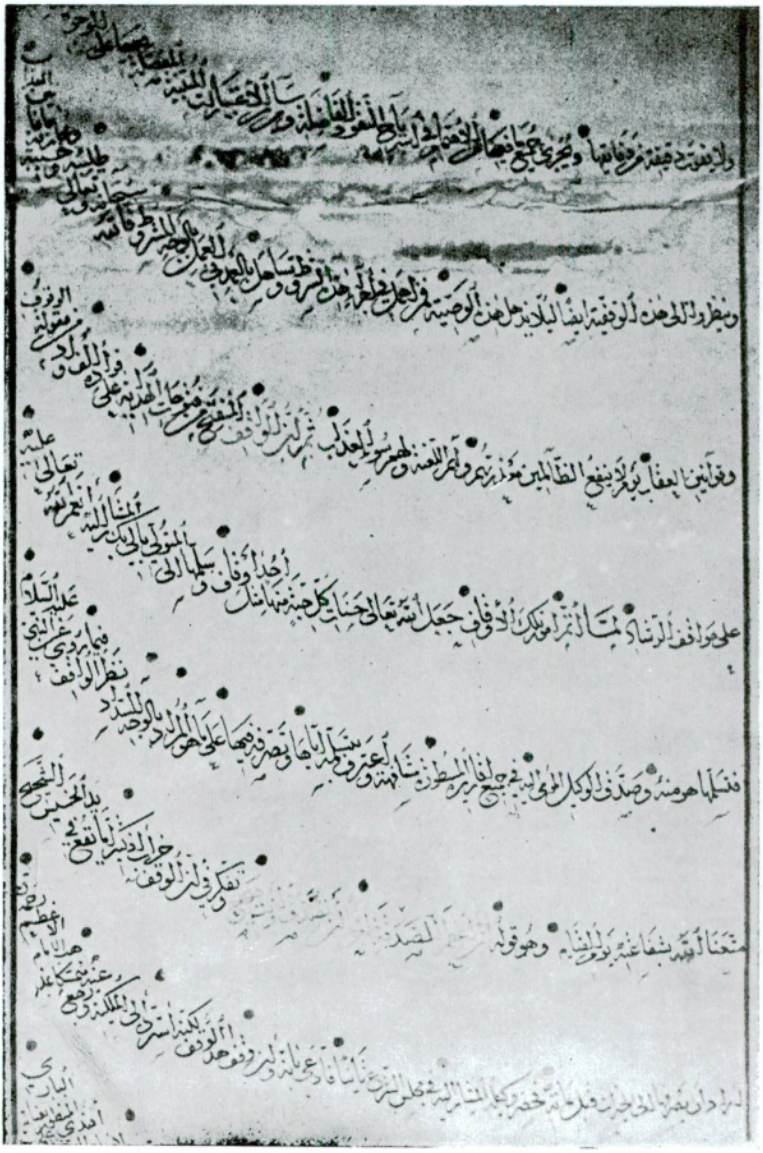

(Vesika XIII—29)

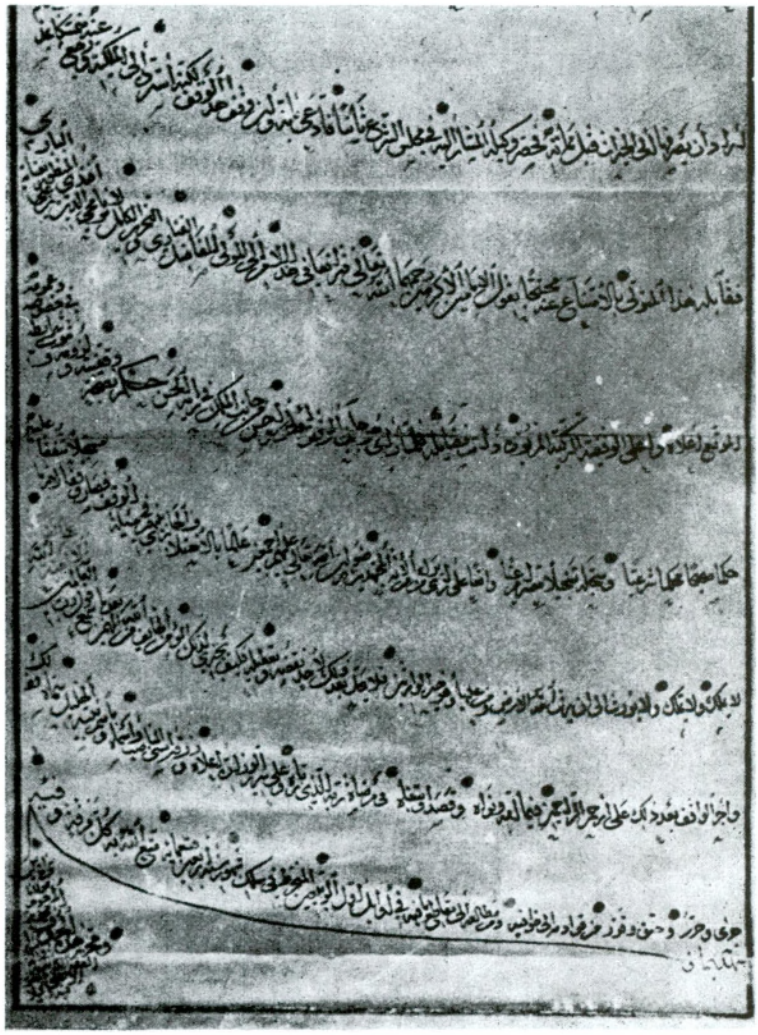

(Vesika XIII—30)

kal'alar tevâbi ve-levâhikleri ile meftuh ve müsahhar olub asâkir-i zafer-meâsir-i pâdişâhîden bir ferd telef olmayub tarik-i sühulet ve âsâni birle dâyire-i zapta getürülüb her birinin ahvâli tedarik olunmak içün Şam beylerbeğisi Husrev kulları gönderilüb mecmuîsi zapt olunub diyarlar ve kethudâlar ve sâyir müstahfızlar konulub ol diyarlar sâyir muzafât-ı ekalîm-i mahmiyyeden kılınduğı bundan akdem rık'a-i ubûdiyyet-şiâr yazılub gubâr-ı âsitân-ı felek- âşiyâna arz ve inhâ olunmuşdu hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûnun fermân-ı şerifleri ve izn-i âlîleri sudûrı ile bendelerine ki ahvâl-i asâkir-i nusret-meâsirde inâyet olunan ruhsat ve iltifât-ı hümâyuna bunâen çünki fermân-ı cihan-mutâ-ı hâkanî birle diyar-ı şark fethine azimet olunub gerû mübârizîn-i dîn ile hudud-ı Azerbaycan'a dühûl olunub hazret-i sâhib-kırân-ı memâlik-stân dahi leşker-i frâvân-ı ehl-i imân ile kal' ve kam'-ı âdây-ı bed-kümâna teveccüh-i âli buyurdular lâbüd gulgule-i sipâh-ı husrevânî ve debdebe-i cüyûş-i hayret-i sâhib-kırânîden tâyife-i hâyife-i kızılbaş-ı evbâşın kulûb-ı dalâlet mashublarına havf ve herâs-ı bî-kıyâs müstevli olmağla sademât-ı kahr-i âyât-ı pâdişâhîden diyâr-ı Horasan'ı makar ve grizkâh idinüb hudud-ı Azerbaycan'a mürde-i şeyatîn-âyînden bir mıkdar asker koyub zann-ı bâtıl ve tedbîr-i kâsidi muktezâsınca sedd-i sügur ve bend-i hudud mülâhaza idüb medine-i Tebriz ki' adûy-ı dalâlet-hûy u bîdinî ve hûnrizin tahtkâhıdır. Musa Sultan dimekle mârûf müfsid-i fesad-şi'ar ile birnice bin melâhide-i muhad - âsâr koyub kendusi Horasan taraflarına çekilmişdi lâbüd memleket-i Irak ve Azerbaycan eyâdî-i berekât-i hazret-i sâhib-kırân-ı saadet-nişanda mazbut ve müsahhar olmak lâzime-i gayret ve hamiyyet ve dindârî olduğu ecilden Azerbaycan beylerbeğisi Ulama Paşa ile Dulkadırlu beylerbeğisi, Ahmed kulları bir mıkdar asker ile karavul tarikiyle ilerû Tebriz cânibleri ne gönderilüp bu bendeleri dahi hazret-i Hakkın 'uluvv-i inâyet-bahşleriyle server-i kâyinâtın sümüvv-i mu'cizât-ı saadet-smatları ve çâr yâr-ı hidâyet-âyâtın kerâmat-ı ervâh-ı felâh-gayâtları ile hazret-i sâhib-kûrân-ı rub'u meskûnun yümn-i himmet-'ulyâlarına dayanub asker-i fütûh-peyker ile Tebriz şehrine azimet eyleyüb bu esnâda kızılbâş-ı evbâşa müteallik bâzı ümerâsı ve beğleri gelüb mütabaat eyleyüb ve bâzı kal'aların dahi sâhibleri itaat eyleyüb 'atebe-i 'ulyanın sâyir kulları silkine münselik oldular mâh-ı muharrem-ülharâmın yirmi beşinci günü cümle-i asâkir-i zafer-mesâsir ile mahmiye-i Tebrize gelinüb mezkûr Musa Sultan nâm müfsid ki tevâbi-i dalâlet-

münafıkı ile ol diyarların hıfzına mütekeffil olub şâh-ı gümrâh-ı dalâletfercâm tarafından kayim-mekam idi hücum-ı asker-i zafer-rüsûma mütehammil olmayub dâhil-i medine-i Tebriz'de bir mıkdar müşârünileyh Ulama Paşa kullarıyla cidâl ve cenke ağaz idüb asker-i mansûr mecâl virmeyüb gürûh-ı melâhideyi tu'ma-i tîğ-ibî-drîğ eyleyüb kılıcdan geçürdüler bakisi firar ihtiyar eyleyüb perişan ve grizân oldular hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûnun himmet-i 'ulyâları berekâtında medine-i Tebriz tevâbi' ve levâhikı ve cümle muzâfât ve mülhakatiyle meftuh ve müsahhar olub zaptolundu mâh-ı mesfurun yirmi altıncı günü ki yevm-i cumadır beğlerbeğiler kulları ve ümerâ bendeleri ile bilcümle âmme-i asker-i nusret-eser ile Sultan Hasan câmii dimekle ma'ruf câmi'e varılub yirmi otuz yıldan berü cuma namazı kılınmayub muattal ve mesdûd olan câmiler açdırılub cumhur-i müminin ve gürûh-ı muvahhidîn ile sünen-i seniyye-i Seyyidülmürselîn üzere cuma namazı kılınub sinîn-i sâbıkadan ilâ hâzel-hîn mehâfil ve menâbirde mensî ve metrûk olan medâyih-i sahâbe-i büzürgvâr رضوان‌الله تعالى اجمعين alâniyyen tekrar ve tezkâr olunub hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûnun خلدالله تعالى خلافته ism-i şerifilerine hutbe okunacak kulûb-ı ehl-i imâna nusret-i tâze ve fırsat-i bî-endâze müstevli olub âmme-i ehl-i imân imtidâd-ı haşmet ve devlet-i cihanbânî ve ezdiyâd-ı saltanat ve hilâfet-i kişversitânî içün envâ'-ı dualar eylediler انشاالله الاعز الاكرم me'muldür ki dergâh-ı murad-penâh-ı sübhânîde hayyiz-ı kabulde vâki olmuş ola ve Geylân ve Şirvan pâdişahları ki kadîmden Şâh-ı gümrâh âsitânesine serfürû idüb ana tâbi olmuşlar idi lâkin cibilllet ve hilkatleri diyânet ve islâm üzerine olub sâbıkda mektupları gelmişdi bendeleri berü câniblere azimet ideliden def'atla mektuplar gönderilüb hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâh devletinde mezburlar kızılbaş-ı evbaşdan bilkülliyye rûgerdân olub âsitâne-i adâlet-âşiyâna muhlis olmuşlardır Geylân pâdişahı Muzaffer Sultan ki şâh-ı gümrâh ile nev'en karabeti dahi var iken temam anlar ile adâvet üzere olub cüyûş-ı islâm-ı zafer-fercâmın bu cânibe hücum-ı nasr-rüsûmları vaki' olalıdan kendû semtlerinde Irak-ı acemden Kazvin ve Sultaniyye ve Tarım طارم ve Halhal خلخال nâm bilâd ve mevâzıı zapt idüb eyâdî-i liyâm-ı hezimet-

fercamdan ol canibleri kal' ve kam' eylemişdir dergâh-ı felek-iştibâh tarafına musammem olan ihlâs ve sadakati üzere bu cânibden Hayreddin nâm çavuş kulları gönderilmişdi vardıkda 'atebe-i âlempenâh turabına envâ'-ı ubudiyet ve ihlâs arz eyleyüb medine-i Tepriz'de bendelerine gelüb mülâkat etmek arzusunda imiş müşârünileyh çavuş ile dergâh-ı saadet-penâh turâbına inhâ-ı ihlâs ve ubudiyyet içün kulları tarafına yarar âdemler göndermişler gelüb vâsıl olub hazret-i sâhib-kırân-i rüb'u meskûnun süddc-i seniyyeleri canibine temam itaat ve inkıyad eyleyüb ubûdiyyet ve ihlâs arz eylediler anlar dahi din gayretine tayife-i hâkisâr-ı fitne-karar ile bûğz ve adâvet üzere olub taht-i yedlerinde olan leşker-i islâm ile hazır ve âmâde olub Şâh-ı gümrâh tarafından haber-i sahih irad eylediler ki mezbur bedbaht-i fesad-endişe hazret-i sâhib kırân-ı rub'u meskûnun teveccüh-i saâdet-âsâr ve gayret-i zafer-şi'arların tahkik idüb bendelerinin asker-i dîn ve gaziyân-ı meymenet-karîn ile diyâr-ı Azerbaycan'a dühul olunduğu istima' itmeğin etbâ-ı hezimet-ittiba'ı ile diyâr-i Horasan'da olub mukabelesinde leşker-i tatar ile Ubeydullah Han hazretleri ki hazret-i sahib-kırân-ı rub'u meskûnun cümle-i muhlisleri silkinde olub 'atebe-i pervîn-intizamdan biddefeat nâme-i ihlâs-âyât gönderüb dergâh-ı âlempenâh turabından istimdad ve isti'ânet eylemişler idi bu esnada Maverâünnehr'e sabıka han olan Ebu Said Han ki kızılbaş ile ittihadda olub Ubeyd Han ile Kızılbaş aralarında adavet olduğuna rızası yoğmuş irâdet-i hak ve meşiyyet-i vâcib mutlak iktizâsıyle mezbûr Ebu Said Han vefat eyleyüb müşârünileyh Ubeydullah Han hazretleri cümle-i aksây-ı Maverâünnhre han olub ol cevânibin leşker-i islâmını âb-ı Amur kenarına cem' eyleyüb adây-ı bed-re'yin kal' ve kam'ına müterassıd olub bu cânibden sîpâh-ı islâmın azimetine intizarda imişler müşârünileyh Geylan Pâdişâhı hallerini tafsili ile buldirmişler tekrar atebe-ı 'ulyâ tarafından nâme-i hümâyün yazılub azimet-i zafer-makrûn olduğu inbâ olundu bu kulları dahi medine-i Tebriz'e geldikden sonra vilâyet-i Azerbaycan'a müteallik olan mevâzın hıfz ve hirâseti içün dergâh-ı muallâ cânibinden sancakbeğleri konulmak lâzım ve mühim olduğuna binâen Nahcıvan sancağı fermân-ı şerifleri muktezasınca yedi kere yüzbin ile müşârünileyh Ulama Paşa kullarının karındaşı Veli bendelerine ve Merağa sancağı dahi altı kere yüz bin ile mûmâileyh ile bile gelen Veli Can kullarına ve Müşkin مشكين ve Serav سراو veErdebil اردبيل sancağı dahi altı

kere yüzbin ile Şah Ali kullarına virilüb ve Azerbaycan'a müteallik Ohkân اوخكان ülkesi dahi sabıkda kızılbaş-ı evbaşdan nefret eyleyüb âsitâne-i saâdet- âşiyâna izhâr-ı ıhlas iden Üveys Bey kullarına ve Mihrani مهرانى sancağı Zirrikî زريقى Bahaeddin kullarına ve vastan واسطان sancağı Zâhid Bey oğlu Seyyid Mehmed Bey kullarına ve livâ-i Çölmir چولمير Kürdistan beylerinden olub südde-i saâdet-bahşe itaat eyleyen Melek Bey ملك بك bendelerine ve medine-i Selmas سلماس Nur Ali Bey kullarına ve livâ-i Said-çukuru سعيد چوقورى dahi on kere yüzbin ile tâyife-i evbâş-ı bed-maaşdan yüz döndürüb âsitâne-i islâmpenâha itaat eyleyen Hamza Sultan حمزه سلطان kullarına ve Gümri sancağı كمرى dahi Şeyhî Bey kullarına ve livâ-i Rum u dahi Gazi Kıran Bey غازى قران بك bendelerine ve Deryas درياس sancağı dahi Sarımoğlu Kasım Bey صارم او غلى قاسم بك kullarına ve Diyadinli ديادنلي sancağı Ümmî Bey امى بك kullarına ve Curşen جورشن ve Çaldıran چالديران sancağı dahi üç yüz bin ile Hacı Bey kullarına tevcih olunub hıfz ve harâset-i memleket içün yerli yerlerine gönderildi el'an zikr olunan beyler sancaklarında olub memleket-i Azerbaycan hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenahın yümn-i himmet hemtâları ile emn ve âmân üzere olub nefs-i medine-i Tebriz ile meftuh olan kıla'ki atebe-i 'ulyâya arz olunmuşdu nevâhisiyle hassa-i hümâyun içün zapt olundu ve mümâileyh Ulama Paşa kullarına dahi Azerbaycan beğlerbeyiliği altmış kere yüzbin ile vecih görülüb tevcih olundu ve medine-i Tebriz'e karib olan kal'alardan Alınca النجه kal'asında ve Güğercinlik كوكرجنلك nâm hisarda bâzı müfsidler penâh idinüb tehassun eylemişler idi Husrev Paşa bendelerini bir mıkdar asker ile Alınca kal'asına gönderüb ve Gazi Kıran Bey kulları dahi bir mıkdar leşker ile Güğercinlik kal'ası üzerindedir انشاالله الاعز 'an karib zikr olunan kal'alar dahi feth ve teshir olunur ve Meraga مراغه sancağına tâbi Sarı Kazgan صارى قزغان nâm kal'a ki Azerbaycan'ın husûn-ı nâmdarından olub metanet ve hasânet ile ma'ruf ve meşhur olub zaman-ı sabıkda Şâh-ı

gümrâh nice yıllar muhasara eyleyüb fethi mümteni'attan olub alınmamış imiş hazret-i sâhib-kırân-ı âlem-penâhın yümn-i himmetleri ile kal'a-i mezbure dahi ahsen vecihle feth olunub alındı hâliyâ miftahı 'atebe-i 'ulyâya gönderildi ve mukaddemâ Şâh-ı gümrâh cânibinden vilâyeti Azerbaycan'da kayimmakam olan Musâ Sultan موسی سلطان ki ahvâli zikr olunmuşdu hâliyâ oldahi 'atebe-i 'ulyâya itaat ve inkıyad eyleyüb âdemisi geldikde istimalet-nâme gönderildi hudud-ı Azerbeycan bilkülliyye dâyire-i zapta getürilüb Irak-ı 'Acem caniblerine dahi asker-i zafer-rehberden irsâl olunmak mühim ve lâzım olmağın Irak Beğlerbeğiliği Bayındurlu'dan بایندرلودن Murad Bey kullarına münasib gürilüb tevcih olundu Irak-ı 'Acem'e tâbi' olan livâ-i Hemdan dokuz yüz bin ile Uluğ Bey الوغ بك Mirzaya ve livâ-i Kâşân كاشان dahi altı kere yüz bin ile Bayındırlu'dan diğer Murad Beye ve livâ-i Kum قوم dahi beş yüz bin ile Bayındırlu'dan Süleyman Bey oğlu Ferruh-zad beye فرخ زاد بگه ve livâ-i Şav شاو dahi beş kere yüz bin ile Habil Bey هابیل بك oğlu Kabil Bey قابیل بك ve livâ-i Rey ری ve Şehriyâr شهریار dahi beş kere yüz bin ile Dur Ali Bey oğlu Zeynel Beye ve Isıncak اسنجاق dahi Dulkadir oğullarından zeâmet tasarruf iden Sunkur Bey صونقور بك kullarına virilüb müşârünileyh Murad Paşa bendeleri dahi külliyyen 'atebe-i 'ulyâda dirlik tasarruf iden Şarklû شرقلو tâyifesiyle Irak'a irsâl olundular müşârünileyh Ulama Paşa kulları dahi Erdebil nevâhisinden bâzı müfsidler bir dağa tahassun eylemişler anlar üzerine gönderilüb inşaallah cemiyetleri perakende olduk-dan sonra anlar dahi Irak caniblerine varub Murad Paşa bende-leriyle bile ol cânibin feth ve teshiri hususunda olurlar الحمدلله والمنه حق سبحانه وتعالی nin 'ulüvv-i inâyetleri ile iki cihan fahrinin صلوات علیه وسلام a mu'cizât-ı hidâyet-âyâtları ve sahâbe-i büzürkvâr-ı âlî mıkdarın ve sâyir cümle-i evliyâullah-ı kerâmet-şiârın meymenet-i hayır ervâh-ı felâh-eşbâhları karîn olub hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın du'ây-ı saadet-fercamları ve tarık-i din-i hâtem-ünnebiyy'de vâki

olan himem-i saâdet-istitabları berekâtında tâyife-i hâyifenin vücud-ı mazarrat-şi'arlarından hudud-ı Azerbaycan tathir olunub sipâh-i islâm-ı zafer-en'amdan bir ferde zarar ve hasâret müterettib olmadı bunca kal'alar feth olunub dâyire-i zapta getürüldü ve taht-ı Tebriz dahi makarr-ı râyât-ı nasr'aziz olub cây-i fitne ve fesad ve me'vây-ı rafz ve ilhâd iken şimdi dârülâmân olub kavânîn-i din âyin-i şerâyi-i seyyidülmürselîn icrâ olunmâkla mesâcid ve cevâmi' ve revâbît savâmi' ehl-i imân ile memlû olub âsâr-ı dîn müşâhede vem ersumdur 'alem-i âlem-ârây-ı hâkanîye mahfi değildir ki zapt ve harâset-i memleket ve hıfz ve sıyânet-ı raiyyet ve vilâyet-i kılâ' ile mümkün ve müyesser olub kalalar evtâd-ı memleketdir ana binâen bendeleri medine-i Tebriz'de kal'a binâ olunmasını fikr idüb bâzı münâsip mahal tedârik olunub binasına mübaşeret olundu medine-i Tebriz hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın taht-ı âlî-bahtları olmuşdur bu kulları min ba'ad tahiyyetten hâli olmayub 'aduy-ı grîz-cûy üzerinde dahi Allahu taâlânın inâyeti ile taht üzerinde can ve baş virüb kimesneyi taarruz ittürmezüz ümiddir ki devlet ve ikbal ve saadet ve iclâl ile yürüyüb Azerbaycan'a müteallik olan Erciş nâm mahalle değin gelmek babında yümn-i himmet-i hazret-i sâhib-kırânî mebzul buyurula انشاالله الاعز sa'âdet ile gelindikde gerû bendeleri tarafına işâret-i âliye buyurula ki Bağdad hâkimi olan Mehmed Han şöyle ki bu kış dergâh-ı saâdet-destgâh kıbeline ıtaat etmiye kulları anun üzerine azimet eylemek niyyet olunmuşdur hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûn dahi saâdet ile kış Diyarbekir'de kışlamak münasibdir ana göre tedarik buyurula bu mubârek safer-ül muzafferün onuncu gününde bu nâme-i ubûdiyyet-şi'âr yazılub a'tebe-i 'ulyâ kullarından Mustafa ve Mehmed bendeleri irsâl olundu ve şimdiyedek vâki' olan fütuhât-ı mahmiyyeyi Istanbul'a ve Bursa ve Edirne ve Şam ve Halep ve Mısır câniblerine ilâm etmek ehem-m-i mühimmâttan olduğuna binâen zikr olunan bilâd-ı ma'mureye fetihnâmeler yazılub südde-i saâdet-bahşe irsâl olundu münâsip kulları ile yerlû yerine gönderib ki âmme-i ehl-i imân mesrûr ve şâdumân olub hazret-i şâhib-kırân-ı rub'u meskûnun eyyâm-ı devlet ve saadetleri içün hayır du'âya meşgul olalar baki emr ve fermân dergâh-ı saâdet-penâhındır.

az'af al-'ibâd İbrahim al-fakir

Vesika VII.

(Topkapı Sarayı Arşivi, No: E. 6550)

Cenâb-ı celâlet-meâb Menteş Sultan hazretleri kâmyâb dâmet-ma'âlîye ilâ yevmelhisâl âlâf-ı tahiyyât-ı sâfiyât-ı 'anber-bâr ve esnâf-ı teslimât-ı vâfiyât-ı 'anber-nişâr ki mahz-ı mevâlât ve hüsn-i muzâfatdan fâyiz ve mensûb olur kavâfil-i kuddûsiyân ve revâhil-i rûhâniyyân ile iblâğ ve ihdâ kılınub zamîr-i münîr-âyine nazîrlerine ki mir'ât-ı devlet ve ikbâl ve müşkât-ı sââdet ve iclâldir inhâ ve ilâm olunan oldur ki bundan akdem zât-ı sadakat-nakibinizde merkûz olan âsâr-ı islâm ve diyânet üzere sultanülberreyın ve hakanülbahreyn pâdişâhımız hazret-i sâhib-kırân-ı âlemstânın âsitân-ı saâdet âşiyânları kıbeline meylân ve ihtisasınız olduğu ihbâr-ı meserret-âsârınuz ile bu cânibe mâlûm ve mefhum olmuş idi ana binâen hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâh devlet ve ikbâl ve saâdet ve iclâl ve asâkir-i deryâ-misâl ile diyâr-ı şarka teveccüh-i hümâyun eyleyüb râyât-ı saâdet-smâtlarından mukaddem bâzı asâkir-i firûzî-nizamlar ile biz dahi hudud-ı Azrerbaycan'a duhül eyleyüb ol semtte tâyife-i kızılbaş-ı evbâş ellerinde olan kal'alar meftuh ve müsahhar olub eyâdî-i zafer-mutadda zapt olunub medine-i Tebriz dahi zılâl-i 'âlâm-ı 'âlem teshir ile müstes'id olub dâyire-i zapta getürüldü hazret-i zıllullah-ı âlempenâhın niyyet-i humâyunları olveçhile mukarrer ve musammemdir ki Tebriz'i taht-ı saâdet-baht idinüb ol diyarları mevây-ı ehl-i islâm itmeyince mühimm-i âhara dahi meşgul olmayalar şöyle ki cenâb-ı devlet-me'âbınız dahi bu âsitân-ı saâdet-âşiyâna olan meyl ve ihlâsınız muktezâsınca Şah cânibini tahrik idüb berü cânîblere getürmek babında hüsn-i tedâbir-i fâyikınız üzere mesâî-i cemile zuhure getüresiz ve yahut ol tâyife-i hâyifenün ahvâl-i fazihat-meâllerini perişan idüb sebeb-i âsâyiş-i bilâd ve 'ibâd olacak bu hususa ikdam ve ihtimâm iderseniz dünyâda ve âhirette nîk-nâm olub hazret-i sâhib-kırân-ı âlemstânın âsitân-ı izzet-âşiyânlarından envâ-ı merâhim-i cemile-i şâhâne ve esnâf-ı avâtıf-ı 'aliyye-i husrevâneden behremend ve muhassilülâmâl olasın ve dâyimâ ahvâl ve evzâ'ınız bu cânibe ilâm olunmakdan hâli olmıyasın

باعث از دیاد مواد محبت و وداد باقی عز ومعانی دائمی ولایزدانی . . . العباد

Vesika VIII.

(Topkapı Arşivi, No: E. 5878)

Hazret-i sahib-kırân-ı âlempenâhın dergâh-ı saadet-destgâhları turabına arz-ı bunde-i zerre mıkdar budur ki bundan akdem Şâh-ı makhur Horasan'dan berü gelüb çıkduğı dergâh-ı muallâ çavuşlarından Mehmed çavuş bâdehu Ferruh çavuş bendeleriyle 'atebe-i 'ulyâya arz olundukdan sonra makhur-ı mezkûrun beğleri kendûden mukaddem berûye karib mahalle gelüb kendusu akablerince bile idüği malûm olmağın Hak ve subhanehu ve ta'âlânın 'uluvv-ı inâyeti ve hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın yümn-i himmetlerine iltica ve ittikâ idüb işbu mubarek rebiülevvel ayının on birinci günü ki yek-şenbihdir Tebriz civarında oturak olunan Saâdâbâd nâm mahalden güçülüb 'adây-ı makhurun üzerine yürünüb bir konak ilerû Avcan nâm mahalle yevm-i mezburun ertesi ki du-şenbihdir nüzul olundukda düşman tarafından dil alınub 'adûy-ı makhurun ilerû gelen beğleri askerleriyle Avcan'a karib Miyâne میانه nâm mahalle geldükleri muhakkak olduğı ecilden asker-i mansurdan on bin mıkdarı kimesne çıkarılub karavul tarikiyle gönderilüb bilcümle 'aday-ı makhurla gereği gibi ulaşılmışdır lâin-i mezkûr bunca zamandanberû kaçub uzak memleketlere gitmiş iken الحمدلله والمنه hazret-i sâhib-kırân-ı âlempenâhın yümn-i himmetlerile kendû ayağıyla gelmişdir انشاالله العزیز حق سبحانه وتعالی nın 'avn ve 'inâyeti ile envâ-ı fetih ve fütûh müeyesser ve mukadder olmuş ola öyle olsa a'dây-ı bed-re'y ziyâde karib olmuşdur 'atebe-i âlempenahın gubâr-ı tayyibelerinden ümiddir ki saâdet ve ikbal ile yürümekte isti'câl olunub dört beş gün içinde irişmek babında 'uluvv-i 'inâyet-i hazret-i sâhib-kırânî mebzûl ve ma'tuf buyurula ve hem Rumeli askeri kullarına ilerû tâ'cile irişmeğe icâzet-i 'âli 'inâyet oluna bu husus için dergâh-ı mu'allâ çavuşlarından -Ahmed çavuş bendeleri irsâl olundu baki fermân dergâh-ı mu'allânındır

az'af al-'ibâd İbrahim al-fakîr

Vesika IX.

(Topkapı Arşivi, No: E. 5860)

Ferah çavuş geldi Sultanum buyurmuşsuz şükür allaha bendenüz Sultanum namusuna mâlûm ola imdi benüm güzel Sultanum eğer Kızılbaş içün hâl nedür buyurursanuz bendenüz ki yürüdüm haber almış dönmüş karavul gönderdüm ki Şah'dan gayri kim var ise buluşsunlar eğer Şâh kendi ise bendenüz buşluşuruz erenler him-

metiyle sultanum hayır du'âdan unutman eğer cenk içün buyurursanız her gün cenkdür amma hubbullah bize 'inâyet ider erenler himmetile heman sultanum 'inâyet eylen Tebriz'e konman geçün bendenüz konağına konun esili vardur ve hem Tebriz Âbâd hisarı tamam oldu sultanumun himmetiyle dahi söz çok nasip olursa ayağunuz tozuna görüle baki ferman pâdişahundur ve hem benüm sultanum Câfer çelebi ki tevliyet virildi inâyet eylen biz gayri kulunuza görsünler paşalar kullarunuza zira bendenüz bunda dedüm ki pâdişah bir gayri kuluna buyurmuşlar ki görün deyû heman buyurun gine görüle baki ferman pâdişahundur

Vesika X.

(Topkapı Arşivi, No: E. 6317)

cenâb-ı rif'at-meâb Menteş Sultan hazretleri kâmyâb tuhaf-i tahiyyât-ı sâfiyât-ı 'anber-bâr ve turuf-i teslimât-ı vâfiyât-ı gevher-nisâr ki mahz-ı müvâlât ve fart-ı musâfattan sâdır olur iblâğ ve ithâf olundukdan sonra inhâ ve i'lâm olunan oldur ki şimdiki halde bu cânibe âdemünüz ile mektub-ı vedâd-mashubunuz varid olub mazmununda cenâb-ı sâhib-kırân-ı rub'u meskûn خلدالله ملكه الى اخر القرون hazretlerinin asâkir-i zafer-meâsir i müslimîn ile 'inân-ı azimet-i zafer-hâtemiyle diyâr-ı şarka munsarif olduğundan 'aceze ve mesâkîne ta'addi olub Şâh hazretleri ile mâbeynlerinde sulh ve salâh olunmasına müteferri, bâzı ahval' ilâm eylemişsiz ol babda her ne ki dimiş isenüz ve müşârünileyh âdemünüze dahi bilmüşafehe her ne sipariş itmişler ise bittemâm takrîr itmekle ma'lûm ve mefhum oldu ve mektubunuzda salâtîn-ı 'ızâmın hizmet-i saâdet-mürşâdında olmakdan maksud terfih-î ahvâl-i berâyâ idüğü iş'ar olunmuş öyle olsa reâyanın 'adem-i huzuruna bâ'is olur bizden bir vaz' sadır olmamışdır şimdiye değin vâkı' olan ahvâle dahi hakikaten sizin nakz-ı 'ahdinüz ile olmuşdur zirâ bundan evvel sâhib-kırân-ı âlempenâh hazretlerinin âsitâne-i saâdet-bahşlerine Şâh hazretleri tarafından varid olan elçilerinin takriri ile mâbeynde müvâlât ve musâfât olub mu'ahede olunmuş iken şâhı Şeref beğün bir mıkdar malına tama' ettirmek ve 'ahde muhâlif asker çeküb Bitlis üzerinde olan islâm askerine kasd eylemek zâhir budur ki Şâh hazretlerine yakın olanların tahriki ve iğvasiyle olmuşdur pâdişahların kendü tabiatlerinde ahd bozmağa cevaz yoğ idüği zâhirdir mücerred yanlarında olanlarun vasıtasiyle

olduğu ruşendir bu takdirce reâyânın bî-huzur olduklarını bu cânibe isnad etmenin veçhi yoğ idüği zâhirdir hazret-i sâhib-kırân-ı saâdet-karînin devlet ve ikbal ile diyâr-ı şarka teveccüh-i hümâyunlarına bâis-i küllî mahz-ı gayret-i dîn ve hamiyyet-i ashâb-ı güzîndir zirâ ki tâyife-i kızılbaş bünyân-ı şer'-i nebevînin صلوات الله عليه وسلام inhidâmına s'ay ve kasd eyleyüb mahz-ı dalâlet ve ta'assubundan memleketinizde olan türâbîler cevâmi' ve esvâkda alâniyyen ashâb-ı güzîne hâşâ lâ'an ve sebbider...[yırtık]... ve hilâfetehu mevcud iken صلوات الله عليه و سلامه zuhûr-ı nübüvvet-i saâdet rüteblerinden berû ilâ yevmenâ hâzâ 'arsa-i rûzgâra nice zalim ve âdil halifeler ve pâdişâhlar gelüb hiç birisinin devrinde bu veçhile şaâyir-i islâm tebdil olmayub mesâcid ve medâris tahrîb ve tatil olunmamışdır binâen alâ hâzâ sene-i sâbıkada saâdet ve ikbal ile mahruse-i Tebriz'e gelinüb ol esnâda Şah hazretleri dahi diyâr-ı Horasan'dan berûye gelüb çıkdıklarında mülâkat olunmak içün Irak-ı 'Acem hududuna değin varılub eknâf ve etrâf-ı âlem gulgule-i hücum-ı gaziyân-ı zafer-rüsûm ile memlû olub mukabeleye ikdam idemediler âvân-ı şitâ irişmeğin ve hem hazret-i sâhib-kırân-ı rub'u meskûnun خلدالله ملكه çihâr-yâr-ı kibâr ve ashâb-ı güzîn ahbârdan اسدالله غالب علی بن ابی طالب کرم الله وجهه و رضی الله عنه hazretlernin mazca'-ı nur-ı matla'ları ile şâh-ı şeh idân-ı kerbel âımâm Hüseyin رضی الله عنه ve sâyir eimme-i ma'sumînin رضوان الله تعالی علیهم اجمعین merakid-i saâdetmerâsıdlarını ziyaret idüb imâm-i 'azam ve hümmâm-ı ekrem hazretlerinin mezâr-ı şeriflerini ihyâ- imâret etmek aksâ muradları idi Hak subhanehu ve ta'âlânın 'uluvv-ı 'inâyeti ile ve çihâr-yâr-ı 'ızâmın himem-i ervâh-ı felâh-eşbâhları ile ol saâdete destres olub muyesser oldu iki defa âsitân-i 'aliyyelerine nur buyuruldu hazret-i sâhib-kırân-ı rub-u meskûn saâdet ve ikbâl ile kendûler varub müşahede eylediler bu esnâda Şâh hazretleri Tebriz'e gelüb anda varmağla dahi kanaat etmeyüb Van kalası ki padişâhların âyini ve kaideleri muktezasınca sâhib-kırân hazretlerinin şimşîr-i zafer-meâsir ile alınmış meftuhları olduğuna iltifat itmeyüb üzerine varub envâ'-ı hîle ve hud'aya irtikâb idüb südde-i saâdet-bahşleri ile musaleha suretinde kal'adan bâzı âdem çıkarub kelâm-ı kadîme myeîn billâh etmiş iken ol müslümanları nâhak yere katl eyleyüb mezâlim

ve mehâyife bâdi ve bâ'is oldular mukaddemâ Bitlis hususu içün vâki' olan tahrik sehvile olduğuna haml olunsa câyiz idi bu def'a vâki' olan hîyle ve hud'a kı Şâh hazretleri bizzat kelâm-ı kadîme yemîn billâh itdürdükden sonra yemîn bozdurub nâhak yere kan itdirmek yakîn olanların ilkası ile olduğunda iştibah kalmamışdır eğer reâyânın huzuru murad olunsa ahd bozulmamağa ve yemîn hilâf olmamağa sa'ay ve cehd olunurdu devlete karîb olanlarun bu hususlarda kudretleri var iken hilâfın itdirmeyüb reâyânın âsâyiş-i huzurlarını isterlerdi ahvâl bu veçhile olunmak reâyânın huzurun istiyen kim idüği zâhir olur mu'âhede ahvâli böyle ve yemîn hususu dahi bu yüzden olıcak madde-i itimad ne tarikle müyesser olur halk-ı âlem sizin şimden girû.....[müteakip sahife eksik]....

Vesika XI.

(Topkapı Arşivi, No: D. 3012)

Rumeli beğlerine ve subaşılarına verilen floriyi beyan ider ki bâzısından alınub ve bâzı kimesne üzerinde bakidir.

Alaca-Hisar beği Kayıtbay Bey üzerinde 700 flori, Vülçterin beği Iskender Paşa-oğlu Ali Bey üzerinde 500 fl., Vize beği Kırdı İskender قیردی اسکندر بك Bey üzerinde 400 flori Kırk-kilise beği Bali Bey üzerinde 350 flori

Zu'amâya karz virilen flori.

Paşa sancağının sağ kol alay-beği olan Mehmed Bey üzerinde 130 flori.

Üsküb'de subaşı olan Kurd Aydın Bey oğlu Mustafa 50 flori.

Filibe'de pençyekçi Yakup bey-oğlu Hasan Bey üzerinde 60 flori.

Hasköy'de mütemekkin olan Acemi Kasım Bey oğulları Hasan ve Hüseyin 80 flori.

Filibe'de mütemekkin olan Rum kasım bey-oğulları Mustafa ve Mahmud üzerinde 60 flori.

Filibe'de mütemekkin Mustafa Paşa hısımı Ayas Bey üzerinde 50 flori.

Köstendil'de zeâmet tasarruf idüb Edirne'de mütemekkin Hamidli Sinan 30 flori.

Köstendil'de subaşı olan Binbaşı-oğlu Ali üzerinde 50 flori.

Dimetoka'da mütemekkin olub Niğbolu'da zeâmete mutasarrıf olan Hüseyin Bey 50 flori.

Kırçova'da zeâmet tasarruf eden Aranid ارانيد oğlu Mehmed Bey 50 flori.

Edirne'de mütemekkin olub Karlı-İylinde zeâmet tasarruf eden Câfer Bey üzerinde 30 flori.

Serfiçe'de zeâmete tasarruf eden Mesih Bey oğlu Mehmed Bey 50 flori.

Alaca-Hisar'da zeâmet tasarruf eden Ömer Bey-oğlu Eyüb Bey üzerinde 40 floıi.

Pravadi'de mütemekkin olan Bâli voyvoda oğulları Mehmed Bey ve Mustafa Bey üzelerinde 80 flori.

Ergene'de mütemekkin olan Dulkadırlu Pîr Bende Bey 60 flori.

Pınar Hisar'da mütemekkin Yahşi Bey oğulları Hızır Bey ve Ahmed Bey 50 lori

Sabıka Rumeli defterleri defterdarı olan Ali Bey 150 flori.

Paşa sancağının sol-kol alay beyi Yahyâ Bey üzerinde 100 flori.

Paşa sancağında subaşı olan dellâk Hasan Bey üzerinde 80 flori.

Rumeli defteri kâtiplerinden Hızır Çelebi üzerinde 20 flori.

Rumeli defteri kâtiblerinden Derviş Çelebi 10 flori.

Mezkûr defter kâtiplerinden Horpişteli İskender Çelebi 20 flori.

Davud Paşa oğulları Mehmed Bey ve Mustafa Bey üzerlerinde 40 flori.

Rumeli Beylerbeyisi Çavuşlarından Pâre-Pâre dimekle marûf Sinan Çavuş 10 flori.

Paşa sancağında zeâmet tasarruf eden Hazânî حزانى Bey üzerinde 20 flori Evranos Bey-oğlu Yusuf Bey üzerinde 40 flori.

Beylerbeği çavuşlarından Mehmed çavuş 10 flori.

Ramazan oğlu Eylik Bey ايلك بك Zihne tevâbiinde mütemakkindir 40 flori.

Vidin sancağında zeâmete mutasarruf Cündî Ayas Bey 25 flori.

Cümdîler Alay-Beyi Canım Bey جانم بك üzerinde 25 lori.

Beğlerbeği çavuşlarından Çavuş Ahmed Çelebi 100 flori.

Mukaddemâ Rumeli defteri kethudâsı olup hâliyâ Mısır defterdarı olan Rüstem Bey üzerinde 11 flori.

Cem'an 3481 flori.

Sancak-beyleri üzerindebaki alınmıyan altun sabıkan Niğbolu Beyi olan Zeynel Paşa üzerinde 800 flori Sabıkan Ohri Beyi olan Tuygun Bey üzerinde 700 flori Sabıkan köstendil Beyi olan Ahmed Ağa-oğlu Mehmed Bey üzerinde 1000 flori bize verilen defterde bile mukayyed değildir amma bin frengî flori almış üzerinde bakidir talep oluna.

ATATÜRK'ÜN TOPLAMAK İSTEDİĞİ "MECLİSİ MÜESSİSAN"

FAİK REŞİT UNAT

Atatürk'ün, millî mücadelenin ilk günlerinde de, üstün değerde bir kumandan olduğu kadar, tarih ve hukukun hemen her sahasını içine alan geniş kültüriyle de mümtaz bir devlet adamı vasfını taşıdığını gösteren bir çok vesikalar vardır. Bunlar arasında özel bir önem taşıyanı da hiç şüphesiz İstanbul'un işgali günü akşamı onun tarafından hazırlanan ve ertesi sabah şifre ile Anadolu'daki vali ve kumandanlarla, Müdafaa-i Hukuk teşkilâtı heyeti merkeziyelerine, bu konudaki düşünce ve teklifleri derhal bildirilmek üzere gönderilen tamimdir. Atatürk, Türkiye'nin mukadderini milletten taze kuvvet alacak yeni bir meclisin eline teslim etmek ve bu meclise yıllar boyunca özlenen millet hâkimiyeti rejimine dayanan yeni bir Türk devleti kurdurmak, bu tarihî vazifeyi yapacak olan "Kurucu Meclisi" de en kısa zamanda vazife başına çağırmak istiyordu.

Atatürk bu teşebbüssünden büyük nutkunda [1] şu suretle bahsetmektedir: "Bu tedabir meyanında en mühimini; salâhiyeti fevkalâdeyi haiz bir meclisin Ankara'da içtimaını temin hususundaki vazife-i milliye ve vataniyemize ait karar ve bu kararın tatbiki teşkil eder.

Bu hususdaki kararımızı ve bu kararın sureti tatbikini gösteren bir tebliği, 19 Mart 1920 de yani İstanbul işgalinden üç gün sonra tamim ettim.

Bu mesele hakkında iki gün kadar kumandanlarla makine başında müdavelei efkâr ederek mütalâalarını aldım. Ben ilk yazdığım müsveddede "Meclisi Müessisan" tâbirini kullanmıştım. Maksadım da toplanacak meclisin "Rejim" değiştirmek salâhiyetiyle ilk anda mücehhez bulunmasını temin etmek idi. Fakat bu tabirin kullanılmasındaki maksadı lüzumu gibi izah edemediğim için veyahut izah etmek istemediğim için halkın ünsiyet etmediği bir tâbirdir, diye Erzurum

[1] *Nutuk*, 1934 basımı, cilt 2, s. 301-302

ve Sivas'tan ikaz edildim. Bunun üzerine "Salâhiyeti fevkalâdeye malik bir meclis "tâbirini kullanmakla iktifa ettim."

Nutuktaki bu izahatı da, ilk Büyük Millet Meclisinin toplanabilmesi için yapılacak yeni seçim ile bu seçimde tatbik edilecek esaslara dair olan ve "Vilâyetlere ve müstakil livalara ve Kolordu Kumandanlarına" telgrafla yapılan 12 maddelik resmî tabligat takip etmektedir.

Atatürk'ün, bazı yerlerden gördüğü itirazlar üzerine "Meclisi Müessisan" tâbirini kullanmaktan vaz geçerek "Salâhiyeti fevkalâdeye malik bir Meclis" toplamıya teşebbüs edişi bir vakıadır. Ancak bu büyük adamın tarihimizin 16 Mart 1920 gibi en buhranlı bir gününde ve yanında hemen hiçbir ilmî müşavir ve yardımcısı bulunmadığı bir zamanda, daha Amasya tamiminden başlamak suretiyle kafasında devamlı bir olğunlaşma seyri takip eden "*Milletin istiklâlini, milletin azim ve kararıyle kurtaracak ve her türlü tesir ve murakabeden azade bulunacak bir heyeti milliyeye dayanan bir hükûmeti kuracak*" rejimi gerçekleştirme yolunda neler düşünüp, neler tavsiye ettiğini bilmek de onun devlet anlayışını açıklamak bakımından fevkalâde mühimdir. Bugüne kadar neşredilmemiş bulunan ve 17 Mart 1920 tarihini taşıyan "Meclisi Müessisan" hakkındaki tamimin [2] sureti şudur:

Atide arz olunan suretin gerek hareket esası ve gerek tatbikinin tasvip edildiğini veyahut tadili münasip olan nokatın yarın vakti zuhra kadar iş'arını rica ederim. Ve bu muvafakati aliyyeleri alındıktan sonra tamim edileceği maruzdur.

Heyeti Temsiliye namına
Mustafa kemal

İstanbul Meclisi Mebusanına ve hükûmeti merkeziyeye başta İngilizler olduğu halde kuvayı itilâfiye tarafından resmen ve cebren vaziyed olunarak hâkimiyet ve istiklâli Osmaninin haleldar edilmiş olması, devletin vaziyeti umumiyesinde esaslı bir tebeddül vücude getirmiştir. Kanunu Esasimizin tahtı siyanetinde bulunması lâzım gelen, kuvvei teşriiye, adliye ve icraiyeden ibaret olan kuvayı selâsei devlet bugün mevcut değildir. Binaenaleyh vaziyeti hazıranın İstan-

[2] Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi : No. 10/1659, 2743.

bul'a rabıtası tamamen katedilmiş bulunan Anadolu'da icabettireceği tarzı idareye ait esasatı her milletin bu gibi zamanlarda müracaat ettiği ahvale tevfikan bir *Meclisi Müessisan* teşkiliyle tesbit etmek zaruridir. Aynı zamanda makamı hilâfet ve saltanatın masuniyeti istiklâlini ve makarrı hilâfet ve saltanat olan İstanbul'un tahlisini istihdaf edecek mücahedatı milliyeyi Meclisi Müessisanın murakabesi elzemdir. Bu meclisin şu ahvalde şu usule göre müstacelen içtimaındaki ehemmiyet dahi aşikâr olduğundan Meclisi Millin'in iştirakiyle Meclisi Müessisanın davetine imkânı maddî dahi gayrı mevcut bulunduğundan berveçhi âti âzanın nihayet on beş gün zarfında Ankara'da ekseriyet teşkil edecek surette içtima ettirilmesi heyetimizce karargir olmuştur.

1— Meclisi Müessisan Ankara'da içtima edecektir.

2— Meclisi Müessisan âzaları cesareti medeniye, kabiliyeti fikriye, salâbeti diniye ve milliye gibi evsafı haiz olmakla beraber yirmi beş yaşından ekal olmamak ve sui şöhret eshabından bulunmamak meşruttur.

3— Meclisi Müessisanın intihabında livalar esas ittihaz edilecektir.

4— Anasırı gayrı müslime intihabata iştirak ettirilmiyecektir.

5— Her livadan beş âza intihap olunacaktır.

6— Meclisi Müessisanın müstacelen içtimaındaki zaruret arayı umumiyei Milliyeye doğrudan doğruya müracaat suretiyle intihabatın icrasını mâni olduğundan intihabat İdare ve Belediye meclislerinde temerküz eden arayı milliyeye istinat ettirilmek tariki tercih edilir. Binaenaleyh intihabat her liva idare ve belediye meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk Heyeti merkeziyeleri tarafından aynı günde ve aynı celsede icra edilecektir.

7— Meclisi Müessisan âzalığına her fırka, zümre, cemiyet tarafından namzet gösterilmesi caiz olduğu gibi her ferdin bu mücahede-i mukaddeseye fiilen iştiraki için müstakilen namzetliğini istediği mahalde ilâna hakkı vardır.

8— İntihabata her mahallin en büyük Mülkiye memuru riyaset edecek ve selâmeti intihaptan mesul olacaktır.

9— İntihap reyi hafi ve ekseriyeti mutlaka ile icra ve tasnifi âra Meclisin içlerinden intihap edeceği iki zat tarafından ve fakat huzuru Mecliste ifa edilecektir.

10— İntihap neticesinde umum âzanın imza ve bizzat mühürlerini muhtevi üç nüsha mazbata tanzim olunacak, bir nüshası mecliste alıkonularak diğer iki nüshasının biri intihap olunan zata tevdi ve diğeri Meclisi Müessisana irsal olunacaktır.

11— Meclisi Müessisan âzaları Meclisce aralarında vaz edecekleri usul ve nizama tevfikan muhassasat alacaktır. Ancak azimet harcirahları intihap meclislerinin masarifî zaruriye hesabiyle takdir edeceği mikdar üzerinden mahalleri mal sandıklarınca ayrıca bir hesabı mahsus açılarak tesviye olunacaktır.

12— İntihabat işbu telgrafnamenin vusulünden itibaren nihayet beş gün zarfında ikmal olunarak âzalar tahrik ve netice isimleriyle iş'ar edilecektir.

Büyük nutukta neşrolunan 19 Mart tarihli tebligat ile karşılaştırılacak olursa bu iki tamim arasında esaslı farklar görülmektedir. Baştaki izahat kısmı İstanbul'la her türlü temasın kesildiği ve orada vuku bulmuş olan hâdisatın bilinmediği bir hava içinde yazılmış ve teşkil edilecek meclise İstanbul Meclisi Mebusanından gelebileceklerin iştiraki mevzuu bahis olmamış, bilâkis bu cihetin imkânsızlığına işaret olunmuş ve ancak 18 Mart 1918 tarihinde Meclisi Mebusanın "Vazife-i mebusiyetin icrasında emniyetbahş olacak bir halin vukuuna kadar müzakeratın tehirine" karar vererek dağıldığını ve Meclisi Mebusan Reisi Celâleddin Arif Bey'in Ankara'ya gelmek üzere yola çıktığını öğrendikten sonra "Dağılmış olan mebusandan Ankara'ya gelebileceklerin dahi bu meclise iştirak ettirilmesi zaruri" görülerek bu hususta 19 Mart tarihli tamime sarahat verilmiştir.

Bundan başka dikkati çeken ikinci fark seçilecek milletvekillerinin evsafını tâyin ve tasriheden ikinci maddede görülmektedir. 1919 son Osmanlı Meclisi Mebusanı seçimlerine iştirak etmiyerek kendilerini vatandaşlık vecibeleri dışında tutmuş bulunan gayri müslim unsurların, bu defaki seçime iştirak ettirilmemeleri hakkında projede yer alan dördüncü maddenin de sonraki resmî metinden tamamen çıkarılmış olduğu görülmektedir.

Esaslı bir fark da projede altıncı, 19 Mart tebliğinde beşinci madde ile tesbit edilen ve bu seçim için oy verecekleri tâyin eden maddededir. Meclisi Müessisan projesi seçimi yalnız "İdare ve Belediye Meclislerinde temerküz eden ârayı milliyeye istinat ettirmek" görüşüne dayandığı halde, resmî tebliğ "Her livanın kazalardan celbedeceği müntehibi sanilerle merkez livası müntehibi sanilerinin, liva Müdafaa-i Hukuk idare heyetleriyle vilâyetler merkez heyetleri üyelerinin de" bu seçimlere katılmaları suretiyle seçim hakkını kullanacakların dairesini genişletmektedir.

İlk tahmin olunduğu gibi, on beş gün içinde Meclisin seçim işlerinin bitmesi ve Ankara'da toplanması mümkün olamamış, hattâ Ankara'ya gelen Meclisi Mebusan Reisinin 10 Nisan 1920 de Mebusanı millete hitap eden bir tebliğ yapması ve millete durumu ve toplanacak meclisin meşruiyetinin dayandığı hukuk prensiplerini açıklamak üzere millete hitaben bir beyannâme [3] ile Atatürk'ün görüş ve teşebbüsüne iştirakini bildirmesi de gerekmişti. Meclis böylece, ancak 23 Nisan 1920 de İstanbul Meclisi Mebusanından katılabilen milletvekilleriyle birlikte büyük ve tarihî vazifesine başlamış, Türkiye Büyük Millet Meclisi hükûmetini bilfiil kurarak Türk devletinin millî hâkimiyet esasına dayanan sağlam temeller üzerinde istiklâlini temin için vazifesine başlamıştır.

Bu tamim, Atatürk'ün daha ilk günlerde, devlet anlayışı konusunda ilme dayanan görüşünü ve tutumunu açıkladığı kadar, anayasa hukukumuz ve İnkılâp Tarihimiz bakımlarından da özel bir önem taşımaktadır.

---

[3] *Hâkimiyeti Milliye*, No. 20, 10 Nisan 1920.

Tebliğler

KUUHÎ'NİN SINIRLI ZAMANDA SONSUZ HAREKET HAKKINDAKİ YAZISI *

Dr. AYDIN SAYILI
İlim Tarihi Kürsü Profesörü, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Kuuhî'nin aşağıda metni ve tercümesi verilen makalesinin[1] muhtevası, Galile'den az önce karşılaşılan ve Galile fiziğinin tekevvününde büyük rolü olduğu muhakkak olan bazı fikir gelişmelerini yakından hatırlatmaktadır. Hususiyle Benedetti'nin bu yoldaki düşünceleri büyük önem taşımaktadır. Söz konusu fikir cereyanı, hareketin matematik yardımı ile ele alınıp incelenmesi teşebbüsü idi. Böylece mekanik, matematiğe dayanacak, hareketle ilgili olaylar 'sağlam ve hatadan salim' olan geometri temelleri üzerine istinat edecekti. Bu matematik metodun önemi şüphesiz ki inkâr olunamaz. Bu sebeple de böyle bir misalle daha onuncu asırda İslâmiyette karşılaşılması çok ilgi çeker mahiyettedir. Buna benzer diğer misaller de bulunduğu takdirde, böyle misaller 17'inci asır fiziğinin ilk gelişme safhalarında matematik metodun rolünün nisbî öneminin tesbit ve tâyininde de bize çok faydalı olabilir.

Zenon paradokslarının bir taraftan hareketin matematik yardımı ile incelenmesi yolunu tıkamış olduğu ileri sürüldüğü gibi, diğer taraftan da Aristo'nun tesiri ile Zenon argümanlarının geri plâna sürülmüş olduğu ve bu suretle bunların değerinin uzun zaman takdir edilemediği iddia edilmiştir. Kuuhî'nin aşağıdaki risalesinde Zenon'-

* Bu makale, Eylul 1956 'da Floransa'da toplanan VIII 'inci Milletlerarası İlim Tarihi Kongresinde okuduğum tebliği tesbit etmektedir. İngilizce olarak verilen bu tebliğin takribî metni kongre yayınları arasında çıkmış bulunuyor. *(Actes du Congrès International d'Histoire des Sciences*, 1956, s. 248-49*)*. Orada şekil unutulmuş olduğundan, aynı metin bunu takib eden sayfalarda da tekrar sunulmuştur. Bu Kongreye Türk Tarih Kurumunun ve Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesinin temsilcisi olarak katıldım.

[1] Kuuhî'nin (Onuncu Milâdî asrın ikinci yarısı) Arapça olan bu kısa makalesi Ayasofya Müzesi Kütüphanesindeki bir risaleler mecmuası içinde bulunmaktadır. Mecmuanın numarası 4830 olup, makale bu cildin 180b-181a'ıncı sayfalarındadır. Brockelmann bu makaleyi zikrediyor (*Geschichte der Arab. Literatur, SI*, s. 399).

dan hiç bahs edilmemekle beraber, bu risalenin Zenon paradoksları ile alâkalı olduğu düşünülebilir. Gerçekten, risalenin adı bile bu münasebeti akla getirmektedir. Çünkü sınırlı zamanda hareket sınırsız olabilince, bir an içinde, yani sıfır denilebilecek bir zamanda, sınırlı bir hareketin mümkün olabileceği neticesine varılabilir. Böyle bir düşünce ise, Zenon'un *Stadyum* adı ile anılan dördüncü paradoksunu çürütür ve böylece bütün dört paradoksun temellerinden yıkılmalarına sebep olur.

Kuuhî'nin matematik metodunun optikten alınan müşahhas bir fizik olay misaline dayanması dikkati çekiyor. Misal maddi bir cismin hareketi mahiyetini taşımıyor, fakat vâkıalar âleminden tecerrüt durumunu da temsil etmiyor. Böylece bu misalin, saf kinematiğe bir örnek teşkil etmekle beraber, gerçek âlemden alınmış olması sırf bir tesadüf neticesi olmayabilir. Burada Kuuhî'nin ışık hızını sonsuz olarak kabul ettiği görülmektedir.

Bu münasebetle şu noktaya da dikkati çekmek yerinde olabilir ki, statiğin ve astronomik kinematiğin yanı başında, optik de, on yedinci asra kadar olan çağlarda, matematik metodun en başarılı ve en büyük ölçüde tatbik sahası bulduğu bir ilim dalı idi.

AL QÛHÎ ON THE POSSIBILITY OF INFINITE MOTION IN FINITE TIME[1]

Dr. AYDIN SAYILI

Professor of the History of Science, Ankara University

The article of Al Qûhî (second half of the tenth century), whose text and translation are given below, exists in manuscript form in the Ayasofya Library, Istanbul (N°. 4830, p. 180*b*-181*a*). It is mentioned by Brockelmann (*Gesch. Arab. Lit.*, S. I., p. 399).

The ideas contained in this short article of Al Qûhî are clearly reminiscent of certain developments which took place just before the time of Galileo and which were undoubtedly of great importance in preparing the way for the Galilean physics. The contributions of Benedetti especially were of significance. This was a movement in the direction of the mathematical treatment of motion and constituted an attempt to apply mathematical reasoning to mechanics and thus to place that science on the 'secure and infallible' foundation of mathematics, and more specially, on geometry. Of course the importance of this mathematical method cannot be denied, and the occurrence of such an example, already in the tenth century, in medieval Islam is therefore of great historical interest. It could serve, moreover, especially if other examples of a similar nature can be found, for an evaluation of the relative significance of the mathematical method as leading to the initial developments of seventeenth century physics.

It has been estimated, on the one hand, that the paradoxes of Zeno blocked the road to the mathematical treatment of motion, and on the other hand, that under the influence of Aristotle Zeno's arguments were pushed to the background and that their value thus failed to be appreciated for a long time. Al Qûhî's article may be claimed to have the aer-marks of preoccupation with

[1] The English sections of this article have also appeared in the *Acts* of the VIII th International Congress of the History of Science.

Zeno's paradoxes, although no reference occurs to them in the article itself. Indeed, the very title may suggest such a relationship. For it may conceivably be judged that if infinite distance can be traversed in finite time, it can no more be asserted that a finite distance cannot be traversed in an instant, and this would serve to defeat the object of Zeno's fourth paradox, sometimes called the stadium, and would thereby undermine all four paradoxes.

It may be pointed out that the example of mathematical method as given here by Al Qûhî has the characteristic of resting upon a concrete physical case related to optics. It does not deal with a material body, but it does not by any means disregard the factual realm either. It is pure kinematics, but it is accompanied by an illustration of the existence of a corresponding case occurring in nature. As will be noted, Al Qûhî assumes the propogation of light to be instantoneous.

It is of interest in this connection that, together with statics and astronomical kinematics, optics represented the branch of science in which, up to the seventeenth century, the process of mathematical treatment had been carried out more extensively and more successfuly compared to other scientific fields.

قول لابى سهل ويجن بن رستم القوهى على أن فى الزمان المتناهى حركة غير متناهية

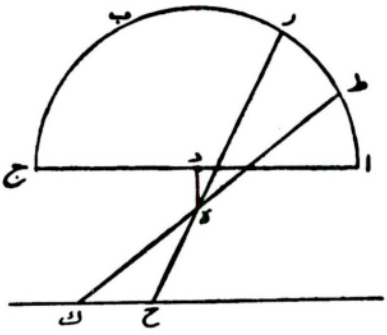

نفرض نصف دائرة (ا ب ج) على قطر (ا ج) ومركزه نقطة (د) و نتوهم عليه شخصا قائما و هو (د ه) ونفرض شيئاً من الاشياء المضيئة قد ابتدى بحركة فى نصف دائرة (ا ب ج) من نقطة (ا) ووقع شعاعه على رأس الشخص بحركة الشيء المضئ على نقطة [ه] فاقول إن حركة [ظل] رأس الشخص بحركة الشيء المضئ فى الزمان المتناهى ليس له مبداء ولا منتهى لأنا لو فرضنا مثلا نقطة (ح) مبداء الحركة رأس الشخص ووصلنا بينه وبين رأس الشخص بخط واخرجناه مثل خط (ر ه ح) لكان يقع من نصف دائرة (ا ب ج) قوسا ما مثل (ا ر) واذا قسمنا ها بنصفين على نقطه (ط) واخرجنا منها خطا إلى رأس الشخص مثل خط (ط ه ك) لكان يقع على نقطة قبل تلك النقطة التى فى المبداء مثل نقطة (ك) وذلك محال وكذلك فى النصف الآخر فتبين أن حركة [ظل] رأس الشخص ليس له مبداء ولا منتهى وذلك ما أردنا أن نبين. تمت الرسالة والحمد لله وحده.

EBÛ SEHL VEYCEN İBN RÜSTEM EL KUUHÎ'NİN SINIRLI BİR ZAMAN ZARFINDA SINIRSIZ HAREKETİN İMKÂNI HAKKINDAKİ KISA MAKALESİ

(Türkçe Tercüme)

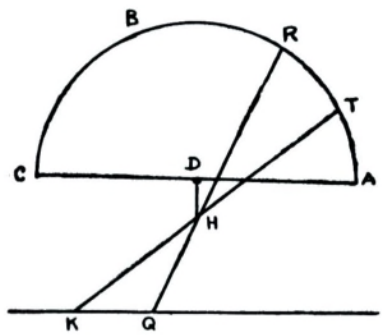

AC çapı üzerinde bir ABC yarım dairesi tasavvur edelim. D noktası bu dairenin merkezi olsun. Daireye D'de dikey olarak duran bir DH parçası tasavvur edelim. Yine, A'dan başlayarak yarım daire üzerinde hareket eden ışıklı bir cisim tasavvur edelim. Bu cisim hareket ederken ışını dik DH parçasının tepesi olan H noktasına isabet eder.

İmdi, ışıklı cismin sınırlı bir zamanda cereyan eden hareketi neticesi meydana gelen H'nin gölgesinin hareketi herhangi bir başlangıç veya müntehaya sahip değildir. Çünkü meselâ Q noktasının H'nin gölgesinin bu hareketinin mebdei olduğunu kabul eder ve bu nokta ile H'nin arasını bir doğru ile birleştirirek bu doğruyu R'ye kadar uzatırsak, bu doğru ABC yarım dairesinden AR gibi bir yay keser. Bu yayı T ile iki eşit kısma bölelim ve T ile H 'yı bir doğru ile birleştirerek bu noktayı THK doğru parçasını teşkil edecek şekilde uzatalım. Böylece K gibi bir nokta elde etmiş oluruz ki, bu nokta mebde olarak kabul edilmiş olan Q'den daha başta bulunur. Halbuki bu muhaldir, ve aynı ispatı yarım dairenin diğer yarısına da tatbik edebiliriz.

Risale sona ermiştir. Hamd yalnız Allaha mahsustur.

AL QÛHÎ'S SHORT ARTICLE ON THE POSSIBLITY OF INFINITE MOTION IN FINITE TIME

(English translation).

We consider a semicircle *ABC* on the diameter *AC* and let its center be the point D, and we imagine an element *DH* placed perpendicularly to it. We also consider a luminous body moving on the semicircle *ABC*, starting from *A*. While it moves, its ray will fall upon the top *H* of the perpendicular element.

Now, I state that the motion of the shadow of *H*, which results from the motion of the luminous body and which takes place in a limited time, has no beginning and no end. For if we consider, e.g., the point *Q* to be the origin of the motion of the shadow of the top of the element and draw a straight line between this point and *H* and extend it so as to form *RHQ*, it will mark off from the semicircle *ABC* an arc such as *AR*. Let us bisect it at *T* and join this point with *H*, and then extend it so as to form a line such as *THK*. This will give us a point such as *K* which will precede the one which was taken as origin. But this is absurd, and the same argument applies to the other half of the semicircle.

It becomes clear therefore that the motion of the top of the perpendicular element has no beginning and no end, and this was what we wished to ascertain.

This is the end of the article, and gratitude is to God only.

BİBLİYOGRAFYA

Alfons-Maria SCHNEIDER, *Konstantinopel, Gesicht und Gestalt einer Geschichtlichen Weltmetropole; (=İstanbul, tarihî bir merkezin çehre ve şekli)*, Sammlung" Peregrinus, Mainz ve Berlin, Florian Kupferberg Verlag 1956; 56 s. metin ve metin dışı 70 lev. iatı 12 DM.

Bir tetkik seyahatine giderken 1952 de Halep yolunda trende ölen *Prof. Dr.Alfons Maria Schneider* (1896-1952) İstanbul tarihi ve arkeolojisi ile meşgul olanların gayet iyi tanıdıkları bir simadır*. Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul şubesi adına Ayasofya camii avlusunda ve Sultanahmet'te şimdiki Adliye sarayı arsasında Hagia Euphemia martyrion'unda kazılar yapan, B. Meyer-Plath ile birlikte, İstanbul kara tarafı surları hakkında bol resimli büyük bir eser neşreden, Galata hakkında her devri içine alan çok faydalı bir ilmî rehber ortaya koyan ve ayrıca çeşitli dergilerde basılan makaleleri ile, İstanbul'un tarihi, eski eserleri veya tarihî topoğrafyası hakkındaki araştırmalarının neticelerini tanıtmış olan *Sch.* İstanbul'un eski çehresini en iyi tanıyan ilim adamlarından idi. Ölümünden az önce birbirini takip eden yazılarında İbrahim Paşa sarayı, XV. asırda İstanbul ahalisi, İstanbul yangınları, İstanbul'un Haliç tarafı surları ve kapıları, İstanbul sokak ve mahalleleri, Blakherna (Ayvansaray-Eğrikapı mıntıkası, Yedikule ve civarı gibi mevzuları etraflıca işleyen *Sch.* bu şehri yalnız bir Bizans arkeolojisi mütehassısı gözü ile değil fakat ayni zamanda, Türk eserlerine de meraklı bir araştırıcı olarak da tetkik ediyordu. Vakitsiz ölümü, henüz etraflı ve büyük eserlerini vermesine meydan bırakmadı. *Sch.* ikinci Dünya harbinin sonlarına doğru İstanbul hakkında bol resimli bir eser neşre karar vererek, hazırladığı kitabın 1944 de Leipzig'de baskısına başlanmıştı. Fakat harb içinde birçok eserin başına gelen felâket, bu kitabı da mahv etmiş, ve *Sch.* in kitabı daha hazırlığı bitmeden bir hava hücumunda yanmıştır. Şimdi Mainz'da basılan ve müellifin ölümünden dört yıl sonra çıkan bu kitap, işte bu eserdir. Alman kitaplarının ekserisi gibi güzel, temiz ve zevkli baskısı ve tertibi ile dikkati çeken bu kitap, şehrin bir tarihçesinden daha doğrusu bir "biyografya"sı ile bunu canlı bir şekle sokan resimlerden ibarettir. Yalnız şu var ki, kitabın metninde İstanbul'un Türk devri de anlatıldığına göre, adının sadece Konstantinopel değil, fakat hiç değilse Konstantinopel-İstanbul şeklinde yazılması, kanaatimize göre daha doğru olurdu.

Kitabın 5-56. sahifelerini işgal eden metin hiçbir serlevhanın ayırmadığı ancak aralıklar ile bahislerin belirtildiği bir bütün halindedir. Şehrin kuruluşundan itibaren onun tarihçesinin ana hatlarını anlatan *Sch.*, şehrin tarihin her devrinde canlı, parlak bir merkez olmasını, onun coğrafî mevkiinin ehemmiyetine ve tabiî güzelliğine dayandığına işaret ederek ilk ahalisi hakkında izahat verdikten sonra, kuruluşunu ve İlkçağ'daki tarihini bir iki sahife içinde özlü bir halde belirtir. Her yeni

* Bu hususta bk. S. Eyice, *Prof. Dr. Alfons-Maria Schneider (1896 - 1952)*, Belleten, XVI (1953) 585 - 598.

kuruluşundan sonra, şehrin umumi görünüşünü, hudutlarını ve başlıca binalarını bir kaç satır içinde toplayan *Sch.* aynı zamanda bu devirlerdeki şehrin ruhunu da belirtmeğe gayret etmektedir. Ancak bu arada, meselâ İslâmiyetin başlaması ile birdenbire siyaset âleminde mühim bir varlık halinde beliriveren Arapların, bir "çekirge sürüsüne" (=*Heuschreckensschwarm*) benzetilmesi kanaatimize göre oldukça yersiz bir teşbihdir. *Sch.* klâsik Bizans sanat tarihi neşriyatında yerleşmiş, bazı bilgilerin artık yanlış ve eksik hususlarını da bu *populaire* eserinde düzeltmeğe çalışmıştır. Meselâ umumiyetle XI. asrından sonra ortaya çıktığı yolunda eskidenberi yerleşmiş bir kanaat olan Yunan haçı şeklindeki kilise plânının esasının, daha önceleri başlayıp tatbik olunduğunu izah etmiştir. Aynı zamanda, "ortodoks"ların tamamen bir tahrip devri gibi gösterdikleri Resim kıranlar (=İkonoklazm) devrinin kendisine göre bir sanat uslûbuna sahip olduğu da belirtilmiştir. Kommenos'lar devrindeki şehrin manzarası ve insanları bilhassa canlı bir şekilde tasvir olunmuştur. Her milletin ve her seviyeden insanın kaynaştığı bu şehrin, servet ve sefaletin, ihtişam ve pisliğin yan yana bulunduğu bir yer olduğuna da işaret olunmuştur. Lâtin istilâsı arifesinde İsaakhios Angelos zamanında makamların "pazaryerinde sebze satılır gibi" satıldığı, şehri korkunç bir tahribat ile ele geçiren ve yağma eden Lâtin şövalyelerinin burasını tamamen tahrip edip soydukları da, aslında bir ruhanî olan bir müellifden belki umulmıyacak bir ilim realizmi ve samimiyetle ifade olunmuştur. Hattâ o kadar ki, *Sch.* bu bahsi şu cümle ile kapar: "Konstantin ve İustinanos'un şehri işte o zaman mahvoldu". Palaiologos'lar devrinde Bizans'ın gösterdiği son canlılığı, bütün üstün tarafları ve aynı zamanda bütün zaafları ile de aksettiren *Sch.* iktisadî durumu günden güne kötüleşen imparatorluğun, eski ihtişam günlerinin teferruat işlerine nasıl körü körüne bağlı kaldığını da belirtmekten geri kalmaz. Meselâ Bizans'da artık son devirde altın sikkenin basılmamasına karşılık, İmparatorlar "...eski devirlerde olduğu gibi hâlâ fermanlarını büyük bir altın mühürle tasdik etmeği ihmal etmiyorlardı". Ancak *Sch.* in bu devirde bazı küçük şapeller istisna edilirse büyük yapılardan hiçbir misal kalmadığını yazması kanaatimize göre hakikate uymamaktadır. Esası daha eski olmakla beraber bu devirde yeni baştan yapılan *Hagios Andreas kilisesi (=Koca Mustafa P. camii)* veya eski bir binaya eklenen *Lips manastırı kilisesi (= Fenari İsa camii)* veyahut da yeniden yapılan *Pammakaristos manastırı kilisesi (=Fethiye camii)* gibi binalar bu devrin yepyeni bir mimarî üslûbunun başlıca ehemmiyetli vesikalarıdır.

Sch. Fetih hâdisesini kısaca belirtir ve şehrin derhal iskân ve imârına başlanışına da ehemmiyetle işaret eder. Şehrin Osmanlı-Türk idaresinde gelişmesinden bahsederken bazı peşin hükümlere saplanması ve bunları geniş okuyucu kitlesine hitap eden bir kitapta —kaynak göstermeden— yazması maalesef eserin değerini gölgeleyen bir hususdur. Bunlar arasında bilhassa, Sinan'ın Ermeni menşeli olduğunu yazması gibi, "...bütün Sinan yapılarının Ayasofya veya onun çok yakın benzeri olan Sergios ve Bakkhos kilisesi (yani Küçük Ayasofya c.)nin örnek alınmak suretiyle" yapılmış olduklarını ileri sürmesi çok gariptir. *Sch.* in her nekadar, bu örneğin, "dâhiyane buluşlarla en hârikulâde formlarda tatbik edilmiş" (=*in den mannigfachsten Formen genial abgewandelt)* olduğunu yazmakta ise de, henüz tam aydınlanmamış bir sanat münasebeti meselesini böyle bir kaç satır içinde katî bir ifade ile kestirip atması, bir umumi kitapda yer alamaması gereken bir hususdu. *Sch.* Türk zevkine

ve Türk sanatına Lâle devri ile giren Batı'nın Rokoko üslûbunu kısa bir iki cümle içinde "Şark zevkine uygun hassas bir ustalıkla tertip edilmiş bir üslûbun içinde, şuurlu bir renk ve şekil anlayışı kendisini açığa vurur" demek suretiyle tanıtır. Osmanlı İmparatorluğu'nun duraklama devri,sonra çöküntünün başlaması, bununla beraber şehirde husule gelen değişiklikler, kısa fakat açık bir ifade ile belirtilmiş, son devirde Balian adındaki mimarların, tamamen Batı üslûplarında meydana getirdikleri büyük eserler tahlil edilmiştir. İlk dünya harbinin sonlarında şehrin büyük bir kısmını kül yığını haline getiren Cibali-Fatih yangını ile birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun tamamen dağılmağa başlamasına, şehrin Beyaz Ruslar tarafından âdeta istilâ edilmesine, ve "...yeni bir Konstantin'in arkasına takılarak İmparatorluğu yeniden canlandırma hayalinin peşinde" Yunanlıların Anadolu'ya girmelerinin bir an için şehrin encamını değiştirir gibi olduğuna da işaret ettikten sonra şu cümle ile fikrini tamamlar:. "Fakat Yunanlıların hudutsuz ihtirasları ve Müttefikler tarafının plânsız bölünmesi, Mustafa Kemal Paşa'nın siyasî ve askerî dehâsı önünde bu sakat tertibi parçalamağa kâfi geldi.". *Sch.* başşehirlik durumunu kaybetmiş olan bu şehrin, Doğunun ve Batının bütün hususiyet ve tezatlarını içinde toplayan bu beldenin, her şeye rağmen Dünyanın bu kısmının en ehemmiyetli merkezi olmağa devam ettiğine işaret eder. Kitabın son üç sahifesi şehrin bugünkü daha doğrusu 1956 Sonbaharına kadar görülen durumunun bir tasviridir.

Kitabın ikinci kısmını teşkil eden resimler ise iyi kâğıda basılmış 70 levha teşkil etmektedirler. Bunlardan 11 tanesinin İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsüne tarafından çekilmiş olmasına karşılık geri kalanlar müellife aittir. Ancak bu resimlerin içlerinde çok iyileri olduğu gibi, hayli fena olanları da vardır. Yalnız bu resimlerin kayda değer bir vasıfları, şimdiye kadar İstanbul hakkındaki kitaplarda devamlı olarak tekrarlanan resimlerden farklı olmaları, az tanınmış Türk eserlerine de yer vermeleri, bilhassa bazı büyük âbideleri alışılmamış zaviyelerden tanıtmalarıdır. Resimlerin altlarında bulunan bir kaç satırlık izahlar, bu resimleri değerlendirmeğe ve mahiyetlerini okuyucuya tanıtmağa kâfi gelmektedir. *Buondelmonti* (1422), *Braun-Hogenberg* (1574) *Choiseul-Gouffier* (1783-1791) in eski İstanbul panorama ve manzaraları ile başlayan bu kısımda şehrin umumi ve kuşbakışı bazı enteresan fotoğraflarından başka, Çırağan sarayı, İshak Paşa camii, Bâbıâli'nin Alayköşkü tarafındaki cümle kapısı, Bayazıd cami'inin inşaat kitabesi, Sarayburnunda on-onbeş yıl kadar önce yıktırılan Yedekciler camii, Sultanhamamında Hacı Küçük cami'inin gotik(!) üslûpta minare şerefesi, Burmalı mescid, Odalar mescidi harabesi yanındaki eski sarnıç, Beykoz'da İshak Ağa çeşmesi, Çınar Çeşme mescidi, Şebsafa camii, Cerrah Mehmet Paşa türbesi, Seyid Vilayet türbesi, çeşitli Türk mezartaşı örnekleri, kuşbakışı olarak Çuhacılar hanı, Aynalıkavak karsrının içi gibi, yabancı dillerde çıkan. İstanbul hakkındaki kitaplarda pek görülmeğe alışılmamış fotoğraflar ile karşılaşılır. Bu resimlerin altlarındaki yazılar arasında bazı yanlış kayıtlara rastlanmasının sebebi [meselâ Ayasofya şadırvanının Sultan Ahmet'e izafe edilmesi (lev. 14), veya Beykoz'daki meşhur İshak Ağa çeşmelerinin, cami soncemaatyeri olarak gösterilmesi (lev. 44), veyahut, Hagia Eirene ve Ayasofya'yı gösterdiği bildirilen resimde bunlardan yalnız ikincisinin mevcut olması gibi (lev. 8)] kitabın baskısını müellifin bizzat görememesinden aranabilir.

*Sch.*in İstanbul hakkındaki bu küçük kitabı, yukarıda işaret ettiğimiz bir kaç husus istisna edilirse, sağlam esaslara dayanan bir bilgi ile, geniş okuyucu kitlesine hitap etmek üzere kaleme alınmış ve bir ilim adamında pek her zaman rastlanmayan câzip, hattâ belki de bir parça romantik edâlı bir üslûpla yazılmıştır. Kendisini zevkle okutan bu kitap, büyük sanat ve tarih şehri İstanbul'un toplu bir "biyografyası"nı ihtiva etmesi bakımından hiç şüphesiz değerlidir; ve büyük, ağır, ilmî eserlerde aranması külfetli olacak bir tarihçeyi, bugünkü tekniğe göre bazıları biraz iptidai olmakla beraber, birçoğu alâka çekici bulunan resimler ile birlikte toplu bir halde okuyucuya sunmaktadır.

İstanbul Mart 1957

Doç. Dr. Semavi Eyice

DAVID AYALON, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a challenge to a Mediaeval Society*, London 1956, XVII+154 sahife.

Kudüs'te *Hebrew University*'de Yeniçağ'da Yakın-doğu tarihi profesörü olan D. A. Memlûk devleti siyasi ve sosyal yapısı üzerinde yeni tedkiklerile dikkati çekmektedir (daha önce şu mühim tetkikleri çıkmıştır: *l'esclavage du Mamelouk*, Kudüs 1951, ve, *Studies on the structure of the Mamluk army*, BSOAS, vol. XV ve XVI). Elimizdeki kitap, müellifin Memlûk askerî cemiyeti ve ordusu adlı basılmamış kitabının bir bahsini teşkil etmektedir. *Giriş* kısmında meselenin bugünkü durumunu ve kaynakları gösterdikten sonra müellif, eserini şu bahslere ayırmıştır: 1. Memlûk devletinde ateşli silâhların kullanıldığı ilk zamanlar, 2. Çağdaş kaynaklarda ateşli silâhlar ve barut için kullanılmış istilâlar, 3. Ateşli silâhlar istimaline karşı Memlûk askerî cemiyetinin davranışı. Eserin sonunda iki zeyil vardır: I. Ateşli silâhlara dair teknik bilgi, II. Osmanlılar tarafından ateşli silâhların istimaline dair en eski kayıtlar. Bu ikinci zeyil, Osmanlı tarihinin tanınmış otoritesi Profesör P. Wittek tarafından yazılmıştır.

D. A. ateşli silâhlara, Yakın-doğu'nun tarihinde, bölgenin mukadderatını tâyin eden başlıca bir âmil gözüyle bakmaktadır. Evvelâ, İslâm âlemi ile Hıristiyan âlemi arasında uzun mücadelenin seyrinde büyük rolü, sâniyen bizzat İslâm âleminin içinde bu silâhların kabûlüne karşı muhtelif davranışlar bakımından konu ayrıca ele alınacak ehemmiyette görülmüştür. Kısaca ifade etmek lâzım gelirse, hıristiyan milletler ateşli silâhlar sayesinde önünde durulmaz bir askerî üstünlük kazanmışlar ve İslâm âlemini tehdide başlamışlardır. Memlûkler bu tehdidi, Kızıldeniz'den taarruzda bulunan Portekizliler karşısında hissetmişlerdir. Fakat onlar, bilhassa Osmanlıların ateşli silâhlar bakımından üstünlüğü neticesinde katî hezimete duçar olmuşlardır. Bununla münasebettar olarak müellif şu meseleleri aydınlatmağa çalışmaktadır: 1. İslâm memleketlerine ateşli silâhlar ne zaman girmiştir, Memlûklerde nasıl bir inkişaf seyri takib etmiştir, 2. Osmanlılar ateşli silâhlarda Avrupa'ya karşı koyabilecek bir duruma geldikleri ve müslüman komşularına başlıca bu silâh sayesinde galebe çaldıkları halde, Memlûkler niçin intibak kabiliyeti göstermemişlerdir, bunun sebepleri nelerdir? A. D. bilhassa bu ikinci meselenin aydınlatılmasına çalışmakta, ateşli silâhların İslâm memleketlerinde teknik inkişafı ile değil, suvariliğe dayanan Memlûk askerî idare sınıfının, ateşli silâhların kabûlüne karşı mukavemetinin tarihi-içtimai âmilleri ile meşgul olmaktadır (Bununla beraber teknik durum hakkında kitabın sonuna eklediği zeyil, bu bahiste kaynakların esasen çok kısır bulunduğunu ortaya koymuştur. Mamafih müellifin baş vurmadığı başka nevi kaynaklar, meselâ minyatürler, bulunduğunu sanıyoruz. Türkçede *silâhşornâmeler*, meselâ Firdevsî-i Rûmî'ninki, İstanbul Belediye küt. no. 355, silâhlar hakkında mühimdir).

D. A. başlıca iki kaynak gurubuna dayanmaktadır: *Furûsîya* risâleleri (bunlardan İstanbul kütüphanelerinde olanlar H. Ritter tarafından tanıtılmıştır: *Der Islam*, 1929, 116-154) ve Arap vekâyinâmeleri. Birinci gurup, esas itibarile süvarilik ve ananevi silâhların kullanılması konusile meşgul olduğundan ateşli silâhlar

bahsinde cüzî malûmat ihtiva etmektedir (Türkçede yukarıda adı geçen *silâhşornâme* ve Nasûh Matrakçı'nın *Tuhfet'ul-guzzât* adlı kitabı aynı kategoriye sokulabilir). Müellif, konusu için en zengin kaynak olarak Memlûk devleti dahilinde yazılmış vekâyinâmeleri buluyor ve eserini başlıca İbn Tagribirdi, İbn İyâs İbn Zunbul ve İbn Tûlûn'un kayıtlarına dayandırıyor.

İtalyan kaynaklarının da bu konuda ehemmiyetli kayıtlar ihtiva edebileceğini, Sagredo'dan naklettiği bir not (s. 126 not 212) ispat etmektedir. Fakat asıl Osmanlı kaynakları konu için ehemmiyetli görünmektedir. D. A. bu gruptaki kaynaklardan bazılarını incelemek fırsatını bulmuştur (hususile Osmanlı fethinden önceye ait bir çok askerî, idarî ve malî müesseseleri gösteren H. 931 tarihli Mısır Kanunnâmesi, Ö. L. Barkan tarafından neşri, *Kanunlar*, s. 354-387). D. A.nin kitabı bu konuda Osmanlı kaynaklarının sistematik tetkikinin ne kadar lüzumlu olduğunu ortaya koymuştur. Aşağıda D. A. nin tetkikini hulâsa ederken Osmanlı kaynaklarından konuyu doğrudan doğruya ilgilendiren, fakat onun gözünden kaçmış olan bazı kayıtları işaret edeceğiz.

Tedkikatın bugünkü haline göre, ateşli silâhların ilk defa kullanılması İslâm memleketlerinde olmamıştır. Batıda topun kullanılmasına dair en eski mevsûk haber, 1325 yıllarına rastlamaktadır. Memlûklerde topun, yani *midfa'*ın kullanılışı hakkında da en eski mevsuk haber 1365-1376 yılları arasındadır. Top ancak 1390 dan sonra en çok zikredilen silâhlar arasında görünür. D.A.ye göre Memlûklerde topun varlığı herhalde Osmanlılardan altmış yıl kadar öncedir (P. Wittek'in tetkikine dayandırılan bu fikrin münakaşası aşağıda).

Müellif, haklı olarak yapılacak en mühim işin, kaynaklarda ateşli silâhlar için kullanılan ıstilâhların doğru olarak tâyin ve tesbiti olduğunu söylemekte ve tedkikine buradan başlamaktadır. İlk zamanlarda kullanılan çeşitli ıstilâhlar arasında nihayet *midfa' an-naft* ve *mukhulat an-naft*, yahut onların kısaltılmışı olan *midfa'* ve *mukhula* tâbirleri yerleşmiştir. *Naft* kelimesi ise, barut ve ateşli silâhlar için umumi bir tâbir olarak Memlûk devletinin sonuna kadar yaşamıştır. *Naft*, ateşli silâhların kabûlünden önce *yunan-ateşi* için kullanıldığından, D.A. bu tâbirin 14. asır yarısından itibaren ateşli silahlara âlem olduğunu ispata çalışmakta ve bu tarihten sonra kaynaklarda nerede *naft* kelimesi geçiyorsa, bunun ateşli silâh veya barut mânasında alınması lâzımgeldiği fikrinde bulunmaktadır. D. A. bu noktada kaynakları dikkatle karşılaştırarak oldukça ikna edici bir neticeye varmıştır. Yunan-ateşi mânasında *naft* haçlılarla yapılan muharebelerde yürür-kule (*burc mutaharrik*) ve *dabbâbe*lere karşı yakmak için kullanılırdı. Bu silâhların istimalden düşmesile yunan-ateşi (*naft*) pek nâdir kullanılır olmuştur.

D. A. topun başlangıçta *mancanik*'in yardımcısı gibi kullanıldığını, sonra galiba 15. asrın birinci yarısından itibaren *mancanik*'in yerini almağa başladığını işaret etmiştir. Burada şunu ilâve etmek isteriz ki, Doğu'da ateşli silâhların yayılışı meselesini daha geniş bir zaviyeden incelemek gerekir. Timur ordusunda ve Kazan'da ateşli silâhlar kullanıldığına dair A. . M. Belenickiy ve V. V. Movrodin'in yaptıkları incelemeler (bk. A. Y. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve inhitatı*, çeviren Hasan Eren, İst. 1955, s. 241) pek dikkate değer.

Top, Memlûklerde ilk defa geniş ölçüde 1389/1390 yıllarında Barkuk, Mintaş ve Yalbuga arasında taht için yapılan savaşlarda kullanılmıştır. Memlûkler topu daima muhasara savaşlarında kale müdafaası veya kaleyi döğmek için kullanmışlardır. Meydan muharebelerinde sahra topu olarak kullanıldığına dair müellif bir misal tesbit edebiliyor, o da, bu silâhdan meydan harbinde kendilerine karşı âzamî istifade etmiş olan Osmanlılara karşı verdikleri son harp, Reydâniye'dir. Yalnız işaret edelim ki, orada da toplar, toprak istihkâmlara yerleştirilmiş olup hakikî sahra topunun manevra kabiliyetini gösterememiş ve yandan hücum eden Osmanlılara karşı cephe değiştirememiştir. D. A.nın tesbit ettiğine göre, tüfek (bir dayanağa konarak atılan ve piyade tarafından kullanılan *harquebus*) Memlûklerde 1489-1490 tarihine doğru görünür. Başlangıçta kurşuna, *bunduk rasâs* ve tüfeğe *bundukîya* adları takılmış, sonra her ikisi tüfek için kullanılmıştır. An-Nâsır Muhammed (1459-1498) ilk defa tüfekle mücehhez zencî birliği teşkil etmiş ve bunlara kendi huzurunda talimler yaptırmış ve fazla mevki vermiş olduğu için Memlûklerin kin ve nefretini çekti; evvelâ bu zencîlerin başı olan Faracallah'ı öldürdüler, bu birliği lağvettirdiler, sonra da Sultanı katlettiler. Fakat bir taraftan Osmanlı tehdidi, öbür taraftan Portekizlilerin taarruzları karşısında Al-Gavrî, bu birliği başka bir ad, *at-tabaka al-khâmisa* adı altında ihya etmek mecburiyetini duydu. Bu birliğe zencîleri değil, *awlâd an-nâs* adile anılan memlûk oğullarını aldı. Asıl memlûkler hiçbir zaman ne topçu ne de tüfekçi olmağa tenezzül etmediler

Al-Gavrî, Osmanlı ve Portekiz tehdidleri karşısında Memlûk askerî kudretini ihya etmek zaruretini hissettiği zaman, ateşli silâhla mücehhez birliği yeniden kurmakla ve top dökümünü büyük ölçüde arttırmakla kalmadı, asıl faaliyeti ananevi Memlûk suvariliğini takviye etmek ve *furûsîya* talimlerine birinci derecede ehemmiyet vermek oldu. Ateşli silâhlar kullanan birliklere daima, az maaş alan, küçümsenen aşağı derecede bir askerî grup gözüyle bakıldı, asıl Memlûkler hiçbir zaman ateşli silâhları kullanmak istemediler. Al-Gavrî de nihayet Memlûklerin menfi tavrı dolayısile 1514 de *at-tabaka al-khâmisa*'yı resmen ilga etti. Fakat Portekizlilere karşı bunları idame etmek mecburiyetinde kaldığını gördü. Hintt ticaret yolunu kesen, Kızıldenize giren ve Mekke ve Medine'yi tehdide başlıyan Portekizliler karşısında Memlûk Sultanı hattâ Osmanlılardan yardım dilemek mecburiyetini duydu. Bu konuda çok hassas olan Venediklilerin verdiği haberlere göre, 1410 tarihinde Osmanlılar, Memlûklerin elçi göndererek top ve gemi taleplerine derhal cevap vermeğe çalışmışlardır. 1509 da Portekizlilerin Hint okyanusunda Memlûk donanmasını imha etmeleri, Mısır sultanını cezrî tedbirler almağa sevketmiştir. Bu deniz harbine iştirak etmiş olan Mısır topçuları düşman kadar mehâret sahibi değildiler. Osmanlı sultanına başvurulması bu fevkalâde şartlar altında yegâne çare olarak görülmüştür. Kayda değer ki, *at-tabaka al-khâmisa*'nın teşkili de aynı 1510 yılına rastlar. II. Bayezid otuz gemilik kereste, üçyüz top ve sair gemi levâzımı tahsis etti (Priuli'den naklen J. W. F. Stripling, *The Ottoman Turks and the Arabs*, Urbana 1942, s. 32-33). Mısırlılar, bu malzemeyi Rodos şövalyelerinin taarruzu yüzünden alamamışlardır. Bununla beraber, Arap tarihcisi İbn İyas 1511 Ocak ayında Mısır'a Osmanlılardan 400 top, 40 kantar barut ve bir mıktar bakır yardımı geldiğini kaydetmiştir. 1513 de Süveyş'te yapılmakta olan donanmayı muhafaza için Kahire'den oraya *at-tabaka al-khâmisa*'ya mensup 300 tüfekçi (*rumât b'il bundûq ar-rasâs*) gönderilmiş, müteakiben

aynı zümreden yeni kuvvetler sevkedilmiştir. 1515 de Portekizlilere karşı ikinci büyük deniz seferine *at-tabaka al-khâmisa*'dan 600 er iştirak etmiştir. Arap kaynaklarına göre, hepsi 6000 kişi olan sefer heyetinin kumandanı Salmân adlı bir Osmanlı idi (D. A. s. 80). İstanbul'da Topkapı Sarayı Arşivinde Memlûklere Osmanlı yardımı hakkında bazı vesikalar zuhur etmiştir. H. 918 Muharrem ortaları (29 Mart-7 Nisan 1512) tarihli ve Mehmed b. Abdulla h imzalı bir mektupta (no. E. 6472, bir paşaya, büyük ihtimalle kapudan-paşaya yazılmıştır) deniyor ki: "Bendenizi Sultan hazretleri 'azze nasruhu sefer-i 'amirelerine kapudan nasb edüb cânib-i Hind'de hurûc eden Frenc-i mahzûlün kam' ve kasdine binâ olunan gemilerin mâ lâbud olan esbâbların ihzâr etmekiçün irsâl ettiler... bundan evvel reîs Hâmid ve Hasan bendelerinüz bu diyâre gelicek.." Daha önce de Ahmed oğlu Aydın Çelebi'nin gelmiş olduğu kaydedilmiştir. Mısır sultanı, hizmeti geçmiş olan Hâmid reise münasip bir dirlik verilmesi için Padişaha arzedilmesini istemektedir. Şunu da ilâve edelim ki, Fatih devrine ait Antalya gümrük kayıtları bu limandan her zaman Mısır'a büyük ölçüde kereste, tahta, demir, zift sevkedildiğini ortaya koymaktadır. Gemi ve top dökümü için zaruri olan bu maddelerin, muhâsama halinde, Osmanlı Padişahı tarafından ihracı menedilebilirdi. Bu suretle Memlûklerin harb gayretleri için Osmanlılara ne derece tâbi bulundukları anlaşılmaktadır. Osmanlı sultanının yardımları, onun müslüman Arap âleminde İslâmın hakikî koruyucusu şöhretini kuvvetlendirmekte idi. D. A. Memlûklerin, Timurlenk'in taarruzlarile 15. asır sonlarında başlıyan Osmanlı harbleri arasında uzun müddet harici bir tehdide maruz kalmadığını kayd ve bunun, askerî bakımdan Memlûklerin gevşemesine yol açtığını işaret ediyor. Arap memleketlerinin haçlı tehdidlerinden kurtulması, başlıca Osmanlıların hıristiyan âlemine karşı giriştikleri muvaffakiyetli gazâ faaliyetine bağlıdır. Bunun neticesinde hıristiyan âlemi, artık eskiden olduğu gibi, Mısır veya Kudüs'e taarruz tehdidlerinde bulunmaktan vaz geçmek zorunda kalmıştır. Osmanlılar sayesinde Mısır'ın hissettiği bu emniyet hakkında şu misal kayde değer: 1456 da Papalığın bir haçlı donanması teşkili için gayretlerile münasebettar olarak Mısır'a şu haber geldi: Frenkler Rûm'daki sahillerden İskenderiye ve Dimyat'a kadar bütün kıyılara taarruz niyetile 300 gemi yapmışlardır. Sultanın yakınında bulunan vakanüvis İbn Tagribirdi'ye göre Sultan bu haberlere ehemmiyet vermedi (*Ḥawâdith*, II, s. 298-299). A. S. Atiya *(the Crusade in the later Middle ages*, London 1938) haçlı seferlerinin bu yeni safhasında Osmanlıların oynadığı role bir dereceye kadar temas etmiştir. Osmanlılar, İslâm âlemi içindeki bu mühim mevkilerinden haberdar idiler ve bu mevkii mümkün mertebe siyasi gayeler için istismara çalışıyorlardı. Fatih, İstanbul fethinden sonra Mısır sultanına yazdığı mektupta "ihyâ' nask al-hâc" vazifesini Mısır Sultanına bırakıyor, kendisi "tachîz ahl al-gazw w'al-cihâd" vazifesini benimsiyordu (bk. Ferîdun beğ, *Münşeât*, I, s. 236). Kızıl-deniz tarafından birdenbire Portekizlilerin taarruzu karşısında şaşalayan Memlûk sultanı, ister istemez Osmanlı sultanına müracaat ettiği zaman, Osmanlıların İslâm âlemi içinde yerini resmen itiraf etmiş oluyordu. Memlûk ülkelerinin Osmanlı hâkimiyeti altına bir darbede düşüvermesi ve Mekke şerîfinin hemen Osmanlı Sultanını tanıması, yalnız ateşli silâhlar bakımından Osmanlıların haiz olduğu üstünlükten ileri gelmiş değildir, bunda bilhassa, İstanbul fethindenberi Osmanlıların İslâm âlemi içinde takarrur eden müstesna durumları şüphesiz büyük rol oynamıştır. D. A. ye göre

esasen Osmanlıların, Hıristiyan âlemi karşısında Memlûklerden daha başarılı mukavemeti de ateşli silâhları benimsemiş olmalarından ileri geliyor. Bunun başlıca âmillerden biri olduğu muhakkaktır. Fakat Osmanlı arşivlerinden gelen zengin malzeme bugün bize, başka âmillerin daha esaslı bir rol oynadığını göstermektedir. Balkanlarda Osmanlı muvaffakiyetlerinin asıl sırrı, ateşli silâhlarda değil, Osmanlı vergi sistemi, sosyal politikası, din siyaseti ve merkezî otoritenin getirdiği gayrı şahsi hukukî idarede aranmalıdır. Haçlılar, Balkan milletlerinin isyanını 14. ve 15. asırlarda dahi plânlarında esaslı bir âmil olarak hesap etmektedirler (bk. B. de La Broquière, *Voyage d'Outremer*, 265). Fakat bu gerçekleşmemiştir. Bir kelime ile, gerek Memlûklere gerekse hıristiyan âlemine karşı Osmanlı başarılarını incelerken ateşli silâhları birinci âmil saymak mübalagalıdır. Portekiz taarruzu karşısında çaresiz kalan Memlûklere Osmanlıların ateşli silâh yardımı yaptığı bir tarihî hakikattir. Fakat çok geçmeden Memlûkler, Osmanlı taarruzu karşısında kalacaklardır. O zaman onlar, ateşli slâh yardımını Batı hıristiyan âleminden istemiş görünmektedirler. Osmanlılara karşı Memlûklerin hıristiyan devletlerile işbirliği teşebbüsüne ait daha eski misaller de vardır (Fr. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, s. 261). D. A. Avrupa tesiri üzerinde şüphe olmadığını işaret ederek Memlûkler için çalışan yalnız bir Avrupalı top ustasının adı malûm olduğunu(Dominico) kaydediyor (İbn İyâs'dan naklen, s. 138). Yavuz Selim, oğlu Süleyman'a gönderdiği Mısır fetihnâmesinde yakalanan esirlere atfen şu malûmatı vermiştir: (Ferîdun beğ, I,s. 428): "Maḫhûr-i mezbûr (Tomanbay) *küffâr-i hâksârdan yarar topcular getirtüp* 'Âdiliye nâm 'imâretin önünde bir tavîl ve 'arîz hendek kazdırıp 'umku dahi kemâl mertebe mubâlaga üzere olup ve çıkan toprağını metris edinüp ve iki yüz kıt'a sengîn toplar câ-be-câ hâzır ve müheyyâ eyleyüp ve alayını etrafında tertîp edüp gaddârlık üzere imiş". "Frengistan'dan gelmiş topcular ve tüfekçiler" (Ferîdun, s. 484). (Tomanbay'ın bu harb nizamı hakkında Arap kaynaklarının verdiği bilgi D. A. tarafından hulâsa edilmiştir, s. 83-85). Rodos hâkiminin tüfenk ve barut gönderdiği, Avrupa'dan top geldiği İbn İyâs ve Sagredo tarafından da yazılmıştır (D. A. not 212). Memlûklere karşı kazanılan Merc Dâbık ve müteakip savaşlarda ateşli silâhların katî bir rol oynadığı hakkında Arap kaynaklarındaki kayıtları Osmanlı kaynakları tamamile teyit etmektedirler (Frîdun beğ, I, s. 427, 439, 479, 484-485, Sa'deddin, II, s. 335, 359). Reydâniye muharebesinde Selim, Tomanbayın toplarla takviye ettiği istihkâmlara cepheden taarruz etmiyerek sağ tarafa kuvvetlerini kaydırdı ve oradan taarruz etti, bu yüzden Mısır sultanı ancak sağ koldaki toplarını, kullanabilmiştir (Sa'deddin, II, s. 355). İdrîs-i Bidlîsî'nin kaleminden çıkan fetihnâmede (Ferîdun beğ, I, 441) düşman tarafından atılan topların Osmanlı askerinden bir tanesini bile yaralamadığı iddia olunmaktadır. Aynı fetihnâmede Memlûkler tarafında zikri geçen *zengîyân*, An-Nâsır Muhammed'in zencîlerden kurduğu tüfekçi bölüklerinin bakiyesi olmalıdır.

Memlûklerden evvel Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan da Osmanlılara karşı ateşli silâhlar teminine çalışmış, bunun için Venedik ve Roma'ya elçiler göndermiş, fakat Venedik tarafından gönderilen ve 1473 baharında Karaman sahillerine gelen silâhları ve bunları kullanacak hıristiyan askeri almak üzere bu

tarafa kuvvet sevkine fırsat bulamamıştır (bk. W. Hinz, *Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd*, Türkçe ter. T. Bıyıklıoğlu, Ankara 1984, s 52-55.). Memlûklerin, top ateşinden istifade ederek 1472 de Uzun Hasan'ın Bîra (Birecik) kalesi önünde mühim bir mağlubiyete uğrattığını da burada işaret edelim (İdrîs-i Bidlîsî, *Heşt Behişt*, Nurosmaniye nüshası, no. 3209, varak 459, orada Mısırlıların top ve tüfek kullandıkları tasrih edilmiştir). 1473 Ağustosunda Otlukbeli (Başkent)te Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmed arasındaki savaşta ateşli silâhların kullanılmasına meydan kalmadan Osmanlı suvarisi ve piyadesi galebeyi temin etmişlerdir. İbn İyâs (D. A., s. 60) Çaldıran meydan muharebesinin Osmanlılar tarafından bilhassa 12 bin tüfekli asker sayesinde kazanıldığını kaydetmektedir. Bunlar yeniçerilerdir ve adetleri bu tarihte bu miktardadır. Fakat hepsi tüfekli değildi. II. Bayezid Memlûk orduları karşısında uğradığı müteaddit başarısızlıktan sonra ordusunu ıslâh ederek yeniçerilerin mıkdarını arttırmış ve silâhlarını ıslâh etmiş, topçuyu büyük ölçüde takviye etmişti. Ch. Schefer tarafından basılmış *Petit taraicté de l'origine des Turcqz* mukaddimesinde (S. LVIII) bu malûmat 1503 yılına aittir, 1496 da yeniçerilerin mıktarı 8 bindi (aynı eser, s. XVI). Şu nokta da kaydedilmelidir: 15. asırda Osmanlı ordusunun büyük ekseriyeti ok, yay, kılıç, gürz, mızrak gibi ananevi silâhlarla mücehhez askeri birliklerden mürekkepti. Bunlar arasında da sipahiler, ordunun beşte üçünü teşkil etmekte idi. Fatih, imperatorluğunu kurmak için mahallî senyörlerin ve hanedanların sığındığı kaleleri yıkmak ve almak mecburiyetinde olduğundan ekseri harbleri bir muhasara harbi olmuş, topçu, onun devrinde Osmanlı ordusunda büyük bir ehemmiyet kazanmıştı. Bununla beraber bütün 15. asır boyunca Osmanlı ordusunun belkemiğini sipahiler teşkil etmiştir. Yeniçeriler, onun devrinde beş binden 12 bine çıkmış, sonra sekiz bine indirilmiştir. Osmanlı harb düzeni, Memlûklerde olduğu gibi ananevi Türk-Mogol taktiki olarak devam etmekle beraber, 15. asrın birinci yarısında Macarlarla yapılan savaşlar neticesinde "*Tabur cengi*" denilen taktik de öğrenilmişti. Merc Dâbık muharebesinde bu harb düzeni tatbik edilmiştir: Askerin önü ve arkası arabalarla ve ordunun ağırlığı ile kapatılarak bir "hisâr-i âhenîne" benzemiş, Al-Gavrî bu görülmemiş harb nizamını müşahede edince kalbine endişe girmiş. Osmanlı müverrihi burada Memlûk askerini *çingene süvarisi* sıfatile küçümsiyerek kaydetmiştir. Al-Gavrî, top ve tüfek ateşinden korunmak için Osmanlı ordusuna cenahlardan saldırdı (Sa'deddin, II, s. 334-335).

D. A. müteakiben Tomanbay'ın Reydânîye muharebesinde ilk defa *top arabaları* kullanmasını mühim bir yenilik saymakta ve bunun doğrudan doğruya Osmanlılarla savaşın bir neticesi olduğunu işaret etmektedir. İbn Tûlûn (D. A. s. 126 not 206) Osmanlı top arabalarını hayrete şayan şeyler olarak tafsilâtile tasvir etmiş, bunların zincirlerle biribirine bağlanmış olduğunu ve müstahkem bir sur manzarası arzettiğini söylemiştir. 15. asır Osmanlı kaynakları Hunyadi Yanoş'un ordusu karşısında aynı hayret dolu tasviri bırakmışlardır (Meselâ bak. *Oruc tarihi*, Fr. Babinger neşri, s. 63, Varna harbine ait yeni bulunmuş bir kaynak olan *Gazavâtnâme-i Sultan Murad*'da daha tafsilâtlı bir tesvir vardır. Bu *tabur cengi* hakkında bak. aşağıda). Hulâsa, Merc Dâbık'ta ezici Osmanlı zaferi, Memlûklere birdenbire hasmın silâhlarını ve harb taktikini kabul etmek zaruretini anlatmış, Tomanbay derhal bunun tatbikine girişmiştir. Fakat D. A.nın işaret ettiği gibi o, çok kalmıştı.

D. A. nın eserinde en dikkate değer bahis, Memlûk idare sınıfının ateşli silâhlar karşısında davranışını belirten ve bunun sebeplerini tahlil eden kısımdır. Bu konuda bilhassa İbn Zunbul'un dikkate değer bilgi sağladığı görülmektedir. Esasen gerek o gerekse ibn İyâs, bu sınıfın sözcülüğünü etmektedirler. Yeni silâhların kabûlüne karşı muhalefetin sebeplerini ince bir tahlile tâbi tutan müellif başlıca şu noktaları tesbit etmiştir: 1. Suvarilik, Memlûk askerî idare sınıfını raiyyetten ayırd eden başlıca bir vasıf, bir üstünlük nişanesi ve imtiyaz sayılıyordu. Çoğu Karadeniz kuzeyindeki memleketlerden gelmiş olan Memlûklerin, ata ve oka bağlılıklarını step ananesine bağlayabiliriz. 2. O zaman ateşli silâhlar piyade olarak kullanılabilirdi, 3. Memlûkler, daha üstün silâhlarla mücehhez yeni bir askerî grupun kendilerine rakip olacaklarını görmüşlerdir. Böyle bir askerî birlik teşkili zaruri görüldüğü zaman da bunların kendilerinden daha aşağı bir içtimai mevkide kalmasına dikkat etmişlerdir.

Bu içtimai ve psikolojik âmiller tesiri altında olarak durumlarını haklı göstermeğe yarayacak bir takım müeyyideler de bulmuşlardır. Bu meyanda, 1. Ateşli silâhların, İslâm ananesine aykırı, peygamberin sünnetine muhâlif olduğu iddia edilmiştir, 2. Ateşli silâhlar kâfir icadı hâinâne bir silâhtır, 3. Ateşli silâhlar korkaklara mahsus silâhlardır. Şecaate, askerî şerefe ve meziyetlere yer vermez. Hâince kullanılır. Bu sebeple bilhassa müslümanlara karşı kullanılması günahtır. Aynı psikolojinin ve iddiaların Anadolu'da Osmanlı ateşli silâhlarından yılmış ve ananevi Türk savaş usullerine bağlı kalmış olan Türkmen muhitlerinde kendini gösterdiğini ve muhtelif halk destanlarında kuvvetle ifade edildiğini biliyoruz (bk. P. N. Boratav, *Köroğlu Destanı*, İstanbul 1930). Öbür taraftan 18. asırda mütekâmil silâhlarla mücehhez yeni askerî birlikler teşkili teşebbüslerine karşı, grup şuuru ile hareket eden yeniçerilerin dinde mesnet aradığı ve ananevi nizamın mümessili gibi hareket ettiği burada hatırlanabilir, ve faydalı bir mukayese mevzuu teşkil eder.

D. A. kitabının sonunda Osmanlılarda ateşli silâhların kolayca yerleşmesi ve tekâmülü mümkün olduğu halde Memlûklerin buna niçin muvaffak olamadıklarını daha geniş bir çerçeve içinde ele alarak bu iki İslâm memleketini mukayese etmektedir. Ona göre, 1. Memlûkler 1400-1490 yılları arasında dışarıdan ciddî bir taarruzla karşılaşmamışlar, halbuki Osmanlılar hıristiyan milletlerin daimî tazyik ve meydan okumaları karşısında silâhlarını mütemadiyen geliştirmek zorunda kalmışlardır, 2. Ateşli silâhlar alındığı zaman Memlûkler umumi inhitat halinde idi, halbuki Osmanlılar yükselme devrinde idi, 3. Osmanlı devletile Memlûkler arasında bünye farkı mühim rol oynamıştır. Memlûklerde Sultanın, Osmanlı hükümdarı kadar mutlak bir iktidarı yoktu. Islâhatı kabul ettirmesi o kadar kolay değildi: Memlûkler, muayyen liderler etrafında ayrı gruplar teşkil ettiklerinden ve Sultan bizzat kendisi onlar tarafından seçilmiş bir memlûk olduğundan bu grupların temayüllerini hesaba katmak zorunda idi. 4. Memlûk iktisadiyâtı 15. asırda inhitat halinde idi, büyük masraflar istiyen islâhat yapmak kolay değildi. Ayrıca, Osmanlılar zengin madenlere sahip oldukları halde Memlûklerin ülkesi bu bakımdan çok fakirdi. A. D. Osmanlıların 14. ve 15. asırlarda iktisadi durumları hakkında, belki bizim Belleten'de yayınladığımız bir yazıda (sayı 60, 1951, s. 629-690) bazı ipucları bulabilirdi. O zamandanberi yaptığımız tetkikler, Osmanlı devletinin bilhassa iktisadi-

malî bakımdan o zamanki dünyada ileri bir seviyeye eriştiği kanaatını takviye etmiştir. 1481 de Fatih Sultan Mehmed'in hazinesinde hazır olarak takriben iki buçuk milyon altın ve 48 milyon gümüş akça vardı (Topkapı sarayı arşivi, vesika no. E. 9713). Osmanlı devleti herhalde büyük teşebbüsleri finanse edebilecek kudrette idi.

Suvarliğin, hâkim sınıflarla asillerin, başka ifade ile askerî sınıfın başlıca ayırd edici vasfı olması, Asya ve Avrupa tarihinde mühim meselelere bizi götürür. A. D.nin işaret ettiği gibi, Euroasia steplerindeki atlı-muharip kavimlerin bu meseledeki rolü ise, hayli münakaşa edilmiştir. Burada yalnız kaydedelim ki, Osmanlılarda 15. asırda sipahi (timarlı sipahi) mümtaz askerî sınıfı teşkil ederdi. Mükâfatlandırılmak istenen yeniçeriler ve diğer Padişah-kulları timarlı sipahi sınıfına çıkarılırdı. Başka mühim bir nokta da bu devre ait resmî tahrir defterlerinde, fethedilen memleketlerdeki asîl sınıf, askerî hâkim sınıf mensuplarının *sipahi* adı altında zikredilmesidir. Raiyyetin sipahi sınıfına alınmaması ve timar verilmemesi imperatorluğun en mühim temel kanunlarından biri idi. 16. asırda Osmanlı devletinin bünyesinde de mühim tahavvüller olduğu muhakkaktır. Habsburgların ağır piyadesile karşılaşan Osmanlılar, sipahilerin bir iş göremediğini müşahede ederek piyade, yani yeniçeri mıkdarını arttırmışlardır. 1531 de Venedik elçisi A.Venier şöyle yazıyordu: "Sultan her zamanki askerine ulûfe ile 50 bin piyade askeri ilâve etmiştir. Bu hareket, Sultan Süleyman'ın hıristiyan askerine karşı koymak için piyâdeye ihtiyac olduğunu fark etmesinden ileri gelmiştir" *(Calendar of State Papers, Venice..*, vol. IV, London 1873, vesika 1011). Buradaki 50 bin adedi şüphesiz mübâlagalıdır. Fakat Osmanlıların tüfenkle mücehhez piyadeyi, yani yeniçeriyi, hangi zaruret altında arttırdığını ifade etmesi bakımından dikkate değer. Sipahi sınıfında hoşnutsuzluk ve tecezzi yine 16. asırda başlamıştır ve şüphesiz devletin askerî kuvvetlerindeki bu bünye değişikliğile doğrudan doğruya ilgilidir. Diğer taraftan raiyyetin sipahi sınıfına kabûl edilmesi, Koçi beğ gibi ananevi sistemin üstünlüğüne inananlar tarafından şiddetle tenkit edilmiştir.

Herhalde Osmanlılarda da askerî bünyedeki değişiklikler, D. A.nin tahmin ettiği gibi, kolay ve meselesiz cereyan etmemiştir. Osmanlı tarihini yakından tanıdıkca bu meseleleri daha eyi kavramaktayız.

OSMANLILAR'DA ATEŞLİ SİLÂHLAR

Prof. P. Wittek, 1389 da Birinci Kosova meydan muharebesi dolayısile Neşrî'de zikredilen topçu Haydar'ın, II. Kosova muharebesinde, 1448 de adı geçen topçu Haydar'la aynı olabileceği ve bu suretle Osmanlılarda topçuluk hakkında en eski rivâyetin şüpheli olduğu noktasında durmaktadır (*Appendix* II, s. 141). O, 1378 tarihli bir vesikanın şehâdetine dayanarak topun, Balkanlara ilk defa Raguza vasıtasile girmiş olacağı faraziyesini ileri sürmektedir. Prof. Wittek'in gösterdiği gibi, 15. asır ikinci yarısında toplanmış ve tesbit edilmiş olan Osmanlı rivâyetleri bu konuda bizi katî hükümlere götürecek mahiyette değildir. Netice itibarile o, 1400 den önce Osmanlıların ateşli silâhları kullanmadığını kabul etmek temayülündedir.

Osmanlılar tarafından ateşli silâhların kabûlü meselesini araştırırken iki istikamette yürümek lâzımdır. Evvelâ Osmanlı devleti 14. asır ikinci yarısında başlıca

Balkan milletlerini tâbi hale getirmiş, onların askerlerini ordusunda kullanmış, onlarla sıkı temaslarda bulunmuştur. Şu halde meselemiz için Balakan milletlerinde ateşli silâhlar meselesi ayrıca tetkik olunmalıdır. Bilhassa Orta Avrupa ile sıkı teması olan Sırpların, ateşli silâhların Osmanlılara intikali konusunda mühim bir yer tuttuğu görülecektir. Sâniyen, Osmanlıların erkenden Batı'dan silâh satın almağa başladıkları görülmektedir: XI. Gregoire, 15 Mayıs 1373 de Türklere ve Ulahlara silâh satılmaması hususunda Macar ruhbânına bir yazı göndermiştir (Bratianu, *l'expédition du Louis I er.*, Revue Hist. du Sud-Est Européen, no 4-6 (1925). Nihayet 14. asır sonunda ateşli silâhların Doğu'da oldukça yayılmış olduğunu (Memlûkler, Kazan, Timurlenk) hatırlamak lâzımdır.

Topun, geniş ölçüde II. Murad devrinde (1421-1451) kullanıldığı muhtelif kaynaklar tarafından teyit edilmektedir. Prof. P. Wittek'in zikrettiği misallere şunları ilâve edebiliriz: Elimize geçen en eski resmî kayıt 1431 tarihinde yazılmış olan Arnavutluk tahrir defterinde *(Sûret-i defter-i Sancak-i Arvanid*, TTK yayınlarından, Ankara 1954, s. 105-106) bulunmaktadır ve aynen şudur: "*Timar-ı Ali veled-i Topçu İsmail, gulâm-i mîr, merhum Sultan zamanından berü yeyügelmiş, elinde merhum Sultan berâtı vardır, ölmüş, oğlu Ali'ye verildi*". Bu kayıtta topçu İsmail'in en aşağı I. Mehmed devrinde timar tasarruf ettiği âşikârdır. Esasen 1422 İstanbul muhasarasında ve 1424 Antalya müdafaasında Osmanlıların top kullandığı muhtelif kaynaklarca teyit olunduğundan (Wittek, 142), bu silâhın, II. Murad'ın kargaşalık içinde geçmiş olan ilk culûs yıllarında (culûsu 1421) kabul edilmiş olamıyacağı, I. Mehmed zamanında ve belki daha önce girdiği meydandadır.

Chalkokondyles'e göre, Selânik muhasarasında (1430), Belgrad muhasararasında (1440), Hexamilion (Kerme) savaşında(1446) Osmanlılar top kullandılar. Bu haberler, Osmanlı kaynakları tarafından da teyit olunmaktadır. Angiolello'ya göre II. Murad, 1448 de Akçahisar (Croïa) önünde gayet büyük dört top döktürmüştür (harb meydanında top döktürülmesi hakkında daha eski bir misal 1438 de Hexamilion'da, Neşrî, Taeschner neşri, s.169). II. Murad, 1450 seferinde aynı kaleyi yine büyük toplarla döğdü (topları 400 libre taş atıyordu, Fr. Babinger, Der İslam, Band 29-2, 1949, s. 226).

II. Murad devrinde muhasaralarda olduğu gibi kale müdafaa savaşlarında da topun geniş ölçüde kullanıldığına dair delillerimiz kuvvetlidir. 1424 Antalya müdafaasında Osmanlıların top kullandıkları malûmdur (Wittek, 142). Aynı mıntakaya ait şu resmî kayıt dikkate değer: "*Karye-i Kargu* (Manavgat), *merhum Sultan Murad Han zamanında Hamza'ya ve topçu Ali'ye ve Hızır'a vermişler*" (H. 859 tarihli Teke vilâyeti defteri, Başvekâlet arşivi, Maliye no. 14, 223 b). Gerek Arnavutluk'ta gerekse Teke sancağında rastladığımız timar sahibi bu topçular, oralarda bulunan kalelerde hizmet etmektedirler. II. Mehmed devrinde (1451-1481) mühim kalelerde topçuların yerleştirilmiş bulunduğunu görmekteyiz (H. İ. *Fatih Devri* I, Ankara 1954, s. 156-158.)

Osmanlı ordusunda topun bir sahra topu olarak bulundurulmasına dair bildiğimiz en eski kayıt, 1444 Varna savaşına aittir. Bu ölüm-kalım savaşına Osmanlılar alelacele her türlü kuvvetlerini sokmağa çalıştılar. *Gazavâtnâme*'ye göre (eser hakkında bak. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt VII, sayı 2, 481 vd.) "eğer yeniçeri eğer cebeci ve eğer topçu ve ehl-i timar ve zaîm" orduya çağrıldı. Aynı kaynağa gö-

re ordu, düşmanı karşılamak üzere acele hareket etti ve toplar geride kaldı. Padişah, Danışman-oğluna "*sen var ardumuzdan topları bize yetiştür*" emrini vererek ilerledi. Savaşta Osmanlıların top kullandıkları işaret olunmamıştır. Osmanlı zaferinden sonra düşman çekilirken "*arabaların tabur edüb ve toplar kurub tüfenkcisin hâzır eylemiş idi.*" Taburu muhasara eden Osmanlıların burada da top kullandıklarına dair bir kayıt yoktur (varak 59-60). *Gazavâtnâme-i Murad Hân*'ın elimizde ancak muahhar bir nüshası olmakla beraber bu kaynağın, 1444 yılı hâdiseleri hakkında en güvenilir ve mufassal kaynak olduğu meydana çıkmıştır (bak. H. İ., *Fatih devri*, I, s. 8 vd.). Dört sene sonra II. Kosova meydan savaşında Osmanlı tarafında top kullanıldığı hakkında hem Chalkokondyles hem Osmanlı kaynakları şehâdet etmektedirler (Wittek 142-143, fakat Sa'deddin'den daha eski bir kaynak olarak Oruc, s. 60, 122). II. Murad devrinde *tabur cengi* yapan Macarların mütevâli galebeleri, Osmanlıların meydan muharebelerinde tabur cengini benimseyip ateşli silâhları kullanmasına başlıca bir âmil teşkil etmiş görünmektedir. Zira zincirlerle biribirine bağlanmış arabalar arasında top ve tüfenkle mukabele eden Macarlara karşı Osmanlı süvarisi ve hafif silâhlarla mücehhez piyade bir şey yapamıyordu. *Tabur (Tábor)* kelimesinin Macarca'dan Türkçeye geçtiği kabûl edilmektedir (bak. Hasan Eren, Türkçe *istabur* kelimesi üzerine, TDAY, 1956, s. 145-152 ve orada gösterilen J. Németh'in tetkikleri). Zaten Mogolcada *küriyen (küren)* yani "daire halinde dizilmiş arabalar yardımile teşkil edilmiş müstahkem ordugâh" ve Türkçede aşağı yukarı aynı manâda *çapar (çeper)* kelimelerinin mevcudiyeti (bak. H. Eren, mez. mak. s. 150-151) bu savaş tarzının Türklere büsbütün yabancı olmadığını gösterir.

Fatih Sultan Mehmed'in yaptığı en büyük meydan muharebesi Otluk-beli savaşında ateşli silâhların netice üzerinde başlıca âmil olduğu hakkında Zinkeisen'in ifadesi (Wittek, 143; Zinkeisen 333-335) ihtiyatla karşılanmalıdır. (Zinkeisen'in kullandığı *fetihnâme* tercümesi yanlış olsa gerek. Bizim gördüğümüz beş muhtelif fetihnâmenin hiç birinde buna benzer bir şey yoktur). Savaşın cerayanı hakkında yeni ele geçen vesikalar (üç mühim fetihnâme: Türkiyat Mecmuası VI, s. 304; Ankara DTCF, kütüphane İsmail Saip yazmaları no. 305, vesika 3; Topkapı sarayı arşivi no. E. 9196, ve Kemal Paşazade tarihi, TTK yayınları, Ankara 1954, s. 386-387) ateşli silâhların kullanılmasına hacet kalmadan harbin neticesinin belli olduğunu göstermektedirler (karşıla. S. Tansel, *Fatih Sultan Mehmed*, Ankara 1953, s. 322; *Heşt Bihişt*'te Anadolu piyâde ve azaplarının "top ve tüfek" darbesile hücuma kalktığı ifadesi, v. 465a, hattâ II. Bayezid devri için bile doğru olarak kabul edilemez.)

Tüfek meselesine gelince, Ducas (Bonn tabı, s. 211) birinci Belgrad muhasarasında (1440) Macarların kullandığı bu silâh karşısında Osmanlıların bir hayli zâyiât verdiğini kayd ederek ondan yeni bir silâh gibi bahsetmekte, uzun uzadıya tarifini yapmaktadır. Aynı müverrih başka bir yerde (s. 266) Türklerin evvelâ İstanbul muhasarası sırasında tüfegi kullandıklarını işaret eder. Pek muhtemel olarak Osmanlı sahasında Tüfek ilk defa bu tarihte dikkati çekmiştir. *Gazavâtnâme* (varak 20 b) de 1443 İzladi cenginde, 1444 de Varna muharebesinde ve Nigbolu müdafaasında topla beraber tüfek de zikredilmiştir (*Tüfek* kelimesinin *Dîvânu Lugât it-Türk*'de rastlanan türkçe *tüwek*'den geldiği hakkında I. Mélikoff - Sayar'ın notu, Wittek, s. 143). Resmî bir mektup kopyası, Osmanlıların 1444 de tüfeği tanı-

dıklarını teyit etmektedir. II. Mehmed, ilk culûsunda (1444) Karaman-oğlu İbrahim beye gönderdiği Varna fetihnâmesinde, babasının İstanbul boğazından geçişini anlatırken (Ferîdun beğ, I, s. 234) der ki: لشكر و طوب و بنادق فرستاده بودیم ازجانبین بضرب طوب وبندقه وسهام صائبه ان ملاعین را از روی دریا دور کرده (Murad'ın bu geçişi hakkında bak, H. İ., *Fatih devri*, 72), *Gazavâtnâme*'ye göre bu geçişe mâni olmak isteyen Bizans kadırgalarından biri topçu Saruca'nın attığı toplardan batmış, diğeri hasara oğramıştı. Topun sahilden gemilere karşı istimali hakkında bildiğimiz en eski kayıt budur). Yukarıdaki kayıtta tüfek istimali meselesi bakımından mühim olan nokta *bunduka*'nın zikridir. *Bundûk*, *bundûka* (cem'i *benâdık*), D. A. tarafından güzel bir şekilde gösterildiği gibi (s. 59-61), tüfek karşılığı kullanılmaktadır. Bu kayıtlara dayanarak diyebiliriz ki, 1444 e doğru Osmanlılar tüfeği ordularına kabul etmişlerdir. Oruc'a göre (60, 122) II. Murad, 1448 de Kosova meydan muharebesine "arabasile toplarile *tüfeklerile* demir şişlü kalkanlar"la gitmiş "arabaların ve yeniçerisin ve topun ve *tüfeğin* ve şişlü kalkanlar önüne dizdirip kal'a misâl önünü ve ardını berkidüb "(Oruc, 63, karşıla, Anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*, Ertaylan neşri, s. 114) galebe çalmıştır. Burada Osmanlıların *tabur cengi* tabiyesini tatbik ettiğini ve bu tabiyenin ayrılmaz unsuru olan tüfeği meydan savaşında kullandıkları açıkça görülmektedir. Tüfek Osmanlılar tarafından kale müdafaasında da kullanılmıştır. H. 859 (M. 1455) tarihli bir Vılk-eli defterine göre (Başbakanlık Arşivi, tapu defteri no. 2 mükerrer) aynı tarihte fethedilmiş olan Novaberda (Novo Brdo) kalesinde 3 büyük top, 5 Braku(?) top, 55 *tüfek* mevcuddu (ayrıca 80 Ungurus aşıkı, 30 Türkî aşık, 30 zenberek, üç sandık zenberek oku vesaire). Kalede topçu, tüfekçi ve zenberekçi olarak on bir kişi vardı, Bunlardan yalnız biri müslüman olup diğerleri hıristiyan Sırplardı. Burada ateşli silâhların fetihten sonra mürettebatı ile birlikte ibka edildiği muhakkaktır (karşıla, H. İ. *Fatih devri*, s. 166-184). Keza Bosna'da fetihten sonra bir çok kalelerede topçuluk ve zenberekçilik yerli hıristiyanlar elinde bırakılmıştır (*Fatih devri* I, s. 154). 1468 tarihli Braniçeva defterine göre (*Fatih devri*, I, s. 155) Güğercinlik (Golumbac) kalesinde 10 tüfekçi hepsi ulûfeli hıristiyan askerlerdir. 1455 tarihli Vılk-eli defterine göre Nevaberda kalesine ayrıca 10 tüfekci yeniçeri konmuştur. (« جماعت يكيچريان توفكجيان »)

Kritovoulos'a göre (Ch. T. Riggs tercümesi, Princeton 1954, s. 68, Karolidi terc. TOEM ilâve, s. 78) İstanbul muhasarasında tüfekçi piyâdeler taaruza iştirak etmişerdir. Kâşifî, *Gazânâme-i Rûm* adlı altında yazdığı ve galiba Fatih'e ikinci culûsundan (1451) kısa zaman sonra takdim ettiği eserde (bak. A. Erzi, Belleten sayı 56, 1950, s. 596-598) şu beyitte tüfekten bahseder:

بقزدیر و اسرب مس آمیختند
وزان جمله رعد تفك ریختند

1464 Yayiçe (Yaitse) muhasarasında Fatih, toplarile kalede rahneler açtıktan sonra yaptığı taarruzda "bilhassa tüfekciler"i hücuma kaldırdı (Kritovoulos, 200). 1470 Agriboz muhasarasında kaleye karşı top, neft (burada herhalde Memlûklarde bu devirde kullanıldığı manada, yani top demek değil, yunan-ateşi mananasına olmalı), zenberek ve tüfek kullanıldı (Fetihnâme, İ. Saip yazma, no. 305 « از دریا وکنار تعبیه طوب و تفك و تهیهٔ نفط و زنبرك کرده »). İskenderiye fetihnâmesinde keza kalenin top, *tüfek* ve zenberekle döğüldüğü belirtilmiştir (bu

fetihnâme DTCF kütüphanesi, Saip yazma. 305). Uzun Hasan'a karşı yapılan seferde (1473) bir fetihnâmede Yeniçeriler hakkında (Topkapı sarayı arşivi, E. 9196) geçen şu ifade dikkate değer: « فرقهٔ برق انداز و فرقهٔ توفق انداز و فرقهٔ چرخ انداز و فرقهٔ رعد انداز و فرقهٔ ناوك انداز فرقهٔ تحش انداز و فرقهٔ تیر انداز و فرقهٔ روییں فر » Burada *berk-endâz*, توفق *(Tüfek ?) -endâz*, *ra'd-endâz* fıkraları, yeniçeriler arasında ateşli silahlar kullanan ortalara ait olmalıdır. Top için Memlûklerde *ra'd* ve *sâika* kelimeleri zaman zaman kullanılmıştır (D. A. s. 17-18). Nitekim Fatih Mehmed, Mısır Sultanına gönderdiği İstanbul fetihnâmesinde (Ferîdûn beğ, I, 237): « اسلحة یعتمد علیها من البرق و الرعد و المنجیق »

Ahsen'üt-tevârih'e göre 1473 de « موازی ده هزار یکیچری درپیش صف استاده هرکدام تفنکی دردست و خربهٔ تیر داشتند »

Netice itibarile, tüfeğin 1440-1443 yıllarına doğru Osmanlı ordusuna kabul edildiği, Fatih devrinde orduda tüfekçi bir fırka bulunduğu ve harblerde kale müdafaasında veya taarruzunda olduğu gibi meydan muharabelerinde de bu silâhın kullanıldığı anlaşılmaktadır. Macarlarla ve Sırplarla yapılan temaslar ateşli silâhların alınmasında mühim rol oynamış görünmektedir.

H. İNALCIK

J. C. Hurewitz: *Diplomacy in the Near and Middle East, a documentary record*, vol. I, 1535-1914; vol. II, 1914-1956, Princeton 1956 (D. van Nostrand Company).

Yakın-Şark'la Amerika'nın alâka ve münasebetinin II. Dünya harbinden sonra ziyadesile artmış bulunması, bu memlekette, Yakın-Şark tarihi ile alâkadar müesseselerin ve yayınların büyük ölçüde artması neticesini vermiştir. Columbia Üniversitesinde (New York) *Near and Middle East Institute* profesörlerinden J. C. Hurewitz, bölgenin yakın tarihi üzerinde esaslı neşriyâtı ile temayüz etmiş olup yayınlamış bulunduğu bu eser, Türkiye tarihile uğraşanlar için hususî bir ehemmiyet taşımaktadır. Prof. Hurewitz bu eserde, 1535-1956 yılları arasında Yakın-Şark tarihinin mühim diplomatik vesikalarını bu iki ciltte toplamağa çalışmıştır. Vesikaların seçilişinde, bugünkü beynelmilel netice ve inkişafların esas alınmış olduğunu kaydetmek lâzımdır. Bu sebeple Yakın-Şark'ta milletlerarası diplomasi tarihile ilgili olanlar için eser, mühim bir kaynak teşkil etmektedir. Baron I. de Testa ve G. Noradounghian'ın kolleksiyonlarından bunun mühim bir farkı, bugün Yakın-Şark'ı ilgilendiren büyük meselelere ait en mühim vesikaları günümüze kadar getirmiş olmasıdır. Meselâ Kıbrıs Meselesine, Yakın-Şark petrolleri, yabancı imtiyazları, Boğazlar, Süveyş Kanalı, Filistin meselesi, Arap devletlerinin doğuşuna ait vesikalar dikkatle seçilmiş ve bir araya toplanmıştır.

Prof. Hurewitz, alâkasını yalnız Yakın-Şark üzerinde toplamış bulunduğundan Osmanlı Imperatorluğu'na ait vesikalarda Balkanlara ait kısımlar alınmamış, bu esas bazan maddelere de tatbik olunmuştur. Bu, tabiî, daha geniş araştırmalar için eserin kullanılma sahasını daraltmış bulunmaktadır. Fakat eserin esas gayesini hakkile gerçekleştirmiş olduğuna işaret etmek lâzımdır.

Vesikaların İngilizce tercümeleri en salâhiyetli kaynaklardan alınmıştır. Her vesikanın başına ilâve edilmiş olan tarihî hulâsa ve açıklamalarla belli başlı eserlerin bibliyografyası eserin değerini arttırmakta, derinleşmek istiyenlere yardım etmektedir.

H. İNALCIK

C. B. Mclean, J. B. Christopher, R. L. Wolff: *A History of Civilization*, II vol. New York 1955 (Prentice-Hall, inc.)

Amerika'nın dünya ile artan alâkası, son onbeş yılda Dünya tarihi üzerindeki eserlerin çoğalması ile de kendini göstermiştir. Bu sahada en ciddî neşriyat arasında Prof. William L. Langer idaresinde bir heyet tarafından çıkarılmakta olan seriyi (Harper, New York) zikretmek lâzımdır. Bugün Amerikalı, tecerrüd devrindeki alâkasızlıktan sıyrılmıştır ve öteki kıtalardaki milletleri ve kültürleri tanımak için büyük gayretler sarfetmektedir. Meselâ muhtelif üniversitelerde yeni yeni Yakın-Şark enstitü ve merkezlerinin kurulması bu arada zikre değer. Bilhassa umumi tarih öğretimine yardım etmek üzere yazılan "medeniyet tarihleri" son zamanlarda artmış ve gittikçe daha ileri bir mahiyet kazanmakta bulunmuştur.

Amerika'nın umumi tarih görüşü, eski kıtalardakinden tabiî olarak farklıdır. Evvelâ, umumi tarih esas itibarile medeniyet tarihi olarak tefsir edilmektedir. Saniyen, geçmiş tarih bugünü izah etmeli, ve bilhassa bugün en ileri safta Amerikalının temsil etmek istediği Batı medeniyetinin kaynaklarını incelemelidir.

Kısaca bu, umumi tarihin Amerikan zaviyesinden tefsiri demektir. Onun için eski kıtalardaki milletlerin tarihlerinin ana meseleleri sayılan bir çok mevzular bu kitaplarda yer bulmaz, ve binnetice bu "medeniyet tarihleri" de, tarihe muayyen bir kültürün veya zamanın zaviyesinden bakmaya alışmış benzerleri gibi, şüphesiz mühim noksanları ihtiva etmektedir.

Yukarıdaki kitap, umumi karakterlerine işaret ettiğimiz bu "medeniyet tarihleri"nden biridir. Fakat bir çok noktada onlardan daha mükemmeldir. Evvelâ eserin üç mütehassısın elbirliği ile vücude getirilmiş olması, yapılan terkibin sağlam ve güvenilir karakterine işarettir. Her bahsin sonunda, seçilmiş en mühim eserler gösterilmek suretiyle, okuyucuya konu üzerinde derinleşmek imkânı verilmiştir.

Türkiye tarihinin böyle bir eserin yapısında nasıl yer aldığını incelemek vazifemizdir. Osmanlı tarihi üzerinde son yarım asrın araştırmalarını ihtiva eden derlitoplu bir eser bulunmadığı ve Hammer, Zinkeisen, ve Jorga'nın eserleri de teferruat içinde boğulmuş olduğu için, Amerikalı tarihci bu konuda hakikaten güç bir durumdadır. H. A. Gibbons'un (*The Foundations of the Ottoman empire*) ve Creasy'nin (*Hist. of the Ottoman Turks*, II vol. London 1854-56) eserlerinin Osmanlı tarihinin ilk devri için hâlâ en esaslı me'haz olarak zikredilmesi bunu gösterir. Bittabi bu eserlere hâkim olan yanlış ve mutaassıp görüşler şimdi yeni bir yayılma sahası bulmuş oluyor. Meselâ ilk Osmanlıların tamamiyle göçebelerden ibaret olduğu faraziyesi —ki Yunanlı asıldan bir müellif, G. Arnakis, son zamanlarda bunu ispat için yeni deliller bulduğunu sanmıştır— bu eserde de tekrarlanmıştır: Sözde "göçebe Türk fâtihleri" ne Yunanlılar yerleşik hayatı ve ziraati öğretmişler (Cilt I, s. 391). XIV. asırdan önce Küçük-Asya'da büyük Türk kitlesinden, onun parlak medeniyetinden ve Osmanlıların onun bir ileri karakolu olduğu hakikatinden tamamiyle tecâhül etmek hâlâ anlaşılmaz bir keyfiyettir. M. Fuad Köprülü'nün yirmi yıl önce o kadar esaslı bir şekilde gösterdiği bu hakikatın hâlâ umumi literatüre intikal etmemesi gariptir. Mamafih eserde Osmanlı Türklerinin ilerlemesi hakkında şu hüküm yerindedir: Bitinya Rum halkı ekonomik ve siyasi huzursuzluk dolayısıyle Türklere dönmüş, Türkler de dinî ve ırkî bir taassup göstermemişlerdir (s.391). İstan-

bul fethinde rol oynayan okadar mühim âmiller bir tarafa bırakılarak Macar topçusu Urban öne sürülüyor (s. 393). Bu, ikinci dünya harbinde zaferi, sade atom bombası kâşifine atfetmekten de mubalağalıdır sanırım. Rus Kazaklarını, Amerikan "pioneer"lerine benzetmek, Amerika'da maalesef yayılmakta olan yersiz bir mukayesedir. Kazakların istilâya çalıştıkları Türk-İslâm toprakları, herhalde iptidaî kızılderililerle meskûn "wilderness" değildi. Esere tabiî bazı tarih hataları da ister istemez kaymıştır. Edirne'nin pâyitaht yapılması 1356 olarak gösteriliyor. Bence umumiyetle kabul edilen 1365 de doğru değildir. Edirne'de Pâdişah için bir sarayın inşa edilmiş olması, o tarihte Bursa'nın terkedildiğine bir delil teşkil edemez. Yıldırım Bayezid zamanında dahi Bursa'nın esas pâyitaht olduğu muhakkaktır. Ozaman Bayazıd'ın yanında bulunan Schiltberger (*The Bondage and Travels of Schiltberger*, London 1879, s. 39) diyor ki: "*The Capital of Turkey is callded Wursa*". Fakat Edirne'den bahsederken (s. 39) "*I have also been in Greece; The capital is Adranopoli*". Edirne, Rumeli'nin merkezi idi ve tabiî Sultan o tarafta bulunduğu zaman Edirne'deki sarayında oturuyordu.

Sahife 322 de Ayasofya Camii olarak takdim edilen resim şüphesiz Bayezid Camiidir. Eserin ikinci tabında bu gibi hatalar kolayca düzeltilebilir. Kısaca, bizlere düşen büyük bir vazife var: İlmî esaslara göre yazılmış Türk tarihini dünya efkârına bir an önce sunmak.

H. İNALCIK

RICHARD E. KREUTEL : *Kara Mustafa vor Wien, Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte*, Osmanische Geschichtsschreiber herausgegeben von Dr. R. E. Kreutel, Band 1. (Verlag Styria, Graz, Wien, Köln).

Dr. Kreutel, Osmanlı devletinin Almanca konuşan milletlerle dörtyüz yıl doğrudan doğruya temas halinde bulunarak modern Avrupa'nın teşekkülünde kalıcı bir tesir yaptığını işaret etmekle bir hakikat ifade etmektedir. Osmanlıların Viyana muhasaraları bu münasebetler tarihinde mühim dönüm noktalarıdır. Bu güne kadar 1529 ve 1683 muhasaraları üzerinde basılmış eserlerin mikdarı 2500 ü aşmaktadır (Walter Sturminger, *Bibliographie und Ikonographie der Türken belagerungen Wiens 1529 und 1683*).Dr. Kreutel, bu geniş neşriyata rağmen, 1683 muhasarasına ait en mühim Türk kaynağının Batı ilim âlemince mechul kalmış olmasına dikkati çekmektedir. Bu kaynak, muhasaranın Veziriazam yanında bulunan bir memur tarafından yazılmış rûznâmesidir. Osmanlı kaynaklarının ilk ve eşsiz mütehassısı Hammer-Purgstall dahi bunu kullanmamıştır. Bu rûznâme, Fındıklılı Mehmed ağa tarafından (*Silâhdar tarihi*) esas itibariyle iktibas olunmuş ve ilk defa Türk yazarları (general) Necati Salim ve Cevad Üstün, eserlerinde ondan istifade etmişlerdir. Bu kaynak, 1683 muhasarası için birinci derecede ehemmiyetlidir. Vekayi bakımından Râşid, Mehmet Giray ve Hasan Esîrî gibi kaynaklardan çok daha sarih ve teferruatlıdır. Onu yazan memurun *Teşrifatçı Ahmet* olması lâzım geldiğini Dr. Kreutel kuvvetli delillerle ileri sürmektedir. Dr. Kreutel, rûznamenin aslını iki nüsha (Topkapı Sarayı Küt. Revan k. no: 1310 ve British Museum, Or. 6647) olarak tesbit etmiş ve onu, Silâhdar'daki şekli ile karşılaştırarak Almancaya tercüme etmiştir. Silâhdar, bu kaynağı, bazı tâbirler ilâvesi ve ehemmiyetli görmediği yer-

lerin çıkartılması suretiyle kullanmıştır. Buna mukabil o, başka kaynaklardan mühim ilâveler yapmıştır. Bu sebeple Dr. Kreutel, Silâhdar'daki bu fazla kısımların da ayrıca ikinci bir fasılda tercümesini vermiştir. İstanbul baskısı (*Silâhdar tarihi*, İstanbul 1928) bazı hatalar ihtiva ettiğinden, mütercim, Viyana Millî Kütüphanesindeki nüsha ile karşılaştırmıştır. Bu suretle onun tercümesi, silâhdarın bu kısmını kullanmak istiyen Türk araştırıcılar için de değer taşımaktadır. Dr. K. hususiyle yer adlarının ve terimlerin doğru olarak tesbitine çalışmıştır ki, bu, tercümeye ayrı bir ilmî kıymet vermektedir.

Bu küçük ciltte muhasaranın Türkler tarafından yapılmış bir plânının fotosu da, Viyana Tarih Müzesi'nden alınarak değerli açıklamalarla basılmış bulunmaktadır.

Dr. Kreutel, esere, muhasaraya ait Osmanlı kaynakları hakkında bir mukaddime koymuş ve burada uzun tetkiklerinin değerli neticelerini hulâsaten vermiş kaynakların nisbî değerlerini göstermiştir. Rûznâme metnine ait notlar ve terimlerle has isimlere ait fihrist, bir çok meselelerin halline yardım etmektedir. Netice itibarile, bu eserin, II. Viyana muhasarası üzerinde çalışacak araştırıcılar için zarurî bir rehber olduğunu ifade etmek lâzımdır.

H. İNALCIK

ASLANBAY, MUHİDDİN, İlköğretim müfettişi, *Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi.* (İç kapakta:) *Eskişehir'deki Alâiddin Câmisi ve Eskişehir tarihi ile ilgili araştırmalar.* Yazan: Muhiddin Aslanbay, İlköğretim müfettişi. Eskişehir, Ticaret matbaası, 1955, 152 s. 8°. Fiyatı 2 lira, satış yeri: Ödemeli olarak yazardan istenilebilir, Maarif Müdürlüğü, Eskişehir.

Selçuk devrinden kalma eski eserlerle ve o devrin tanınmış bazı şahsiyetleriyle ilgili araştırmalar gittikçe çoğalmakta ve derinleştirilmektedir. Yukarıdaki eser de bu gibi araştırmalar cümlesinden olup başlıca üç bölüme ayrılmıştır: Birinci bölüm (Alâiddin câmisi), s. 12-85; İkinci bölüm (Minaresi ve kitabesi), s. 86-96; Üçüncü bölüm (Emîr Nuriddin Cibril bin Caca), s. 97-121; sonra vesika örnekleri (s.122-145), faydalanılan eserler listesi (s. 146-150) ve doğru yanlış cetveli (s. 151-152) gelir.

Birinci bölümde yazar, camiye Alâiddin Câmisi denmesinin sebeplerini araştırmakta ve dolayısiyle Eskişehir tarihi ile ilgili bazı meseleleri de ele almaktadır. Yazarın doğru olarak işaret ettiği gibi, bu camiin minaresindeki yazıt bütün camiye ait olmayıp, ancak minaresiyle ilgilidir. Yalnız bu yazıtın tarihi üzerinde ihtilâf vardır, meselâ, İhsan'a göre ستين وستمائه 660 = 1261-1262 m. (Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi II, s. 263), H. F. Turgallı'ya göre ستة وستة 606= 1209-1210 dir ('Halkevi', Eskişehir, XIV, 1937). Kitabenin okunmasında meslektaşı Mükerrem Tincel'in yardımına başvuran M. Aslanbay da 660 tarihini kabul ederek ona göre mütalâa yürütüyor. Fakat fikrimce bu tarihlerin hiçbiri doğru olmayıp, tarihin ستين وستمائه (و) ست 666 = 1267-1268 şeklinde okunması muvafık olur. 18.XI.1951 tarihinde Müzeler Umum Müdürlüğü asistanlarından Kemal Turfan tarafından çıkarılan kopyaya dayanılarak varılan bu netice tarihî hâdiselere de uymaktadır. Çünkü kitabede zikredildiği gibi, Nureddin Caca bu minareyi Selçuklu sultanlarından Gıyaseddin Keyhusrev III (1266-1283) zamanında yaptırmıştır. Buna benzer silik yazılı ve okunuşu ihtilâflı olan kitabelerden çıkarılan neticeler de, tabiîdir ki, çoğu zaman yanlış olabilir. Meselâ, M. Aslanbay, eserinin 93. sayfasında adı geçen kitabe ile ilgili olarak Gıyaseddin Keyhusrev'in tahta çıkış tarihini araştırırken:"Kitabeye göre, Keyhusrev III, hicrî 660 da, yani m. 1262 de saltanat makamında idi" demektedir ki, bu suretle, umumiyetle 664-666 arasında gösterilen bu vakanın tarihinden çok uzaklaşmış oluyor.

Yazar, Emîr Nureddin Caca ile ilgili 3. bölümü: 1) Yaşadığı devrin olayına bir bakış 2) Hayatına ve hüviyetine dair kayıtlar, adı altında iki kısma ayırmış ve istifade edebildiği eserlere dayanarak bu bakımdan karanlık noktaları çözmeğe çalışmıştır. Fakat bu esnada esas kaynaklardan ziyade modern tarihçilerin, veya populer tarihî eserler yazan zatların ifadelerine dayandığı ve bu yüzden bazı tezatlara da düştüğü gözüküyor. Meselâ, eserin 105-108 ve 111 sayfalarında Cevat Tarım'ın "Kırşehir Tarihi üzerine araştırmalar" adlı kitabına istinaden, 1277 de vukubulan Elbistan savaşından sonra Nureddin Caca ile kardeşi Siraceddin İsmail'in Baypars tarafından cebren Mısır'a götürüldüklerinden bahsolunmaktadır. Halbuki,

'Baypars Tarihi'ne [*Baybars Tarihi*, Al-Malik-Al-Zahir (Baybars) hakkındaki tarihin ikinci cildi. Türkçeye çeviren: M. Yaltkaya. Türk Tarih Kurumu yayınlarından, 11. seri, No. 3, 1941, XVI + 196 s.] bakıldığı takdirde görülür ki, bu iki emîr ancak 2 ay esarette kalmışlar ve Baypars tarafından serbest bırakıldıktan başka arazi verilmekle taltif dahi edilmişlerdir. Zaten Baypars kendisi de Mısır'a dönemeden 28. Muharrem 676 = 30. Haziran 1277 tarihinde Şam'da vefat etmiştir. Bu vakadan sonra Nureddin Caca'nın Anadolu'ya döndüğü fakat kardeşi Siraceddin İsmail'in Halep'te kalmış olması muhtemeldir. Bu cihet bir hakikat olarak aydınlandıktan sonra, artık bundan birkaç yıl önce yayınlanmış olan eserlerdeki yanlış fikirleri zikrederek bunlar üzerinde durmağa lüzum kalmaz.

Nureddin Caca'nın Elbistan savaşından ve 1277-1278 de esaretten dönüşünden sonraki hayatı hakkında ancak Hacı Bektaşi Veli'nin Vilâyetnamesinde ip ucu sayılabilecek bazı malûmat vardır. Buna dayanarak bazı yazarlarımız (meselâ H. F. Turgallı ve C. H. Tarım gibi) bir takım nazariyeler kurmuşlarsa da, fikirlerin çoğu tarihî hakikatlara aykırıdır. Meselâ, onun bu tarihten sonra Eskişehir'e vali olarak gönderildiği ve orada Edebali'nin kızı yüzünden Osman I. ile kavgaya tutuştuğu gibi. Nureddin Caca'nın vakfiyelerine bakıldıkta açık olarak görülür ki (1272), o, Eskişehir'deki hayratı 1272 den önce yaptırmış veya tamir ettirmiştir, çünkü bütün bu eserler adı geçen vakfiyelerde teker teker zikredilmektedir. Eğer 1298-1301 arasında Sultan Alâeddin Keykubad zamanında ucbeyi olarak gönderildiği yer Eskişehir olmuşsa bu takdirde de, 1287-1288 yılında, hem de artık çok yaşlı iken Osman I ile mücadele etmiş olması imkânsızdır.

Nureddin Caca'nın Hacı Bektaşi Veli ile ilk görüşmeleri ve kanlı su hâdisesinin 1273 ten önce vukubulmuş olması icabeder, çünkü Nureddin Caca sonra bu hâdiseyi Mevlâna'ya anlatmıştır, Mevlâna'nın ölüm tarihi ise 1273 tür. H.B. Veli N. Caca'ya kuyuya atılacağını o zaman mı haber vermiştir, yoksa onlar 1277 den sonra tekrar mı görüşmüşlerdir, bu meselenin ayrıca araştırılması lâzımgelir.

Yazar, Selçuk devri kaynaklarından ancak Aksaray'lı Kerimüddin Mahmud'un M. Gencosman tarafından yapılan tercüme eserini, İbni Bibi'nin muhtasar tarihinin tercümesini kullanmış Mevlâna'nın mektuplarını da ancak C. Tarım'a dayanarak zikretmiştir. İbni Bibi'nin mufassal nüshası, Abul-Farac tarihi, Raşideddin'in Camiüttevarihi, Baypars Tarihi... v. b. gibi birçok mühim kaynaklara müracaat edememiştir. Bibliyografya da gösterilen 55 eserden çoğunu hususî araştırmalar teşkil eder. Bu yüzden yazar da umumiyetle yeni tarihçilerimizin fikirlerini zikrederek bunların münakaşasını yapmakta ve müracaat ettiği esas kaynakların noksanlığı yüzünden sık sık tezatlarla karşılaşmaktadır. Buna nazaran M. Aslanbay'ın eseri, daha ziyade geniş halk muhiti için yazılmış çok faydalı bir deneme olarak vasıflandırılabilir. Yazarın istekle ve çok dikkat sarfederek çalıştığını eserin her sayfasında görmek mümkündür. İmkân bulup asıl kaynaklardan daha çok faydalanabildiği takdirde, müspet neticelere daha fazla yaklaşacağından şüphe edilmez.

Eserde, teknik bakımdan giderilmesi tavsiye olunabilecek bazı noktalar: a) İçindekiler listesi eserdeki her maddeyi (meselâ önsözü ve vesika örneklerini) içine almadığı gibi, önsözle birinci bölümün arasına konmuş ve bu listede sayfa numaraları da gösterilmemiştir. İçindekiler'in ya hemen iç kapaktan sonra gelmek üzere eserin en başına, veya en sonuna konması muvafık olurdu. b) Bibliyografya kısmına

gelince, burası da gelişigüzel tertip edilmiş ve kitaplar rasgele sıralanmıştır. Solda: Eserin veya yazının adı, sağda: Yazarın adı ve yazının yeri, diye iki sütun ayrılmış ve kitaplar alfabe sırası gözetilmeden alt alta yazılmıştır. Halbuki bu gibi hallerde beynelmilel ilim âlemince kabul edilmiş bazı esaslar vardır ve birçok ilmî eserden bu yolda örnek almak mümkündür. Buna göre eserler, yazarların soyadları gözönünde tutularak alfabe sırasiyle yazılır ve her eserde şu sıra takip edilir: Soyadı, adı, kitabın veya makalenin adı, dergi ise derginin adı, cildi, basıldığı yer, neşreden kitabevi veya matbaa, basıldığı yıl, sayfa adedi, makale ise başladığı sayfa ve son sayfa, resim, harita v. b. şeylerin adedi, icabında kitabın büyüklüğü ve fiyatı. Bunun için misal olarak, önümüzdeki eserin, yazımızın başında gösterilmiş olan takdim şekline bakılabilir.

A. Temir

TABLE DES MATIERES

Articles, Etudes	**Page**
ALKIM, U. BAHADIR : Carrière et Atelier de Sculpture de Yesemek (31 illustrations, 1 carte.- en turc)	359
———— : Steinbruch und Skulpturatelier von Yesemek (mit 31 Abb. und 1 Karte (Traduction allemande de l'article ei-dessus)	377
MANSEL, ARİF MÜFİT : Recherches concernant un Sarcophage découvert à l'arsenal d'Istanbul et un groupe de sarcophages d'Istanbul (16 fig. - en turc)	395
———— : Résumé et extraits en allemand de l'étude ci-dessus	421
SÜMER, FARUK : Vue générale sur l'histoire de la turquisation de l'Azerbaycan (en turc)	429
GÖKBİLGİN, M. TAYYİB : Mesures prises par İbrahim Pasa à la campagne des "Deux Irak's", ainsi que ses conquêtes, d'après les rapports de ce dernier (40 fac-similé .- en turc)	449
ONAT, FAİK REŞİT : L'Assemblée Constituante dont Atatürk avait projeté la Convocation (en turc)	483
Coummunications:	
SAYILI, DR. AYDIN : Un écrit d'Al Qûhî sur la possibilité du mouvement infni en un temps fini	489
———— : Al Quhî on the Possibility of infinite motion in finite time.	491
Bibliographie :	
EYİCE, DOC. DR. SEMAVİ : Alfons-Maria Schneider: *Konstantinopel, Gesicht und Gestalt einer geschichtlichen Weltmetropole*	497
İNALCIK, H, : David Ayalon: *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom, a challenge to a Mediaeval Society*	501
———— : J. C. Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East, a documentary record*	512
———— : C. B. Mclean, J. B. Christopher, R. L. Wolf: *A History of Civilization*	513
———— : Richard E. Kreutel, *Kara Mustafa vor Wien. Das türkische Tagebuch der Belagerung Wiens 1683, verfasst vom Zeremonienmeister der Hohen Pforte*	514
TEMİR A. : Aslanbay Muhiddin: *Eskişehirdeki Alâiddin Câmisi*	517

BELLETEN

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome : XXI No. 83

Juillet 1957

ANKARA—IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 9 5